

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 2001

Ἐπιτρέπεται ἡ ἀναδημοσίευση τοῦ κειμένου, τῶν φωτογραφιῶν καὶ τῶν σχεδίων
χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.
Ἡ Ἑταιρεία διατηρεῖ τὸ δικαίωμα τῆς πλήρους καὶ ὀριστικῆς δημοσιεύσεως
τῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἐρευνῶν ποὺ περιλαμβάνονται σὲ τοῦτο τὸν τόμο.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ

2001

ΑΘΗΝΑΙ 2004

TOMOΣ 156 (2001)

ISSN 1105-0969

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 10672
Τηλ. (210) 3600589, FAX (210) 3644996

Γενικὴ ἐπιμέλεια ἔκδοσης
Ἐλευθερία Κονδυλάκη Κόντου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Διοικητικὸν Συμβούλιον κατὰ τὰ ἔτη 2000 - 2003	ια'
Ἔκθεσις τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Βασιλείου Χ. Πετράκου γιὰ τὸ ἔργον τῆς κατὰ τὸ ἔτος 2001	ιγ'

Α' ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΕΩΝ

1. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ ὑπὸ Βασιλείου Χ. Πετράκου	πίν. 1 - 7	1 - 13
2. ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΣΕΠΗ ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ ὑπὸ Μαρίας Παντελίδου Γκόφα	πίν. 8 - 14	15 - 19
3. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΒΡΑΥΡΩΝΟΣ ὑπὸ Κλαίρης Εὐστρατίου (†)	πίν. 15 - 17	21 - 25
4. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΚΑΛΑΣ ΩΡΩΠΟΥ ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Μαζαράκη Αἰνιᾶνος	πίν. 18 - 29	27 - 47
5. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΥΚΗΝΩΝ ὑπὸ Σπύρου Ε. Ἰακωβίδη	πίν. 30 - 32	49 - 55
6. ΙΕΡΟΝ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΜΑΛΕΑΤΑ ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ ὑπὸ Β. Κ. Λαμπρινουδάκη	πίν. 33	57 - 59
7. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΚΑΛΛΙΘΕΑΣ ΠΑΤΡΩΝ ὑπὸ Θανάση Παπαδόπουλου	πίν. 34	61

8. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ		
ὑπὸ Πέτρου Θέμελη	πίν. 35 - 63	63 - 96
9. ΕΡΕΥΝΑ ΙΚΛΑΙΝΑΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ		
ὑπὸ Μιχάλη Κοσμόπουλου		97 - 105
10. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΘΕΡΜΟΥ		
ὑπὸ Ἰ. Α. Παπαποστόλου	πίν. 64	107
11. ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΗΣ ΦΙΛΙΠΠΙΑΔΟΣ		
ὑπὸ Παναγιώτη Α. Βοκοτόπουλου	πίν. 65 - 67	109 - 112
12. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΔΩΔΩΝΗΣ		
ὑπὸ Χ. Σούλη - Α. Βλαχοπούλου - Κ. Γραβάνη	πίν. 68 - 72	113 - 117
13. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΙΝΩΑΣ ΔΜΟΡΓΟΥ		
ὑπὸ Λίλας Μαραγκοῦ	πίν. 73 - 76	119 - 127
14. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ ΘΗΡΑΣ		
ὑπὸ Χρίστου Ντούμα	πίν. 77 - 83	129 - 130
15. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΡΧΑΝΩΝ		
ὑπὸ Γιάννη καὶ Ἔφης Σακελλαράκη	πίν. 84 - 87	131 - 132

Β' ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ - ΜΕΛΕΤΗ

- Ἔργασίες μελέτης καὶ συντήρησης εὐρημάτων
ἀνασκαφῆς ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ
ὑπὸ Καλλιόπης Δημ. Λαζαρίδη 133 - 134
- Ἔργασίες συντήρησης στὴ
ΣΥΜΗ ΒΙΑΝΝΟΥ
ὑπὸ Ἀγγελικῆς Λεμπέση 135
- Ἔργασίες μελέτης καὶ συντήρησης
εὐρημάτων ἀνασκαφῶν ΖΑΚΡΟΥ
ὑπὸ Λευτέρη Νικ. Πλάτωνος πίν. 88 - 90 137 - 140

• Βασιλική τοῦ ΔΕΧΑΙΟΥ. Ἀρχιτεκτονικά γλυπτά (Περίοδοι 2000-2001) ὑπὸ Παναγιώτου Βελισσαρίου	πίν. 91 - 93	141 - 144
Γ' ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ		145 - 150
Σημείωμα Σύνταξης		151
ΠΙΝΑΚΕΣ		

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΡΙΕΤΙΑΝ 2000 - 2003

ΠΡΟΕΔΡΟΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΟΝΤΑΣ

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ

ΑΓΓΕΛΟΣ ΒΛΑΧΟΣ

ΓΕΝΙΚΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

ΙΟΡΔΑΝΗΣ ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΚΑΝΙΝΙΑΣ

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΚΟΚΚΟΛΙΑΔΗΣ

ΛΑΖΑΡΟΣ ΚΟΛΩΝΑΣ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

ΑΔΑΜΑΝΤΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ

ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

ΕΚΘΕΣΗ

ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ ΓΙΑ ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 2001

Τὸ πρῶτο ἔτος τοῦ 21ου αἰῶνος δὲν ὑπῆρξε εὐνοϊκὸ ἀπὸ πολιτικὴ ἄποψη, κυρίως ἐκτὸς Ἑλλάδος. Οἰκονομικὴ δυσπραγία, ἡ μεγάλη καταστροφὴ τῆς 11ης Σεπτεμβρίου, τὴν ὁποία ἀκολούθησαν δύο πόλεμοι, στὸ Ἀφγανιστὰν καὶ στὴν Παλαιστίνη, εἶναι τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς χρονιάς, ἡ ὁποία τελείωσε γιὰ μᾶς τοὺς Ἕλληνας, μὲ τὴν κατάργηση τοῦ ἀρχαίου νομίσματός μας.

Μὲ τὸν πρῶτο ἀπὸ τοὺς πολέμους τοῦ 2001 ἔχουν σχέση καὶ τὰ μνημεῖα. Γι' αὐτὰ ὅμως θὰ σᾶς μιλήσω στὸν ἐπίλογο τοῦ λόγου μου. Τώρα θὰ σᾶς ἐκθέσω τὸ ἔργο τῆς Ἑταιρείας μνημονεύοντας πρῶτα ἐκείνους ἀπὸ τοὺς ἐταίρους μας ποὺ ἔφυγαν τὴ χρονιά ποὺ πέρασε.

Ἡ ἐπίτιμος σύμβουλος *Jale Inan* (1914-7 Φεβρουαρίου 2001) μετὰ ἀπὸ σπουδὲς στὴ Γερμανία καὶ τὴν ἐκπόνηση διδακτορικῆς διατριβῆς τὸ 1943 στὸ Βερολίνο ὑπὸ τὴν διεύθυνση τοῦ Gerhard Rodenwaldt, διαδέχθηκε στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Κωνσταντινούπολης τὸν καθηγητὴ Mansel τοῦ ὁποίου τὶς ἀνασκαφὲς στὴν Πέργη καὶ τὴν Σίδη συνέχισε.

Ἡ διδακτικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ τῆς δράση ὑπῆρξε μεγάλη καὶ τὰ πολλὰ δημοσιεύματά της ἀποτελοῦν σημαντικὲς συμβολὲς στὴ γνώση τῆς εἰκονιστικῆς πλαστικῆς τῶν ρωμαϊκῶν καὶ τῶν μεταγενέστερων χρόνων.

Ὁ *William D. E. Coulson* (1942-24.6.2001) μετὰ τὶς σπουδὲς του στὸ Princeton ἔγινε καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Minnesota ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀπεχώρησε γιὰ νὰ καταλάβει τὴ θέση τοῦ Διευθυντοῦ τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασικῶν Σπουδῶν στὴν Ἀθήνα. Κύριο ἔργο του ὑπῆρξαν οἱ ἀνασκαφὲς καὶ ἡ μελέτη στὴν Κρήτη καὶ σημαντικὴ ὑπῆρξε ἡ συμβολὴ του στὴ δημι-

ουργία τοῦ INSTAP (Institute for Aegean Prehistory) τοῦ ὁποίου κύριος σκοπὸς εἶναι ἡ καθ' ὅλου μελέτη τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης. Ἀνασκαφὲς ἔκαμε ἐπίσης στὴν Ναύκρατι, στὴν Αἴγυπτο καὶ στὰ Νιχώρια τῆς Μεσσηνίας. Μετὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ μελέτη τοῦ πολιτισμοῦ της συνέδεσε τὴ ζωὴ του. Μετὰ τὴ λήξη τῆς θητείας του στὴν Ἀμερικανικὴ Σχολὴ ἐγκαταστάθηκε μονίμως στὴν Ἑλλάδα.

Ὁ Ἰωσήφ (*Jos Arthur Karel Emmanuel De Waele*) (1938-30 Ἰουνίου 2001), γιὸς τοῦ ἐπίσης ἀρχαιολόγου καθηγητοῦ Ferdinand Jozef De Waele καὶ τῆς Ἑλληνίδος Εἰρήνης Λελέκου, διετέλεσε καθηγητὴς τῆς Κλασικῆς Ἀρχαιολογίας στὸ καθολικὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Nijmegen. Τὰ κύρια ἐπιστημονικὰ ἐνδιαφέροντά του ἀφοροῦσαν τὴν ἑλληνικὴ καὶ τὴ ρωμαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ ἰδιαίτερα τὴ ναϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ. Μία ἀπὸ τίς μεγάλες μελέτες του ἔχει ὡς θέμα τὰ Προπύλαια τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ διδασκαλία του διενεργοῦσε, ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν ἀνασκαφὲς στὴν Πομπηία, μὲ βοηθοὺς τοὺς σπουδαστὲς του. Στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα τοῦ 1995 εἶναι δημοσιευμένη ἐνδιαφέρουσα μελέτη του γιὰ τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος στὸν Θέρμο.

Ὁ Παναγῆς Ἄννινος Καβαλιεράτος (1948-2 Σεπτεμβρίου 2001) ὑπῆρξε ἓνας ἀπὸ τοὺς νεώτερους ἐταίρους μας καὶ αὐτὸ μεγαλώνει τὴ λύπη μας. Μετὰ ἀπὸ σπουδὲς στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τίς συνέχισε στὴ Ρώμη, στὸ Ποντιφικὸ Ἰνστιτοῦτο Ἀνατολικῶν Σπουδῶν, ὅπου ἀπέκτησε τὸν τίτλο τοῦ διδάκτορος. Τὸ 1979 ἔγινε μέλος τῆς Διπλωματικῆς Ὑπηρεσίας καὶ ὑπῆρέτησε ὡς Πρόξενος καὶ Γενικὸς Πρόξενος στὴ Μόσχα, στὴ Ρώμη καὶ στὶς Βρυξέλλες. Τὸ 1999 προήχθη σὲ πληρεξούσιο Ὑπουργὸ Β' Τάξεως καὶ τοποθετήθηκε στὴν Κεντρικὴ Ὑπηρεσία τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν. Ἰδιαιτέρως τὸν εἴλκυε ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ δημοσιεύματά του καὶ τὴ συμμετοχὴ του στὰ ζητήματα τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἑραλδικῆς καὶ Γενεαλογικῆς Ἑταιρείας τῆς ὁποίας διετέλεσε Γενικὸς Γραμματεὺς.

Ἡ Ἀλκμήνη Σταυροῖδου (1936-5 Δεκεμβρίου 2001) ἦταν οἰκεία μορφή τῆς ἀρχαιολογικῆς οἰκογενείας καὶ παλαιὰ συνεργάτις τῆς Ἑταιρείας. Ἀπὸ τοῦ 1970 ἕως τίς τελευταῖες ἡμέρες δὲν ἔπαυσε νὰ ἐργάζεται καὶ νὰ δημοσιεύει μελέτες, κυρίως εἰκονιστικῶν κεφαλῶν ἀγαλμάτων τῆς ἐποχῆς τῆς ρωμαιοκρατίας. Αὐτοκράτορες καὶ οἱ σύζυγοί τους, ὁ Ἡρώδης Ἀττικὸς καὶ οἱ

μαθητές του, ὁ Ἀντίνοος, ἔργα ἄγνωστα τῶν μουσείων, ἀναγνωρίζονταν ἀπὸ ἐκείνην καὶ γίνονταν γνωστά. Κατὰ τὴ θητεία της στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο μελέτησε καὶ ταύτισε πολλὰ σημαντικὰ γλυπτὰ τὰ ὁποῖα δημοσίευσε σὲ πλῆθος μελετῶν. Ἀλλὰ καὶ ἄλλων μουσείων εἰκονιστικὰ γλυπτὰ ἔτυχαν τῆς φροντίδας της: τῆς Κορίνθου, τῶν Πατρῶν, τοῦ Ἡρακλείου, τῆς Σπάρτης, τῆς Καλαμάτας, τοῦ Ρεθύμνου, τῆς Τριπόλεως, τῶν Χανίων, τοῦ Ἄστρους. Ἡ Ἐταιρεία ἐκτὸς τῶν πολλῶν μελετῶν της ποὺ δημοσιεύθηκαν στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα, ἐξέδωσε, τὸ 1996, τὸ μικρὸ της βιβλίον *Τὰ γλυπτὰ τοῦ Μουσείου τῆς Τεγέας*.

Τὸ περισσότερο σημαντικό ἀπὸ τὸ ἔργο της δὲν εἶναι οἱ ἐπιστημονικὲς μελέτες της, οἱ ὁποῖες βαθμηδὸν δημιουργήσαν μία τάση ἀνάμεσα στοὺς Ἑλληνας ἀρχαιολόγους πρὸς τὰ γλυπτὰ ἔργα τῆς ἐποχῆς τῆς ρωμαιοκρατίας. Τὸ σημαντικότερο εἶναι τὸ κοινωνικὸ της ἔργο. Ἀγαποῦσε τοὺς ἀνθρώπους, ἰδιαίτερα αὐτοὺς ποὺ δοκιμάζονταν στὴ ζωὴ τους, ἀγαποῦσε τὰ παιδιὰ, ἀγαποῦσε τὴ φύση, τὰ ζῶα. Δικό της ἔργο εἶναι τὸ μουσεῖο ἐκμαγείων ἀρχαίων ἐλληνικῶν γλυπτῶν στὸν *Φάρο Τυφλῶν*, μὲ τὸ ὁποῖο ἔδωσε, σὲ ἀνθρώπους στερημένους ἀπὸ τὴν ὄραση, τὴ δυνατότητα νὰ γνωρίζουν, μὲ τὴν ἀφή, τὰ ἔργα τῆς ἀρχαίας τέχνης. Εἰσέδουε τὸν χρόνο της γυρίζοντας τὰ δημοτικὰ σχολεῖα τῶν χωριῶν τῆς Τεγέας καὶ διδάσκοντας στοὺς μαθητὲς τὴν ἐλληνικὴ ἱστορία καὶ φανερώνοντας τοὺς θησαυροὺς τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Πήγγαινε στοὺς καταυλισμοὺς τῶν σιγγάνων καὶ συγκεντρῶνε τὰ μικρὰ παιδιὰ στὰ ὁποῖα δίδασκε ἀνάγνωση καὶ γραφή. Ἀγαποῦσε τὰ ζῶα καὶ τὰ προστάτευε. Μία ἀπὸ τίς μεγάλες χαρὲς τῆς ζωῆς της ἦταν ἡ λύτρωση, ἀπὸ μία ἐξευτελιστικὴ σκλαβιά, μιᾶς ἀρκούδας, ἡ ὁποία, χάρη σ' ἐκείνη, ἀπολαμβάνει τώρα τὴν ἐλευθερία της στὸν Ἀρκτοῦρο τῆς Φλώρινας.

Ἡ εὐθύτης καὶ ἡ αὐταπάρνηση ὅμως ἔχουν καὶ τοὺς ἐχθροὺς τους. Ἡ Ἀλκιμῆνη Σταυρίδου δὲν ἀποτέλεσε ἐξαίρεση. Ἡ διαβολὴ καὶ ἡ κακία τὴν πότισαν πολλὰς φορὲς πικρία καὶ θλίψη γιὰ τὸ καλὸ ποὺ ἀπλόχερα προσέφερε στοὺς ἄλλους.

Ὁ Γρηγόριος Κωνσταντινόπουλος (1921-15 Δεκεμβρίου 2001) διετέλεσε στέλεχος τῆς Ὑπηρεσίας ἐπὶ μακρὰ ἔτη. Εἶχε τὴν τύχη νὰ ὑπηρετήσῃ στὴ Ρόδο ὑπὸ τὸν Ἰωάννη Κοντῆ τοῦ ὁποίου ὑπῆρξε ἕνας ἀπὸ τοὺς διαδόχους. Ὑπηρετήσῃ ἐπίσης στὴ Μακεδονία, κατέλαβε τὴ θέση τοῦ Διευθυντοῦ Ἀρχαιοτήτων καὶ τελευταία του θέση ἦταν τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιο-

λογικῶς Μουσείου. Τὰ ἐπιστημονικά του ἐνδιαφέροντα ἦσαν καθαρῶς ροδιακά, ἐπιγραφές, γλυπτά, τοπογραφία τῆς Ρόδου καὶ τῆς Λίνδου. Μετὰ τὴν ἀναγκαστικὴ ἀποχώρησή του ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία, τὸ 1982, ἐκτὸς ἀπὸ ἀρχαιολογικὲς μελέτες δημοσίευσε καὶ τὸ μικρὸ αὐτοβιογραφικὸ βιβλίον *Ἀγαπητοί μας ἀδελφοί ...*, Αἰγύκεως 8 1/2 (Ἀθήνα 1988), ὅπου ἀποκαλύπτει ἀφηγηματικὲς ἰκανότητες. Στὸ βιβλίον αὐτὸ φαίνεται ἡ βαθιὰ ἐπίδραση ποὺ εἶχε στὸ πνεῦμα του ἡ πικρὴ ἐποχὴ τοῦ πολέμου τοῦ '40 καὶ τῶν χρόνων ποὺ ἀκολούθησαν.

Ὁ ἄγγελος *Γαλανόπουλος* (1910-27 Δεκεμβρίου 2001) ἦταν καθηγητὴς τῆς Σεισμολογίας στὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν καὶ ἀπὸ τοῦ 1983 μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Ὡς Διευθυντὴς τοῦ Ἐργαστηρίου Σεισμολογίας τοῦ Πανεπιστημίου καὶ τοῦ Γεωδυναμικοῦ Ἰνστιτούτου τοῦ Ἀστεροσκοπείου Ἀθηνῶν ἀνέπτυξε σημαντικὴ ἐπιστημονικὴ καὶ ὀργανωτικὴ δράση. Μὲ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία εἶχε ιδιαίτερους δεσμούς, διότι διετέλεσε μέλος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς ἀπὸ τοῦ 1984 μέχρι τοῦ 1988.

Ἡ ἐπίτιμος ἐταῖρος *Jeanne Robert* (1910-3 Ἰανουαρίου 2002), σύζυγος τοῦ μεγάλου *Louis Robert*, ὑπῆρξε διαπρεπὴς ἐπιγραφικός. Τὴν ἐπιστημονικὴ τῆς σταδιοδρομία ἄρχισε μὲ τὴ μελέτη καὶ δημοσίευση ἐπιγραφῶν τῆς Ἀμοργοῦ καὶ τῆς Χίου. Ὑπῆρξε ἡ ιδεώδης συνεργάτης τοῦ *Louis Robert* καὶ τοῦτο φαίνεται στὰ ἔργα ποὺ ἔγραψαν ἀπὸ κοινοῦ, ὅπως οἱ τόμοι VI (1948) καὶ IX (1950) τῶν *Hellenica*, ὁ τόμος *La Carie* (1954), καὶ οἱ μονογραφίες *Fouilles d'Amymon en Carie I* (1983) καὶ *Claros I, Décrets hellénistiques* (1989). Τὸ εὐτυχὲς ἀποτέλεσμα ὅμως τῆς συνεργασίας τους φαίνεται κυρίως στὸ ἐτήσιο *Bulletin Épigraphique* (τμῆμα τοῦ περιοδικοῦ *Revue des Études Grecques*). Σ' αὐτὸ τὸ φημισμένο καὶ μεγάλου κύρους ἐπιστημονικὸ δημοσίευμα γινόταν, ἀπὸ τοὺς δύο τους, ἀπὸ τὸ 1940 ἕως τὸ 1984, ἡ κριτικὴ παρουσίαση τῶν ἐπιγραφικῶν δημοσιευμάτων ὅλου τοῦ κόσμου.

Ὁ ἄγγελος *Χωρέμης* (1936-10 Μαρτίου 2002) ὑπῆρξε στέλεχος τῆς Ὑπηρεσίας ἀπὸ τὴν ὁποία ἀπεχώρησε μὲ τὸν βαθμὸ τοῦ Ἐφόρου τῶν Ἀρχαιοτήτων. Κατὰ τὴν παλαιὰ παράδοση ὑπηρέτησε ὡς Ἐπιμελητὴς καὶ ὡς Ἐφορος σὲ περισσότερες θέσεις, μάλιστα στὴν ἐπαρχία: στὴν Ἀκρόπολη, στὴν Ὀλυμπία, στὴν Κέρκυρα, καὶ στὴ Χαλκίδα. Διετέλεσε ἐπίσης Διευθυντὴς Ἀρχαιοτήτων καὶ Διευθυντὴς Ἀρχείου Μνημείων τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ. Μὲ τὸ ἔργο του καὶ τὸ ὑπηρεσιακὸ ἦθος του ὑπῆρξε συνεχιστὴς τῆς ἐπιστημονικῆς παράδοσης τῆς Ὑπηρεσίας, ὅπως αὐτὴ δημιουργήθηκε

ἀπὸ τοὺς παλαιότερους μας. Δὲν ἀναμείχθηκε στὸν ἀγοραῖο ἐπιστημονικὸ συνωστισμό, ὁ ὁποῖος, ὡς κοινωνικὸ φαινόμενο, ἔχει πλήξει τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιολογία.

Στὴν ἀρχὴ τοῦ λόγου μου ἀνέφερα γενικῶς τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ 2001, δηλαδὴ τὰ κύρια πολιτικὰ γεγονότα, τὰ ὁποῖα ἐπέδρασαν ἔντονα καὶ στὴν Ἑλλάδα.

Κατὰ σύμπτωση, ἡ ἀρχὴ τοῦ χρόνου αὐτοῦ σημαδεύτηκε μὲ μία βαρβαρότητα εἰς βάρος μνημείων, μάλιστα μνημείων μὲ ἑλληνικὴ ἐπίδραση. Ἐννοῶ τὴν καταστροφὴ στὸ Ἀφγανιστάν τῶν γιγαντιαίων ἀγαλμάτων τοῦ Βούδα τῶν λαξευμένων σὲ βράχους, ἡ ὁποία ἔγινε σύμφωνα μὲ ἀπόφαση τῶν Ταλιμπάν, τῆς 26 Φεβρουαρίου 2001. Ἐπειτα ἀπὸ 6 μῆνες, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ὁποίων οἱ καταστροφεῖς συνέχισαν νὰ καταστρέφουν μνημεῖα καὶ ἀνθρώπους, ἦλθε καὶ ὁ δικός τους ὄλεθρος, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν ἐπανόρθωσε τίποτε, οὔτε γιὰ τοὺς ἀνθρώπους οὔτε γιὰ τὰ πράγματα.

Ἐδῶ πρέπει νὰ ὑπενθυμίσω, ὅτι καταστροφές μνημείων, χωρὶς λόγο, ἔχουν γίνεи καὶ ἄλλοτε. Στὴ Γερμανία καὶ τὴν Ἰταλία κατὰ τὸν Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο, στὴ Γιουγκοσλαβία κατὰ τοὺς βομβαρδισμοὺς τοῦ 1999.

Εἶναι πλέον κοινὸς τόπος ὅτι στὴν Ἑλλάδα καὶ σὲ ἄλλες ὁμοιογενεῖς χώρες, ἡ ἱστορία καὶ ἡ ἀρχαιολογία εἶναι συνυφασμένες μὲ τὴν πολιτικὴ. Τοῦτο τὸ βλέπουμε στὸ τελευταῖο γεγονὸς τοῦ 2001 καὶ συγχρόνως πρῶτο τοῦ 2002. Ἐννοῶ τὴν κατάργηση τῆς δραχμῆς καὶ τὴν ἀντικατάστασή της μὲ τὸ Εὐρώ. Δὲν θὰ σταθῶ στὴν ὀνομασία τοῦ νέου νομίσματος ἡ ὁποία εἶναι ἑλληνικὴ. Ἡ λέξις Εὐρώπη μαρτυρεῖται στὰ κείμενα ἤδη ἀπὸ τοῦ 8ου π.Χ. αἰ. (πρβ. Ἰγν. Ἀπολλ. 251· Πίνδ. Νεμ. 4,7· Ἡροδ. 1,4· Ἡσιοδ. Θεογ. 357, Αἰσχύλ. ἀποσπ. 191). Θὰ ἐπισημάνω μόνο ὅτι μὲ τοὺς ὀπισθότυπους τῶν ἑλληνικῆς κοπῆς κερμάτων, ξαναγυρίζουμε ἰδεολογικῶς στὸ 1879, στὴν ἔριδα Κουμανούδη-Παπαρρηγοπούλου. Τότε, ὁ Στέφανος Α. Κουμανούδης εἶχε διακηρύξει, ὅτι μετὰ τοὺς ἀρχαίους Ἑλληνας, ὁ ἐπόμενος σταθμὸς τῆς ἱστορίας μας εἶναι ὁ Ρήγας καὶ ἡ Φιλικὴ Ἐταιρεία. Ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος ἀπῆντησε, ὅτι χωρὶς τὸν μεσαιωνικὸ ἑλληνισμό, χωρὶς τὸ Βυζάντιο, οὔτε ὁ Ρήγας, οὔτε ἡ Φιλικὴ Ἐταιρεία ἤθελον ὑπάρξει. Δὲν γνωρίζω ποῖος διάλεξε τίς ὀκτῶ παραστάσεις τῶν νέων νομισμάτων. Παρατηρῶ μόνον, ὅτι ἐνῶ ἡ ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τρεῖς, τὸ πλησιέστερο

πνευματικῶς καὶ χρονικῶς Βυζάντιο ἀπουσιάζει, ὅπως ἀπουσίαζε σὲ ὅλα τὰ νομίσματά μας, ἀπὸ τοῦ 1833 ἕως σήμερα. Πιστεύω, ὅτι δὲν εἶναι ἡ ἔλλειψη θεμάτων ἢ παραστάσεων ἢ αἰτία γιὰ τὴν ὁποία παραμερίζεται ἡ μεσαιωνικὴ αὐτοκρατορία, ἀλλὰ συνειδητὴ πολιτικὴ γιὰ τὴ δημιουργία, στοὺς πολλοὺς καὶ στοὺς ἔξω, τῆς εἰκόνας μιᾶς σημερινῆς Ἑλλάδος μὲ ὀρισμένα χαρακτηριστικά. Φυσικὰ ἡ χρῆση θεμάτων ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα δὲν ἀποτελεῖ συνεπὴ πνευματικὴ καὶ πολιτικὴ τοποθέτηση. Τὸ 2001 ὑπῆρξε, ὅπως γνωρίζετε, τὸ ἔτος τῆς ἀπόλυτης ἄρνησης τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ τῶν ἰδανικῶν, τὰ ὁποῖα ἐκεῖνοι πίστευαν καὶ τιμοῦσαν.

Πρὶν ἀπὸ χρόνια σὰς εἶχα μιλήσει γιὰ τὴν ἀνοίκεια χρῆση τῶν μνημείων, κυρίως τῆς Ἀθήνας. Τὴν κατασκευὴ πλαστικῶν προφυλαίων στὸ Παναθηναϊκὸ στάδιο, τὴ χρῆση τῆς Πνύκας ὡς λαϊκοῦ κέντρου, τὴ χρῆση τῶν προφυλαίων τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου γιὰ ἐπίδειξη μόδας, τὸν ἐξευτελισμὸ τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως στίς 31 Δεκεμβρίου 1999. Τὸν Ἰούνιο τοῦ 2001 ἡ χρῆση τοῦ χώρου τοῦ Ὀλυμπείου καὶ τοῦ μνημείου τοῦ ἰδίου γιὰ νὰ δοθεῖ μουσικὴ καὶ ἠλεκτρονικὴ παράσταση, μεγαλύτερη ἐκείνης πού εἶχε γίνει παλαιότερα στὸ Παναθηναϊκὸ Στάδιο, προκάλεσε σὲ πολλοὺς ἐντύπωση καὶ δημιούργησε πάλιν διχογνωμίες ὡς πρὸς τὰ ὅρια χρῆσης τῶν ἀρχαίων μνημείων γιὰ ἐκδηλώσεις πού δὲν ἔχουν σχέση ἢ συγγένεια μὲ αὐτά. Ἀλλὰ σὲ ἐνέργειες αὐτοῦ τοῦ εἴδους βλέπουμε τὴν ἀκατανίκητη τάση τῶν νεοελλήνων νὰ συνδεθοῦν μὲ τὰ μνημεῖα, τὰ ὁποῖα στὴν πραγματικότητά ἀπορρίπτουν καὶ περιφρονοῦν μὲ τὴν καθημερινὴ στάση τους πρὸς αὐτά.

Ἡ ἐνοποίηση τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων τῆς Ἀθήνας ἀποτελεῖ ἄλλη ὄψη τοῦ ἰδίου πνεύματος, μὲ δυσμενέστερες συνέπειες γιὰ τὰ μνημεῖα. Γιατὶ ἡ ἐνοποίηση τῶν χώρων δὲν γίνεται γιὰ τὴν ἀπαλλαγὴ τοῦ τοπίου ἀπὸ τὰ ἐμβόλιμα σώματα πού κατὰ τοὺς αἰῶνες ἀλλοίωσαν τὴ μορφή του καθὼς καὶ τὴ μορφή τῶν μνημείων, ἀλλὰ γιὰ τὴν κατασκευὴ ἔργων ἀσύνδετων μὲ τὸ τοπίο ἕως κακόγουστων, τὰ ὁποῖα ἐκφράζουν τὸ πνεῦμα τοῦ καιροῦ μας, μάλιστα τὸ πνεῦμα τῶν ξένων φιγουριनिῶν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, καὶ δὲν ἐρμηνεύουν κατὰ κανένα τρόπο οὔτε τὰ μνημεῖα οὔτε ἀποκαθιστοῦν τὸ ἀρχαῖο τοπίο. Αὐτοῦ τοῦ εἴδους οἱ τοπιογραφικὲς ἀσκῆσεις θὰ μπορούσαν νὰ ἀποτελοῦν στοιχεῖα ἐνὸς μεγάλου δημόσιου κήπου ἀλλὰ δὲν προσφέρουν τίποτε γιὰ τὴ βελτίωση τῆς εἰκόνας τῶν λειψάνων τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας.

Τὸ νέο μουσεῖο Ἀκροπόλεως, ἔπειτα ἀπὸ παλινδρομήσεις δεκαετιῶν, θὰ

κατασκευασθεῖ ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ παλαιὸ στρατιωτικὸ νοσοκομεῖο, τοῦ Μακρυγιάννη, σὲ χῶρο κατάρμεστο μὲ ἀρχαῖα οἰκοδομήματα. Κατὰ τὶς πυκνὲς κυβερνητικὲς βεβαίωσεῖς τὸ Μουσεῖο θὰ εἶναι ἕτοιμο τὸ 2004, πρὶν ἀπὸ τοὺς Ὀλυμπιακοὺς Ἀγῶνες, ὥστε οἱ τότε πολυπληθεῖς ἐπισκέπτες τῆς Ἀθήνας νὰ μπορέσουν νὰ ἰδοῦν τὰ ἐκθέματά του στὴ νέα καὶ τελικὴ τους στέγη.

Τὴν Ἑταιρεία ἀπασχόλησε κατὰ τὸ 2001, σὲ μεγάλο βαθμὸ, τὸ ζήτημα τοῦ Μαραθῶνος, τοῦ ὁποίου ὅλοι ἔχετε πλήρη γνώση ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Μέντορος, καὶ ἀπὸ τὰ πυκνότατα δημοσιεύματα τῶν ἐφημερίδων. Παρὰ τὸ ὅτι, ἀπὸ τὸ 490 π.Χ. ἕως σήμερα, δὲν ὑπῆρξε ἀντίρρηση, ἀμφιβολία ἢ διχογνωμία γιὰ τὴ θέση τοῦ πεδίου τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος, τουλάχιστον ἀπὸ σοβαροὺς ἐπιστήμονες, ἐν τούτοις στὶς μέρες μας, στὸ 2001, ἡ ἀρχαία παράδοση ἀπορρίφθηκε ἀπὸ μιὰ μικρότατη ὁμάδα ἀρχαιολόγων, ἱστορικῶν καὶ πολιτικῶν καὶ δημοσιογράφων. Καὶ τοῦτο ἔγινε ἐνῶ γνώριζαν τὴν ἀλήθεια. Γιατὶ ὑπῆρξε σύσσωμη ἡ ἀντίδραση ὄλων, ἀνεξαιρέτως, τῶν ἀρχαιολόγων καὶ τῶν ἱστορικῶν τοῦ Ἐξωτερικοῦ στὴν κυβερνητικὴ ἀπόφαση κατασκευῆς κωπηλατηρίου στὸ πεδῖον τῆς μάχης. Ἀλλὰ καὶ τὰ δικαστήρια στὴν Ἑλλάδα συντάχθηκαν μὲ τὴ νέα ἄποψη, τοῦ ἐξουτελισμοῦ τοῦ Μαραθῶνος καὶ τῆς παραχάραξης τῆς ἱστορίας. Ἔτσι ὁ τελευταῖος μεγάλος ἱστορικὸς τόπος τῆς Ἀττικῆς, ὁ μέγιστος σὲ σημασία γιὰ τὴν παγκόσμια ἱστορία, συστηματικῶς καταστρέφεται. Ἡ ἀλλαγὴ τοῦ ὀνόματός του εἶναι ζήτημα χρόνου.

Πῶς ἔγινε αὐτὸ καὶ δὲν ἐπικράτησε ἡ ὀρθὴ ἄποψη ποὺ ὑποστηρίζουμε; Ὁ λόγος εἶναι ἓνας καὶ μόνος. Ὅλοι οἱ Ἕλληνες, καὶ κυρίως οἱ ἀρχαιολόγοι, οἱ ἱστορικοὶ καὶ οἱ φιλόλογοι, πλὴν ἐκείνων τῶν λίγων ποὺ ἐξ ἀρχῆς ἐναντιώθηκαν στὴ μεταβολὴ τῆς μορφῆς τοῦ πεδίου τῆς μάχης, ὅλοι ἔμειναν οὐδέτεροι θεατὲς μιᾶς ἀνιαρῆς διαμάχης τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ. Οἱ Φιλοσοφικὲς Σχολὲς τῶν Πανεπιστημίων, τὰ συγγενῆ ἐπιστημονικὰ ἰδρύματα, τὰ μέλη τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, οἱ ἀνεξάρτητοι ἐπιστημονικοὶ σύλλογοι καὶ σωματεῖα, τῶν ἀρχαιολόγων, τῶν φιλόλογων, τῶν ἱστορικῶν, τῶν ἐπιγραφικῶν, ὅλοι σιώπησαν. Ἀκόμη χειρότερα, λίγα ἄτομα, ὀλίγιστα, πρόσφεραν ἐπιστημονικὴ ἐπιχειρήματα γιὰ τὴ δικαιολόγησι μιᾶς σφαλερῆς ἀπόφασης ἢ ὁποῖα ἦταν δυνατόν ἐγκαίρως νὰ ἀνακληθεῖ καὶ τὸ ἤδη ἀνεπανόρθωτο νὰ ματαιωθεῖ. Δὲν ἔγινε αὐτό, ἡ σφαλερῆ ἄποψη ἀπέκτησε ὑπόστασι, οἱ δικαστὲς τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας τὴν δέχτηκαν, πολ-

λοί, δημοσιογράφοι καὶ ἐπιστήμονες, τὴν ἐκήρυξαν ὀρθὴ καὶ τὰ πράγματα ὑποτάχθηκαν στὸν χωρὶς ὄρια νεοελληνικὸ καιροσκοπισμὸ καὶ ὠφελιμισμὸ.

Πολὺ σύντομα οἱ κάτοικοι τούτου τοῦ τόπου θὰ ἀποροῦν. Πῶς ἔγινε δυνατὸν νὰ καταστραφεῖ ἓνας τόπος διάσημος, ὁ διασημότερος τοῦ κόσμου, καὶ τὴν καταστροφὴ αὐτὴ νὰ τὴν ἀνεχθοῦν, καὶ τελικὰ νὰ τὴν ὑποστηρίξουν σχεδὸν ὅλοι οἱ Ἕλληνες; Οὔτε οἱ λόγῳ ἐπαγγέλματος κληρονόμοι καὶ συνεχιστὲς τῶν μαραθωνομάχων, οἱ ἀξιωματικοί, τὸ Γενικὸ Ἐπιτελεῖο, οἱ σύλλογοι τῶν ἀξιωματικῶν, δὲν θεώρησαν ὅτι ἄξιζε τὸ ζήτημα κάποιας διαμαρτυρίας, παρὰ τὸ ὅτι ὡς πρωτοετείς εὐέλπιδες ὅλοι οἱ ἀξιωματικοὶ ἐπισκέπτονται τὸν Τύμβο καὶ ἀκοῦνε ἀπὸ τοὺς καθηγητὲς τους γιὰ τὴν εὐδόκιμον ἀλκὴν τῶν 10.000 Ἀθηναίων. Παρὰ τὴν ἔντονη ἐπιστημονικὴ ἀντίσταση λίγων Ἑλλήνων, ὁ Μαραθῶν, ἡ τελευταία μαρτυρία τῶν Περσικῶν πολέμων στὴν Ἀττικὴ, χάθηκε, ὅπως προηγουμένως εἶχαν χαθεῖ ἡ Σαλαμίς καὶ ἡ Ψυττάλεια.

Τὴν κοινὴ γνώμη γιὰ τὸ ζήτημα τοῦ Μαραθῶνος τὴν συνοψίζει δημοσιογράφος κατὰ τὸν ἀρχαιολογικὸ ἀπολογισμὸ του τοῦ 2001 (Ἐλευθεροτυπία 29.12.2001): «Οἱ ὑπέρμαχοι τῆς διατήρησης τοῦ πεδίου ὅπου ἔγινε ἡ μάχη τοῦ Μαραθῶνα ἠττήθηκαν κατὰ κράτος. Ὅπως ἠττήθηκαν στὴ συνέχεια κι ὅσοι ὑποστήριζαν ὅτι δὲν ἦταν ἀνάγκη νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὁ ναὸς τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς ὡς σκηνικὸ γιὰ τὴ συναυλία τοῦ Βαγγέλη Παπαθανασίου. Ἡ μισὴ Ἀθῆνα ἀπόλαυσε τὴ βραδιά». Εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς ἐποχῆς καὶ τῶν ἀνθρώπων ἡ διαπίστωση. Θεωρήθηκε τὸ ζήτημα τοῦ Μαραθῶνος, ὡς ἀγώνας πεχλιβάνιδων, ὅπου ὑπάρχουν νικητὲς καὶ ἠττημένοι. Στὰ πνευματικὰ καὶ τὰ ἐπιστημονικὰ ζητήματα ὅμως νικητὲς εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ γνωρίζουν τὴν ἀλήθεια καὶ τὴν διακηρύσσουν: πάντω ἡμῖν οὕτω φροντιστέον τί ἐροῦσιν οἱ πολλοὶ ἡμᾶς, ἀλλ' ὅτι ὁ ἐπαῖων περὶ τῶν δικαίων καὶ ἀδίκων, ὁ εἶς καὶ αὐτὴ ἡ ἀλήθεια (δὲν θ' ἀσχοληθοῦμε μὲ τὸ τί λέγουν οἱ πολλοὶ ἀλλὰ μὲ τὸ τί λέγει ἐκεῖνος, ὁ ἓνας, σχετικὰ μὲ τὸ δίκαιο καὶ τὸ ἀδικο, δηλαδὴ ἡ ἀλήθεια. Πλατ. Κρίτων 48a). Δὲν ἀρνηθήκαμε τὴν ἀλήθεια ἀπὸ φόβο ἢ ἰδιοτέλεια, δὲν ἀρνηθήκαμε τὴν ἀλήθεια τῶν ἰδανικῶν, ἡ ὁποία ἐδῶ, στὸ ζήτημα τοῦ Μαραθῶνος, ταυτίζεται μὲ τὴν ἀλήθεια τῶν πραγμάτων. Προσπαθήσαμε νὰ ἀποσοβήσουμε μία φυσικὴ καὶ ἰδεολογικὴ καταστροφὴ, καὶ ἀκολουθήσαμε τὸ παράδειγμα 74 γενεῶν Ἑλλήνων οἱ ὁποῖοι σεβάστηκαν καὶ τίμησαν τὸ πεδὶον τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος.

Ἡ 75ῃ γενεά, μὲ τὴν ἐξαιρέση τῶν δημοσιογραφικῶς ἠττημένων, ἔδωσε

τὸ μέτρο τῆς ἀδιαφορίας της γιὰ τὴν πατρίδα, τὸ μέτρο τῆς παιδείας της καί, πάνω ἀπ' ὅλα, τὸ μέτρο τοῦ ἤθους της, ἤθους ποῦ μόνο ἐκεῖνο βοηθαίει τὸν ἄνθρωπο νὰ ξεπεράσει τὴ μικρότητά του. Αὐτοὺς δὲν μποροῦμε νὰ τοὺς βοηθήσουμε. Τοὺς δόθηκε ἡ εὐκαιρία, τοὺς δόθηκε τὸ παράδειγμα καὶ τὸ λάκτισαν. Τώρα, ἄς ζήσουν μὲ τὸ πικρὸ ἀγκάθι τῆς νίκης τους ποῦ θὰ τοὺς καίει, ὅταν θὰ θυμῶνται τὸν Μαραθῶνα, ποῦ ἐνσυνειδήτως συνέργησαν νὰ καταστραφεῖ.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

1. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ

(Πίν. 1-7)

Συνεχίστηκε στὸν Ραμνούντα, γιὰ εἰκοστή ἔβδομη χρονιά, ἡ ἀνασκαφή καὶ ἡ μελέτη τῶν μνημείων τοῦ δήμου. Ἐγινε ἔρευνα οἰκημάτων στὸ φρούριο κατὰ τὴν ἀνατολική περιοχή, δυτικῶς τοῦ θεάτρου. Ἐπικεφαλῆς τοῦ συνεργείου ἦταν ὁ κ. Γεώργιος Καραμαλῆς.

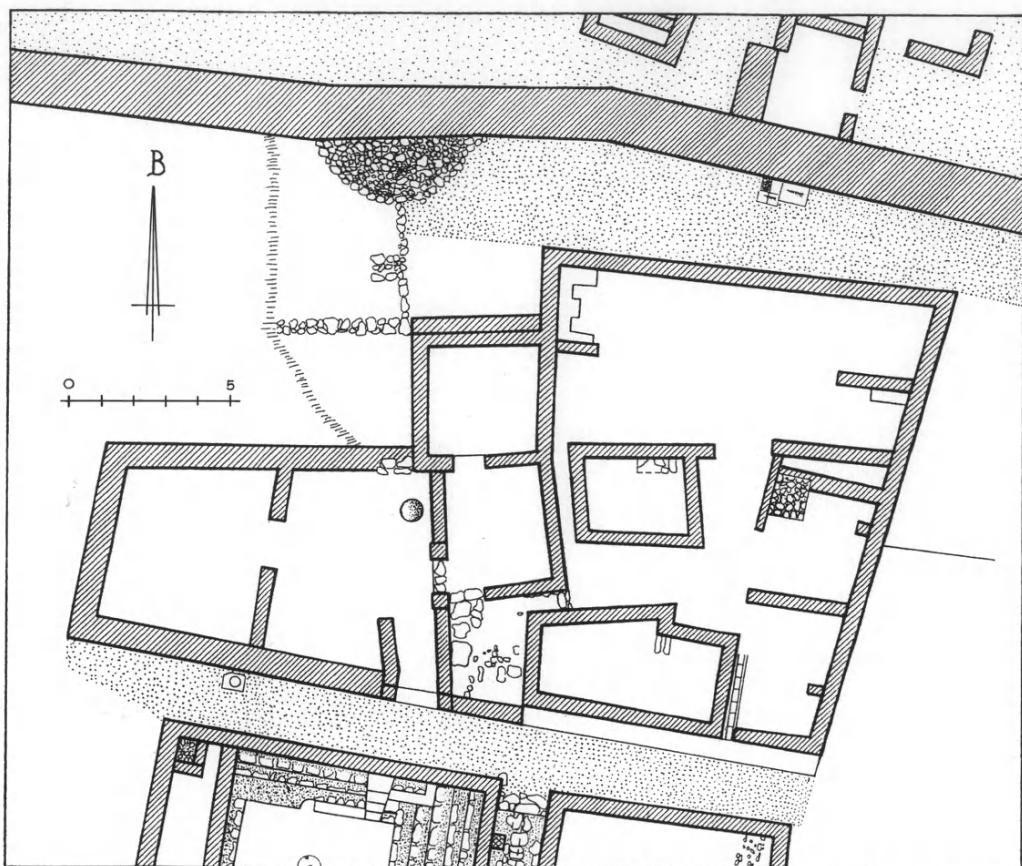
Οἰκήματα μεταξὺ νοτοβορείου δρόμου καὶ ἀνατολικοῦ τείχους

Ἀνατολικῶς τοῦ νοτοβορείου δρόμου (ΠΑΕ 2000), στενές πάροδοι ποὺ ἐκκινοῦν ἀπὸ αὐτὸν ὀδηγοῦν σὲ συγκροτήματα κατοικιῶν οἱ ὁποῖες φθάνουν μέχρι τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους τοῦ φρουρίου. Ἀποκαλύφθηκαν τρεῖς πάροδοι, ἡ βορειότερη ἀνασκάφηκε μερικῶς, οἱ ὁποῖες ὀρίζουν δύο συγκροτήματα σπιτιῶν (εἰκ. 1, πίν. 1α).

Νότιο συγκρότημα

Ἡ πρώτη πάροδος μήκους 20 μέτρων, ἔχει πλάτος στὸ δυτικὸ ἄκρο της μόλις 1.50 μ. καὶ καταλήγει ἀδιέξοδος πλ. 3 μ. στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο. Τερματίζει ὄχι στὸ ἀνατολικὸ τεῖχος ἀλλὰ στὸν ἐσῶτερο παράλληλό του τοῖχο, ὁ ὁποῖος ἀρχίζει ἀπὸ τὴ νότια σχεδὸν ἄκρη τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους καὶ ἡ ὑπαρξὴ του διαπιστώνεται ἀνασκαφικῶς μέχρι τοῦ συγκροτήματος ποὺ ἐξετάζεται. Ἀπὸ τὸν δρομίσκο αὐτὸν ἦσαν προσιτὰ δύο οἰκήματα, πρῶτο τὸ ὀρθογώνιο μονόχωρο κτίσμα ὅπου βρέθηκε ἡ ἐπιτύμβια στήλη τῆς Τιμοῦς (ΠΑΕ 1999, 10-11 βλ. ΠΑΕ 1998, 3 εἰκ. 16, στοιχεῖο ΣΙΒ'). Τὸ δεύτερο οἶκημα εἶναι τὸ κατὰ τὸ 2001 ἐρευνημένο μὲ ἑννέα χώρους, πέντε κατὰ τὴ νότια πρόσοψη καὶ τέσσερις πίσω, βορείως ἀπὸ αὐτά.

Οἱ ἑννέα χώροι εἶναι ἀνισομεγέθεις. Ὁ πρῶτος χώρος, τῆς νότιας πτέρυ-

Εἰκ. 1. Συγκρότημα οἰκιῶν μεταξύ νοτοβορείου δρόμου καὶ ἀνατολικοῦ τείχους.

γας, ὁ δυτικός, ἔχει ἐσωτερικὲς διαστάσεις $3.20-4 \times 3.80-4.20$ μ., ὁ δεύτερος 2.50×6.30 μ., ὁ τρίτος 2×2.50 μ., ὁ τέταρτος ἀνισόπλευρος $3.20-4.50 \times 2.50-4.40$ μ. Ὁ πέμπτος, ὀρθογώνιος, τοῦ ὁποίου τὴν ἀνατολική πλευρὰ ἀποτελεῖ ὁ ἐσώτερος τοῦ τείχους τοῖχος, ἔχει διαστάσεις ἐσωτερικὲς 3.20×6.20 μ.

Στὸν μεσαῖο χῶρο, κοντὰ στὴν εἴσοδο, ὑπάρχει πηγάδι τὸ ὁποῖο δὲν ἐρευνήθηκε. Γέμιζε νερὸ ἀπὸ ἀνοιχτὸ ἀγωγὸ ὁ ὁποῖος ἔφερε τὰ νερὰ τῆς βροχῆς ἀπὸ τὴ στέγη τοῦ οἰκήματος. Σώζεται στὸ ἀνοιγμα τῆς θύρας ἡ μαρμάρινη

βαλβίδα ἢ ὁποῖα δεχόταν τὸ νερὸ ἀπὸ κατακόρυφο σωλήνα καὶ τὸ διένειμε εἴτε στὴ δεξαμενὴ διὰ τοῦ μαρμαρίνου ἀνοιχτοῦ ἀγωγοῦ εἴτε ἄλλοῦ μὲ δεύτερη ἔξοδο τῆς βαλβίδας (πίν. 16), χωρὶς ἀγωγό.

Οἱ λοιποὶ τέσσερις χῶροι βρίσκονται πίσω (βορείως) τῆς νότιας πτέρυγας. Δυτικότερο εἶναι μικρὸ δωμάτιο διαστάσεων 2.50-3×2.80-3 μ., μὲ δύο ἀνοίγματα θυρῶν, στὸν νότιο καὶ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, τὰ ὁποῖα ὅμως εἶναι φραγμένα χαμηλά. Ὅπως καὶ ἄλλοτε ἔχω ἐκθέσει, στὸ φρουρίο τοῦ Ραμνουῦντος οἱ φραγμένες θύρες οἰκημάτων εἶναι συχνὸ εὔρημα, παρατηρεῖται μάλιστα στὰ κατωφερῆ μέρη τοῦ συνοικισμοῦ, ὅπου ὑπῆρχε κίνδυνος πλημμυρῶν. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ φρουρίου, ὡς περικλειστο, ἦταν δυνατόν νὰ συγκεντρωθοῦν μεγάλες ποσότητες νερῶν οἱ ὁποῖες δὲν εἶχαν διέξοδο διαφυγῆς. Τοῦτο παρατηρεῖται ἰδιαιτέρως στὴ ΝΑ συνοικία ὅπου καὶ πλημμύρες εἶχαν διαπιστωθεῖ καὶ ἐγκατάλειψη καὶ κατάχωση οἰκημάτων.

Τὰ λοιπὰ δύο δωμάτια εἶναι μεγαλύτερα, 4.10×4.20 μ. τὸ μεσαῖο, καὶ 3.60×4.20 μ. τὸ ἀνατολικό του. Τὸ ἐπόμενο τέταρτο δωμάτιο εἶναι παράγωνο, 3.70×3.9-5.50 μ.

Ἡ συστάδα τῶν τριῶν ἀκραίων δωματίων φαίνεται ὅτι κατέλαβε τὸν χῶρο μιᾶς αὐλῆς παρὰ τὸ τεῖχος στὴν ὁποῖα κατέληγε ἡ δεύτερη ἀνατολικὴ πάροδος τοῦ νοτοβορείου δρόμου. Ἡ πάροδος αὕτη ἔχει πλάτος μόλις 1 μ., ἀποτελοῦσε ἰδιωτικὴ δίοδο μήκους 11.50 μ., ἢ ὁποῖα φράχτηκε στὸ ἀνατολικὸ τέρμα της, ὅταν ἡ αὐλὴ καταργήθηκε γιὰ νὰ οἰκοδομηθεῖ.

Τὰ περισσότερα δωμάτια δὲν γνωρίζουμε ποῦ εἶχαν εἴσοδο. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι ἡ φθορά τους εἶναι μεγάλη καὶ ἀπὸ τοὺς τοίχους τους διασώθηκαν τὰ κατώτερα μέρη τους.

Εὐρήματα

Τὰ ὑπ' ἀριθμ. 1-3 βρέθηκαν στὸ δυτικὸ δωμάτιο τῆς νοτίας πτέρυγας τοῦ συγκροτήματος, τὸ 4 στὸν μεσαῖο χῶρο μὲ τὸ πηγάδι, καὶ τὸ 5 στὸν δεύτερο ἀπὸ τὰ δυτικὰ χῶρο τῶν βορείων δωματίων.

1 (2338). Σταθμίο μαρμάρينو ἀπὸ μάρμαρο Διονύσου, μὲ δύο χαμηλοὺς μαστοὺς χωρὶς συνδετικὴ λαβή, γύρω λεῖο.

2 (2339). Σταθμίο ὅπως τὸ προηγούμενο, λεῖο γύρω, ἀπὸ νότιο μάρ-

μαρο, καλύτερα ἐπεξεργασμένο, μὲ δύο ἔντονους μαστούς πού συνδέονται μὲ τοξοειδῆ λαβή.

3 (2340). Γυναικεία κεφαλὴ ἀπὸ ἀγαλμάτιο πεντελικοῦ μαρμάρου. Τὰ μαλλιά μὲ χαραῖξεις λήγουν πίσω σὲ κότσο. Ὑψ. μὲ τὸν λαϊμὸ 0.055, χωρὶς τὸν λαϊμὸ 0.048.

4 (2341). Θραῦσμα πλάκας μαρμάρου Διονύσου ὕψ. 0.24 πλ. 0.19-0.25, πάχ. 0.045, μὲ χαραγμένο ἄβακα. Φέρει πέντε παράλληλες γραμμὲς καὶ στὸ μέσον τῆς πρώτης ἡμικύκλιο (πίν. 2α).

5 (2345). Ἀγκωνάρι ὀρθογώνιο πλὴν ὀπίσω, ὕψ. 0.175, πλ. 0.40, βάθ. 0.23. Στὴν πρόσθια ὄψη ὑπάρχει ἀβαθὲς ἔγκοιλο, ὅπου ἦταν χαραγμένος ὄρος πού σβήστηκε.

Βόρειο συγκρότημα

Τὸ βορείως τῶν οἰκημάτων πού περιγράφηκαν συγκρότημα ἀποτελεῖται ἀπὸ πέντε χώρους, τρεῖς κατὰ τὴ νότια πτέρυγα καὶ δύο πίσω ἀπὸ αὐτούς. Ἀπὸ τοὺς τρεῖς νότιους χώρους ὁ μεγαλύτερος, ὁ δυτικός, φέρει στὴ ΝΔ γωνία του δύο λίθινες βαθμίδες, λείψανο παλαιότερης κλίμακος πού ἔφερε, πιθανῶς στὸν νοτοβόρειο δρόμο. Πλάι, βορείως τῆς κλίμακος, ὑπάρχει μικρότατο δωμάτιο, 1.50×2.70 μ. ἀκατάλληλο γιὰ διαμονή. Ἴσως ἦταν ἀποθήκη. Ὁ λοιπὸς χώρος εἶναι μεγάλος, 4.80×6 μ. καὶ ἀπὸ αὐτὸν εἶναι προσιτὰ δύο δωμάτια πίσω, βορείως. Τὸ δυτικό, τὸ ὁποῖο ἔχει λίθινο κατώφλι, ἔχει διαστάσεις 4.20×5.50 μ. καὶ ἐπικοινωνεῖ μὲ θύρα στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο μὲ τὸ ἀνατολικὸ δωμάτιο διαστάσεων 2.70×4.10 μ.

Ὁ κεντρικὸς πρόσθιος χώρος ἦταν μεγαλύτερος, περιορίστηκε ὅμως μὲ τὴν κατασκευὴ μικροῦ δυτικοῦ δωματίου 2×4.50 μ. Ἡ ΝΑ γωνία τοῦ δωματίου αὐτοῦ, ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς εἶναι καμπύλη, γιὰ τὴ διευκόλυνση τῆς κυκλοφορίας τῶν διαβατῶν.

Εὐρήματα

Τὰ ὑπ' ἀριθμ. 1-8 βρέθηκαν στὸν μεσαῖο χώρο τῆς νότιας πτέρυγας, τὸ 9 βρέθηκε στὸν ἀνατολικὸν χώρο, καὶ τὰ 10-15 στὸ δυτικὸν δωμάτιο τῆς βόρειας πτέρυγας τῶν δωματίων.

1 (2346). Πλάκα ὀρθογώνια ὕψ. 0.235, πλ. 0.413, πάχ. 0.094 ἀπὸ μάρμαρο Διονύσου. Πίσω εὐθεία μὲ χονδρὸ βελόνι. Ὑψ. γρ. 0.01 (O), 0.015 (T), 0.017 (Σ,Ε). Τὸ Α ἔχει τεθλασμένη τὴν ἐνωτικὴν κεραία (πίν. 26).

Ἔργον 2001,17 εἰκ. 6.

Στρατηγοῦν[το]ς τὸ
δε[ύτερον Εὐξιθέο]υ
[Φιλο]ξ[ενίδου Κηφισ]ι-

4 (έ)ως. *vacat*

4 ΓΩΣ

Ὁ Εὐξιθεὸς φαίνεται ὅτι διετέλεσε στρατηγὸς τῆς παραλίας, κατὰ ἀδημοσίευτο ψήφισμα (890+1263), πρὸ τοῦ 190/89 π.Χ., κατόπιν ἐπὶ Δημητρίου ἄρχοντος (190/89 π.Χ) καὶ ἐπὶ Χαρικλέους ἄρχοντος, τὸ 184/3 π.Χ. Ἀδημοσίευτο ἐπίσης ψήφισμα (2110) μαρτυρεῖ στρατηγία του ἐπὶ Συμμάχου ἄρχοντος τὸ 188/7 π.Χ., κατὰ τὴν ὁποία τιμήθηκε ἀπὸ τοὺς παροίκους. Ἄλλη, ρητῶς χαρακτηριζόμενη ὡς τετάρτη, στρατηγία του, εἶναι ἢ ἐπὶ Σωνίου ἄρχοντος τὸ 175/4 (Ὁ Δῆμος II 146). Στὴν ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή στὴν Δήμητρα καὶ τὴν Κόρη, στὴν ἀνατολικὴν πύλη τοῦ φρουρίου, ὁ Εὐξιθεὸς ἐμφανίζεται νὰ στρατηγεῖ τὸ δεύτερον (αὐτ. 145), χωρὶς νὰ ὑπάρχει χρονολόγηση μὲ ἄρχοντα. Ἡ νέα ἀνάθεση εἶναι ἡμιτελής καὶ σβησμένη, γιατί προφανῶς θεωρήθηκε ὁ λίθος ἀνεπαρκὴς γιὰ νὰ περιλάβει τὸ κείμενο πὺρ ἐπιθυμοῦσε ὁ Εὐξιθεὸς ἢ γιατί ἄλλαξε γνώμη ὡς πρὸς τὴ θέση τοῦ ἀναθήματός του. Ἴσως ἡ δευτέρη στρατηγία του εἶναι ἢ ἐπὶ Δημητρίου ἄρχοντος.

2 (2347). Στήλης ἐπιτυμβίας δεξιὸν τμήμα, ἐλλιπὲς καὶ κάτω, ἄνω ἀκέραιο καὶ εὐθύ, ὕψ. 0.315, πλ. 0.185, πάχ. 0.065. Ὑψ. γρ. 0.016 (O)-0.032 (P) (πίν. 3α).

3ος αἰ. π.Χ.

[- - - -]ττα

[- - - -]ορος

Πρβ. LGPN II σ. 485.

3 (2348). Ἀριστερὸν τμήμα θρανίου μὲ ἀναθύρωση. Ἀπὸ κάτω λεῖα ταινία

για τὸ πόδι, τὸ λοιπὸ εἶναι ἐργασμένο μὲ ψιλὸ βελόνι. Ὑψ. 0.105, πλ. 0.25, πάχ. (βάθ.) 0.395. Ὑψ. γρ. 0.01. Μετὰ τὸ Ο ὁ χῶρος εἶναι διαβρωμένος. Τὰ δύο γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς ἔχουν μεταγραμμάτιο 0.075.

[- - - -]μο[- - - -]

Πιθανῶς τὰ γράμματα ἀνήκουν στὴ λέξι δῆμου.

4 (2344). Πλάκα ἀκέραη ντόπιου μαρμάρου μήκ. 1.51, πλ. 0.84, πάχ. 0.13. Οἱ πλευρὲς εἶναι λοξὲς ὥστε ἡ κάτω ἐπιφάνεια εἶναι μήκ. 1.46 καὶ πλ. 0.78. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια, λεία, φέρει κυκλικὸ καὶ ὀρθογώνιο κοίλωμα. Τὸ κυκλικὸ ἔχει ἔξωτ. διάμ. 0.735 καὶ ἔσωτερικὴ 0.675, βάθος δὲ 0.03. Διάφορες κοιλότητες ποῦ δημιουργήθηκαν μὲ τὴ χρῆση τῆς κατὰ τὴν ἀρχαιότητα εἶναι γεμισμένες μὲ μολύβι. Ἡ ὀρθογώνια κοιλότητα εἶναι πλ. 0.57-0.62×0.695-0.74, βάθ. 0.04. Στὴ μία γωνία τῆς ὑπάρχει αὐλάκι γιὰ τὴν ἐκροὴ τοῦ περιεχομένου ὑγροῦ. Οἱ ἄνω ἀκμὲς περιμετρικῶς εἶναι λοξότμητες.

5 (2349). Κύβος ἀπὸ παριανὸ μάρμαρο ἢ θαθρίδιο ὀρθογώνιο (τετράγωνο) ὕψ. 0.076, πλ. 0.15 βάθ. 0.15. Ἄνω φέρει κοίλωμα διαμ. 0.065 βάθ. 0.035.

6 (2343). Δύο συγκολλημένα θαύσματα ἐμπροσθίου μέρους πλακὸς θραυίου, μήκ. 0.36, ὕψ. 0.095, βάθ. μεγίστου 0.18. Ἐμπρὸς καὶ ἄνω λεῖο, κάτω ἐργασμένη μὲ τὸ βελόνι. Ὑψ. γρ. 0.025. Βρέθηκε σὲ δωμάτιο ἀνατολικῶς τοῦ νοτοβορείου δρόμου.

3ος π.Χ. αἰ.

[- - - - - ἀνέθηκ]εν *vacat* 0.28

7 (2362). Ἐπιστύλιο μνημείου ἢ ἀνώφλι (;) μήκ. 0.845 ὕψ. 0.13, βάθ. 0.33. Κάτω πυκνὲς βελονιὲς στὰ ἄκρα καὶ ἔμπρὸς, πίσω ὄψη λατομείου, στὰ στενὰ πλάγια ταινία στὴν ἔμπρὸς παρυφή, τὸ λοιπὸ ὄψη λατομείου, ἄνω ὀμαλό. Ἐμπρὸς φέρει ἀνάγλυφη ταινία σχήματος πλατύτατου Π, ἐξοχῆς 0.005 καὶ πλ. 0.03 (πίν. 36).

8 (23630). Τμημα κεραμίδος τοῦ ναοῦ τῆς Νεμέσεως ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο θραυσμένο. Κατὰ τὴν ἀνορθούμενη παρυφή εἶναι λεῖο ἐνῶ τὸ λοιπὸ διαβρωμένο ἀπὸ τὰ νερὰ τῶν βροχῶν. Μήκ. 0.678, πλ. 0.30, πάχ. 0.08-0.06.

9 (2352). Ἀγκωνάρι ἀκέραιο ὕψ. 0.165, πλ. 0.53, βάθ. 0.18. Φέρει ὄρον τὸν ὁποῖο ἔσθησαν μὲ πυκνὲς βελονιὲς. Ὑψ. γρ. 0.01 (Ο) 0.016 (Α). Ἐφερε πιθανῶς τέσσερες στίχους. Σῶζονται γράμματα τοῦ 1ου π.Χ. αἰ.

[ἐπὶ τοῦ δεῖνος]μου ἄρχο[ντος - - -]

Θεόφημος ἄρχων 245/4 π.Χ.

10 (2357). Βαθρίδιο ἀκέραιο πλήν ἀποκρούσεων, ὕψ. 0.165, πλ. 0.11 (στὸν κορμὸ 0.095-0.10), βάρθ. ἄνω καὶ κάτω 0.08-0.085, στὸν κορμὸ 0.065. Ἀπὸ κάτω ἀπολύτως ἐπίπεδο, ἐργασμένο μὲ χτένι, ἄνω ὑπάρχει τὸρμος σκαφοειδῆς ἐργασμένος μὲ τὸ βελόνι, βάρθ. 0.022. Τὸ βάθρο εἶναι λειασμένο καὶ στίς τέσσερις πλευρὲς καὶ φέρει ἄνω ταινία ὕψ. 0.021 καὶ στὰ ἄκρα τῆς κάθε ὄψης ἀπλὰ ἀνάγλυφα ἀκρωτήρια. Ἀκολουθεῖ ἄθακας καὶ σχηματικὸ κυμάτιο ὕψ. 0.022, ὁ κορμὸς τοῦ βαθριδίου ὕψ. 0.095 καὶ κάτω κυμάτιο καὶ πλίνθος ὕψ. 0.026. Ὑψ. γρ. 0.008-0.01 (πίν. 4α).

Ἀσκ(λ)ηπιῶδι

καὶ Ὑγεία

3 Σέλευκος

ἀνέθηκεν.

1 ΑΣΚΗΠΙΩΙ

Καὶ οἱ δύο θεότητες ἀναφέρονται γιὰ πρώτη φορὰ στὸν Ραμνούντα, ὅπου ὑπῆρχε τὸ παλαιὸ ἱερὸ τοῦ Ἀμφιαράου Ἀριστομάχου, τοῦ ἥρωος ἱατροῦ (Ἰ Δῆμος I, 307-319, II 167-178). Τὸ ὄνομα Σέλευκος τὸ φέρει μόνον ἓνας Ραμνουσίος, ὁ Σέλευκος Ἀνδρονίκου, ἱερεὺς τοῦ Σαράπιδος στὴ Δῆλο, τὸ 112/1, ἐπὶ ἄρχοντος Διονυσίου τοῦ μετὰ Παράμονον (ΡΑ 12617· ID 2060· 2065· 2086, 14· 2091· 2092,9· 2152· 2166· 2610, 32· 2514· *Hesperia* 59, 1990, 461). Ὁ τύπος τοῦ ὀνόματος τῆς Ὑγείας ἀπαντᾷ ἀπὸ τὸν 2ο π.Χ. αἰ., ἀλλὰ ἡ ἐπιγραφή εἶναι πολὺ νεώτερη, τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων καὶ πολὺ ἐπιμελημένη ὡς πρὸς τὴ χάραξη τῶν γραμμάτων. Κρίνοντας καὶ ἀπὸ τὴ λιθουργικὴ ἐργασία τοῦ βάθρου μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸν 2ο μ.Χ. αἰῶνα.

Πιθανῶς ὑπῆρχε στὸ φρούριο καὶ μικρὸ ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τῆς Ὑγείας, ὅπου εἶχε ἀφιερωθεῖ τὸ μικρὸ ἀνάθημα τοῦ Σελεύκου Ραμνουσίου. Ὁ χῶρος μέσα στὸν ὁποῖο βρέθηκε τὸ βάθρο δὲν παρουσιάζει τὰ ἀρχιτεκτονικὰ χαρακτηριστικὰ ναῖσκου, στὴ μορφή πὺ μᾶς παραδόθηκε.

11 (2365). Στὸν χῶρο ὅπου βρέθηκε τὸ βάθρο τοῦ ἀναθήματος τοῦ

Σελεύκου, βρέθηκε ἐπίσης στήλη με ψήφισμα τῶν εὐθὺς μετὰ τὸ 229 π.Χ. χρόνων, τῶν Ἀθηναίων τῶν στρατευομένων Ῥαμνοῦντι, τιμητικὸ γιὰ τὸν στρατηγὸ τῆς παραλίας Αἰσχρίωνα Ἀμφικλέους Φυλάσιο. Με τὸ ἴδιο ψήφισμα τιμῶνται ὁ ἐπιμελητὴς Φίλιππος Μνασίου Αἰξωνεὺς καὶ ὁ γραμματεὺς Ἀρίστων Σωγένου Κηφισιεύς.

Ἡ νέα ἐπιγραφὴ ταυτίζεται λεκτικῶς σὲ πολλὰ σημεῖα με τὸ ψήφισμα τῶν ὑπαίθρων Ὁ Δῆμος II, 26 ἀλλὰ εἶναι καὶ αὐτὴ φθαρμένη στὸ ἀνώτερο μέρος της. Παρὰ ταῦτα εἶναι φανερὸ ὅτι οἱ λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους τιμᾶται ὁ στρατηγὸς Αἰσχρίων εἶναι οἱ ἴδιοι καὶ στὰ δύο ψηφίσματα. Ὁ γραμματεὺς καὶ στὰ δύο ψηφίσματα εἶναι ὁ ἴδιος καὶ τὸ ὄνομά του παραδίδεται πλήρως.

12 (2353). Ἀγκωνάκι ὕψ. 0.143, πλ. 0.29, βάθ. 0.125. Φέρει ἀβαθέστα ὀρθογώνιο ἔγκοιλο ὅπου ἦταν χαραγμένος ὄρος ποὺ σήστηκε.

13 (2359). Μαρμάρينو γυναικεῖο κεφαλᾶκι ἀπὸ μάρμαρο Διονύσου. Σώζει στὸν λαίμω τὸ σιδερένιο ἔμβολο με τὸ ὁποῖο συνδεόταν με τὸ σῶμα. Ὑψ. 0.045, 0.05 με τὸ ἔμβολο.

14 (2361). Στήλης τὸ κάτω μέρος ὕψ. 0.56, πλ. 0.38-0.43, πάχ. 0.085. Σώζει ἐφθαρμένο χρυσὸ στεφάνι διαμ. 0.15-0.24 χωρὶς ἐπιγραφὴ. Ἄνω κομμένη με τὸ βελόνι.

15 (2358). Ὑπόβαθρου σκεύους κυκλικοῦ ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο με κοκκινωπὲς φλεβώσεις ὕψ. (πάχ.) 0.035-0.04, τμήμα μήκ. 0.10-0.12 ἀπὸ τὴν περιφέρεια. Ἀπὸ πάνω λειο ἐντελῶς, ἀπὸ κάτω σώζει ὀρθογώνια ἐξοχή, πιθανῶς τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ πόδια τοῦ ὑποβάθρου. Στὴ στενὴ πλάγια κυκλικὴ ὄψη φέρει δύο ὀξυγώνιες προεξοχὲς καὶ ἀντίστοιχες ἐσοχὲς (πίν. 46).

16 (2360). Θραῦσμα πλάκας θρανίου, ὕψ. 0.102, πλ. 0.20, πάχ. (βάθ.) 0.20. Ὑψ. γρ. 0.015. Βρέθηκε στὸν BN δρόμο τοῦ φρουρίου, ἔναντι τῆς τρίτης παρόδου.

[- - - - -]εἰ

Ἴσως [Ἡγεμόν]εἰ. Βλ. Ὁ Δῆμος I 131-134, II 32, 35.

Ἡ βορειοδυτικὴ οἰκία

Τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο στὸ φρούριο, κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ νότιο τεῖχος τῆς

ἀκρόπολης, εἶχε ἀποκαλυφθεῖ ἀπὸ τὸν Στάη, ὁ ὁποῖος τὸ συνέδεσε μὲ τὸ γυμνάσιο, τὸ ὠδεῖο ἢ τὸ θέατρο καὶ τὸ θεωροῦσε ὡς ἓνα μὲ τὸ νοτίως κείμενο στιβάδειο (᾽Ο Δῆμος I 101-103 εἰκ. 57). Συμπληρωματικὴ ἔρευνα ἔγινε πρὸς Δυσμὰς καὶ ἀποκαλύφθηκε ἡ εἴσοδος στὸ συγκρότημα, ἡ ὁποία βρίσκεται στὴν ἄνω τοῦ τελεστηρίου ὁδῷ. Ἀπὸ τὴν μνημειώδη αὐτὴ εἴσοδο ὀδηγούμεθα σὲ μεγάλη αὐλὴ μὲ πηγάδι. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς αὐλῆς ὑπάρχει ἡ εἴσοδος τῆς βορειοδυτικῆς οἰκίας, μὲ λίθινες κυβοειδεῖς παραστάδες. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς αὐλῆς εἴσοδος φέρει τὸν ἐπισκέπτη σὲ σηκὸ πλ. 5.60 μ. καὶ βάθους 4.80 μ. (εἰκ. 2, πίν. 5).

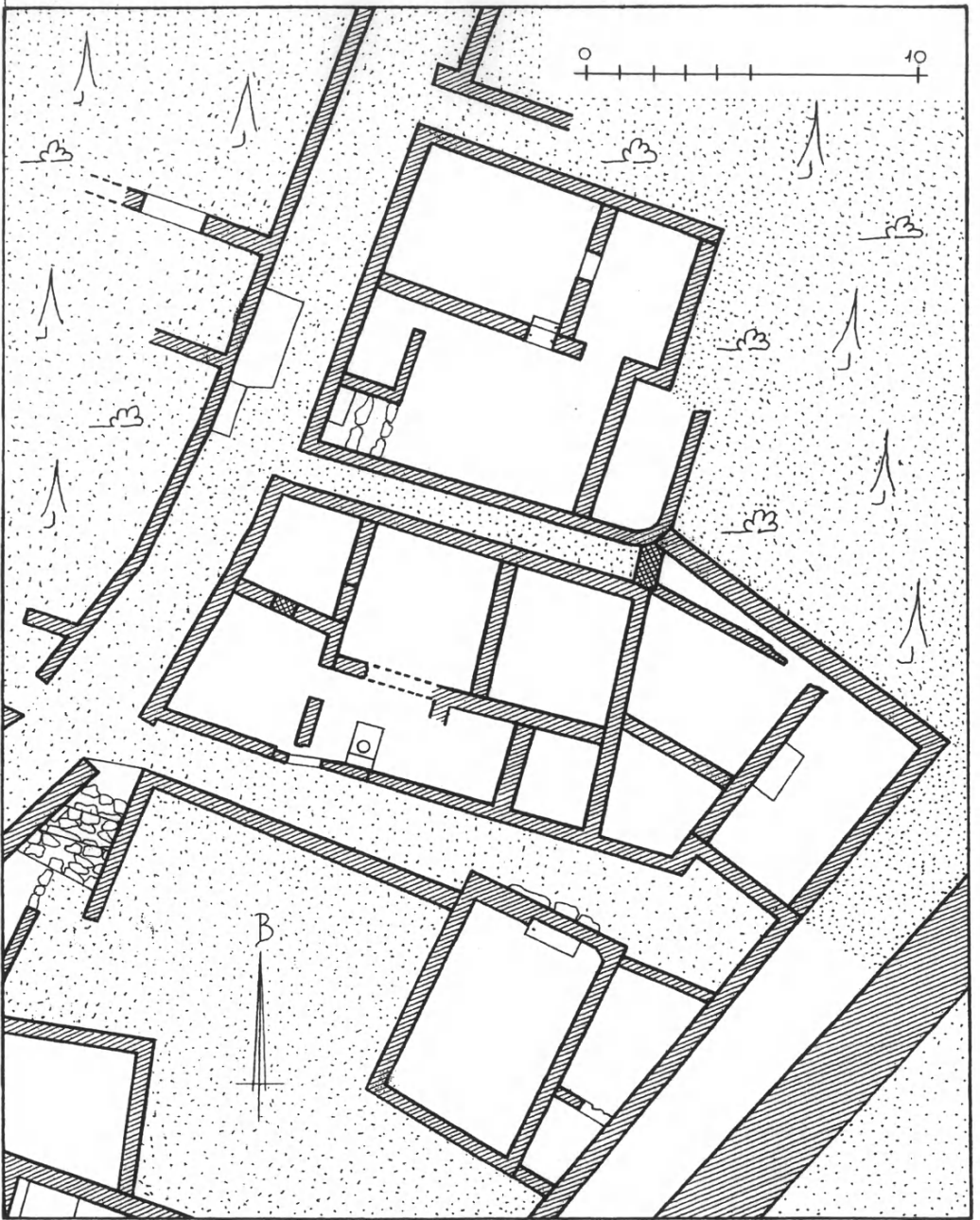
Ἡ ἔξωτερικὴ εἴσοδος εἶναι μνημειώδης. Τὸ κατώφλι τῆς, ὑψηλότερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ δρόμου ἀποτελεῖται ἀπὸ μεγάλη λιθόπλινθο. Οἱ παραστάδες τῆς εἰσόδου εἶναι ἐπίσης μεγάλες ὀρθιες λιθόπλινθοι μέρος τῶν ὁποίων εἶχε ἀποκαλυφθεῖ ἀπὸ τὸν Στάη. Ὁ ἀπὸ τῆς εἰσόδου πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χώρου διάδρομος εἶναι πλακοστρωμένος μέχρι τοῦ πηγαδιοῦ σχεδόν. Ὡς συνέχεια τῆς ἀριστερῆς (δυτικῆς) παραστάδας τῆς εἰσόδου ὑπάρχει τοῖχος μήκους 2.50 μ. Παρὰ τὸν τοῖχο αὐτὸν ὑπάρχει ἀνοικτὸς μαρμάρινος ἀγωγὸς τῶν νερῶν τῆς βροχῆς τὰ ὁποῖα χύνονταν στὸν δρόμο (πίν. 5). Στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς αὐλῆς μεγάλη λιθόπλινθος χρησίμευε ὡς θρανίον καὶ στὴ ΒΔ γωνία τῆς αὐλῆς, παρὰ τὸ θρανίον, βρέθηκαν τὰ κάτω μέρη μικροῦ κλιβάνου.

Τοῦ σηκοῦ σώζεται σὲ ὕψος δύο δόμων μόνον ὁ βόρειος τοῖχος κατασκευασμένος ἀπὸ πολὺ μεγάλες λιθοπλίνθους. Ἡ τοιχοδομία εἶναι μία παραλλαγὴ πολυγωνικοῦ συστήματος (πίν. 6α). Τῶν τοίχων τῶν ἄλλων πλευρῶν σώζονται λείψανα τῶν θεμελίων μόνον.

Ἡ ΒΔ οἰκία καὶ τὸ πρὸς Δυσμὰς παράρτημά τῆς χωρίζονται ἀπὸ τὸ στιβάδειο καὶ τὸ τελεστήριο μὲ δρόμο πλάτους 2 μ. στὸ σημεῖο τῆς εἰσόδου, ὁ ὁποῖος εὐρύνεται πρὸς Δυσμὰς καὶ γίνεται 2.70 μ. στὸ σημεῖο ποὺ τελειώνει τὸ κτίριον τοῦ τελεστηρίου. Ἡ συνέχεια τοῦ δρόμου καλύπτεται ἀπὸ ἐπιχώσεις τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Στάη καὶ ἴσως νὰ μὴν ὑπάρχει πλέον, διότι τὸ ἔδαφος πρὸς Δυσμὰς γίνεται ἐντόνως κατωφερὲς καὶ πιθανῶς τὰ οἰκήματα τῆς περιοχῆς νὰ ἔχουν παρασυρθεῖ ἀπὸ τίς βροχῆς ἤδη κατὰ τὴν ἀρχαιότητα.

Δυτικῶς τοῦ νοτοβορείου δρόμου

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ συγκροτήματος δυτικῶς τοῦ νοτοβορείου δρόμου (IIAE

Εἰχ. 2. Ἡ βορειοδυτικὴ οἰκία.

Εἰκ. 3. Τὸ χάραγμα ἀρ. 2332.

2000, 1-17) ὀλοκληρώθηκε μὲ συμπληρωματικούς καθαρισμούς κατὰ τοὺς ὁποίους βρέθηκαν τὰ ἐξῆς ἀρχαῖα:

1 (2331+2351). Δύο συγκολλημένα θραύσματα θρανίου ἀκέραια μόνο κάτω, μῆκ. 0.46 βάθ. 0.285 ὕψ. 0.12. Ὑψ. γρ. 0.016 (Ο)-0.02. Ἀπὸ κάτω ἐργασμένο μὲ χονδρὸ βελόνι. Βρέθηκαν σὲ δωμάτια βορείως τῆς αὐλῆς.

[- - - -] κλέους Ο[- - - -]

Πιθανὸν [- - - -] κλέους Ὁ[τρυνεύς]

Τὸ θρανίον ἴσως ἀποτελοῦσε ἀνάθημα στρατηγοῦ τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.

2 (2364α). Στήλη ἀκέραια ὡς ὄρος, ὕψ. 0.50, πλ. 0.20, πάχ. 0.09. Τὸ ἄνω μέρος τῆς εἶναι λεῖον τὸ κάτω καὶ μεγαλύτερο χονδροδουλεμένο μὲ τὸ βελόνι. Ἡ δεξιὰ πλευρὰ τῆς ἀκατέργαστη. Τὸ ἄνω τμήμα τῆς ἐπιφανείας εἰσέχει 0.007. Βρέθηκε στὸν Β-Ν δρόμο στὴ δυτικὴ πλευρὰ, ὅπου εἶχε βρεθεῖ τὸ θρανίον ἐπὶ ἄρχοντος Θρασυφῶντος.

3 (2273). Κάτω μέρος Κυβέλης καθισμένης μὲ τὸ λιοντάρι ἀριστερὰ ὀρθιον στὰ δύο πόδια. Ὑψ. 0.13 πλ. 0.13 βάθ. 0.07. Βρέθηκε σὲ δωμάτιο ἀνατολικῶς τῆς αὐλῆς.

4 (2332). Χάραγμα σὲ λίθον δωματίου ὕψ. 0.16 πλ. 0.253, πάχ. 0.30. Ὑψ. γρ. 0.011. Τὸ χάραγμα εἶχε γίνῃ πρὶν κτισθεῖ ὁ λίθος στὸ δωμάτιο γιατί τὰ γράμματα διαβάζονταν ἀνάποδα (εἰκ. 3).

5 (2333). Πλακοειδῆς ναῖσκος Κυβέλης ἀπὸ μάρμαρον Διονύσου ἔλλιποις

(τῆς Κυβέλης) ἀπὸ τοῦ στέρνου καὶ ἄνω. Ὑψ. 0.173 πλ. 0.15, πάχ. 0.065. Ἡ θεὰ κρατεῖ μὲ τὸ δεξιὸν φιάλη καὶ τὸ ἀκουμπᾶ στὸ κεφάλι τοῦ λιονταριοῦ τὸ ὁποῖο στηρίζεται στὰ δύο ἐμπρόσθια πόδια. Πίσω ἐργασμένο μὲ τὸ βελόνι, στὰ πλάγια λεῖο (πίν. 66).

6 (2334). Κορμὸς ἀνδρικοῦ ἀγαλματίου (Ἀσκληπιοῦ ἢ Ἀμφιαράου) σωζόμενος ἀπὸ τὸ μέσο τῶν μηρῶν. Λείπει ἐντελῶς τὸ δεξιὸν χέρι, τὸ ἀριστερὸ κρύβεται ἀπὸ τὸ ἱμάτιο. Τὸ στέρνο γυμνό. Πίσω ἡμικυκλικὲς πτυχῆς ἄνω, λοξὲς κάτω. Ὑψ. 0.285, πλ. 0.17, πάχ. 0.105 (πίν. 7α).

7 (2335). Ἀνδρική κεφαλὴ τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ ὕψ. 0.175. Τὰ μαλλιά ἐμπρὸς ὡς στεφάνη σὲ τρία στρώματα βοστρύχων σκεπάζουν ἕως χαμηλὰ τὸ μέτωπο. Στὴν ἄνω ἐμπρὸς μισὴ ἐπιφάνεια τοῦ κρανίου ἡ κόμη δηλώνεται μὲ πυκνὲς κυματοειδεῖς χαράξεις ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ κρανίου καὶ ἀπλώνονται. Στὸ πίσω μισὸ τοῦ κρανίου ἡ κόμη δηλώνεται ἐπίσης μὲ χάραξη ὡς κοτσίδα (πίν. 76-γ).

8 (2337). Δεξιὸν χέρι ἀπὸ μικρότατο ἀγαλμάτιο πεντελικῶν μαρμάρου, τὸ ὁποῖο κρατεῖ κάτι τὸ ἀκαθόριστο, μήκ. 0.055, πλ. 0.032, πάχ. 0.023.

9 (2350). Τμήμα ὀρθογωνίου μαρμάρου ἐλλειπὲς τὸ ἕνα ἄκρο μήκ. 0.15, ὕψ. 0.06, πλ. 0.07. Φέρει χάραγμα δύο γραμμῶν.

10 (2364). Ἀγκωνάρι ἀκατέργαστο ἐμπρὸς καὶ ἐλλειπὲς ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ, ὕψ. 0.11, πλ. 0.25, βάθ. 0.25. Ὑψ. γρ. 0.012-0.013 (ὁ στ. 4, τὸ Η, εἶναι 0.027).

[ὄρος ο]ικία[ς] πεπραμένης ἐπ[ὶ λύσει]

vacat φράτερσιν τοῖς

vacat μετὰ Θεομνήστ[ου]

vacat Η *vacat*

Τοῦ 2ου μισοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Πρβ. Ὁ Δῆμος II 186 (319/8 π.Χ.) καὶ 187 (314/3 π.Χ.), ΠΑΕ 1999, 29 πίν. 166 (315/4 π.Χ.). Ὁ Θεόμνηστος πιθανῶς εἶναι ὁ Πρωτάρχου, Ὁ Δῆμος II 264.

11 (2342). Βαθρίδιο κυανωποῦ ντόπιου μαρμάρου ὕψ. 0.045 πλ. 0.167, βάθ. 0.134. Φέρει στὴν ἄνω ἐπιφάνεια ἐλλειψοειδῆ τόρμο 0.107×0.054 βάθ. 0.019 γιὰ μαρμάρينو ἀνάθημα. Στὴν κάτω ἐπιφάνεια ὑπάρχει ὀπῆ βάθ. 0.017 διαμ. 0.02 καὶ ἀβαθὴς αὐλακα μολυβδοχορήσεως μήκ. 0.05.

12 (2336). Μικρότατου ἀγαλματίου δεξιὸς βραχίον καὶ πῆχυς κεκαμμένος σὲ ὀρθή γωνία, ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο.

13 (2305). Βάθρο ἐλλίπες δεξιὰ καὶ κάτω ὕψ. 0.25 πλ. 0.37 βάθ. 0.465, Ἄνω φέρει τὸρμος γιὰ λίθινο ἀνάθημα, πιθανῶς καθιστὸ ἄγαλμα (Κυβέλη;) βάθ. +0.03. Ἐμπρὸς εἶναι λεῖο, ἀριστερὰ ἐπεξεργασμένο μὲ βελόνι, δεξιὰ ἐλλίπες. Στὴν ὄψη σώζει χαρακτὸ ἄβακα ἐλλίπη σήμερα 0.187×0.21, μὲ 12×12 τετράγωνα 0.018×0.018 τὸ καθένα. Βρέθηκε ὡς ἀριστερὴ παραστάδα σὲ δωμάτιο ἀνατολικῶς τοῦ νοτοβορείου δρόμου.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

2. ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΣΕΠΙ ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ

(Πίν. 8-14)

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ Πρωτοελλαδικοῦ νεκροταφείου στὸ Τσέπι Μαραθῶνος ἐπεδίωξε κατὰ τὸ ἔτος 2001 νὰ ἐξετάσει ἀσαφῆ σημεῖα τῶν ἀνασκαμμένων παλαιότερα τάφων καὶ νὰ ἐξακριβώσει τὴ χρῆση ἄλλων κατασκευῶν.

Στὸν τάφο 1, πού εἶχε σημαντικὰ καταστραφεῖ κατὰ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ νεκροταφείου, διαπιστώθηκε ὅτι τὸ λιθόστρωτο δάπεδο εἶναι φυσικὸ καὶ ἀποτελεῖ τμῆμα κοίτης ποταμοῦ μὲ κροκάλες. Ἀπὸ τὴν τομὴ τῶν κτιστῶν τοιχωμάτων ἀποκαλύφθηκε ἐπίσης ὅτι ἡ ἐπένδυση τοῦ λάκκου, στὸ ΝΑ ἄκρο, εἶχε ἐνισχυθεῖ μὲ δύο ἀκόμα λίθους στὴ βάση, πού προσέδωσαν στὸ σημεῖο αὐτὸ πάχος 0.65 μ. (πίν. 8α).

Ὁ τάφος 45, περὶ τὴν ΒΔ γωνία τοῦ στεγασμένου χώρου, εἶχε μόλις διαγραφεῖ ἐπιφανειακά καὶ τὸ σχῆμα του παρέμενε ἀσαφές. Μετὰ ἀπὸ μικρὸ καθαρισμὸ καὶ ἀνασκαφὴ σὲ βάθος 0.15-0.20 μ., ἀποκαλύφθηκε ὅτι σὲ δύο σημεῖα ἀποκλίνει φανερά ἀπὸ τὸν ἐπικρατοῦντα τύπο στὸ νεκροταφεῖο.

Τὸ πρόθυρο, ἀντὶ τῆς Ἀνατολῆς, εἶναι προσανατολισμένο σαφῶς στὸν Βορρά. Ἐξ ἄλλου, ἡ εἴσοδος στὸν λάκκο δὲν σηματοδεύεται μὲ δύο πλευρικές «στήλες», ἀλλὰ μὲ μία μεγάλη πέτρα, ὄρθια, ἐξέχουσα τοῦ δαπέδου καὶ στημένη μέσα στὸν ἄντρο τοῦ προθύρου, ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα (πίν. 8β). Ἐπίσης, τὸ σχῆμα καὶ ἡ χάραξη τοῦ περιβόλου δὲν εἶναι ἀπόλυτα σαφῆ, καὶ θὰ ἐξεταστοῦν ἀργότερα, κατὰ τὴ συνολικὴ ἀνασκαφὴ τοῦ τάφου.

Ὁ τάφος 57 βρίσκεται στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ νεκροταφείου καὶ συνορεύει μὲ τὸ θεμέλιο τοῦ στεγαστροῦ. Στὸ ἐπίπεδο τοῦ ἀρχαίου δαπέδου, τὸ λίθινο περίγραμμα τοῦ λάκκου ἔδινε τὴν ἐντύπωση ὅτι εἶχε τὴ δυτικὴ πλευρὰ λοξή, προσαρμοσμένη στὴ χάραξη διερχόμενης μακρᾶς σειρᾶς λίθων, ἀγνώστου χρήσεως καὶ προορισμοῦ (πίν. 9α). Μικρὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἀποκάλυψε τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ λιθίνου περιγράμματος, ἐνῶ ἀπὸ τὴ δυτικὴ του δὲν βρέθηκαν ἴχνη

(πίν. 96). Στὸ ἴδιο σημεῖο βαθύτερα, χωρὶς νὰ ἀφαιρεθοῦν οἱ πέτρες τῆς λοξῆς σειρᾶς, ἐντοπίσθηκε τὸ τέρμα μιᾶς καλυπτήριας καὶ τρεῖς μεγάλες πέτρες γιὰ τὴ στήριξη τῶν πλακῶν. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ τάφος κατασκευάσθηκε μὲ τὸ γνωστὸ σχῆμα, προφανῶς ὀρθογώνιος, πρὶν καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ὑπερκείμενη λοξὴ σειρά λίθων.

Σὲ κεντρικὸ σημεῖο τοῦ νεκροταφείου μέσα σὲ τάφρο πού εἶχε σκαφεῖ περὶ τὰ 0.15 μ. βαθύτερα τοῦ ἀρχαίου δαπέδου ὑπῆρχαν πέτρες ριγμένες σὲ μία ἐπιφάνεια 2.60×1.20 μ. περίπου. Τὴ θέση εἶχα χαρακτηρίσει ὡς τάφο 51 μὲ σχετικὰ ἰδιότυπη κάλυψη (πίν. 10α). Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς ἐπιφανειακῆς στρώσεως, διαπιστώθηκε ὅτι οἱ πέτρες δὲν κάλυπταν τάφο, οὔτε ὑπῆρχε χαμηλότερα ἄλλη κατασκευή. Ἡ διάστρωσή τους παραμένει ὅπωςδῆποτε περιέργη, χωρὶς ἐρμηνεῖα καὶ τὸ μεγαλύτερο τμήμα γύρω τους ἀποδείχθηκε ὅτι ἦταν ἄσκαφο, στέρεο ἔδαφος. Ἀντίθετα, μικρὴ περιοχὴ στὴ ΝΑ γωνία παρουσίασε ἀρκετὰ ὄστρακα μέσα σὲ χῶματα σκοτεινά, μαζί μὲ λίγες πέτρες καὶ λιθάρια. Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ σημεῖο αὐτὸ διακόπηκε γιὰ νὰ ἐπεκταθεῖ μελλοντικὰ στὰ ΝΑ, ὅπου φαίνεται νὰ συνεχίζει τὸ στρώμα κεραμεικῆς.

Ἐκτενέστερη ἔρευνα ἔγινε σὲ δύο κατασκευές μὲ ἰδιότυπο σχῆμα καὶ μὲ προορισμὸ κατ' ἀρχὴν ἀπροσδιόριστο. Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ νεκροταφείου προβάλλει χαμηλὸ τυμβοειδὲς ἔξαρμα καλυμμένο μὲ ριχτὲς πέτρες. Ἐχει σχῆμα ἀκανόνιστα κυκλικό, χωρὶς διαμορφωμένη περίμετρο, διάμετρο στὴ βάση του 3.50 μ. περίπου, καὶ ὕψος 0.40 ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο δάπεδο (πίν. 106). Στὴν κορυφὴ του εἶναι στημένες δύο πέτρες, σὲ ἀπόσταση 0.40 μ. μεταξύ τους, πού δὲν φαίνονται τυχαῖες (πίν. 11α). Τὸ ἐνδιάμεσο τμήμα ἦταν ἀκάλυπτο καὶ μὲ τὴν ἀνασκαφὴ παρουσιάσθηκε διαμορφωμένος χῶρος 0.50×0.90 μ. περίπου, μὲ ἐπενδυμένες πλευρὲς γεμάτος καθαρὰ σκοτεινὰ χῶματα, χωρὶς ὄστρακα, ὅσα ἢ ἄλλα ἀντικείμενα (πίν. 116). Ἡ διαμόρφωση τῆς κορυφῆς διατηρήθηκε πρὸς τὸ παρὸν ἀνέπαφη καὶ ἐρευνήθηκε χαμηλότερα τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τύμβου κατὰ τὸ $\frac{1}{5}$ περίπου τοῦ ὄγκου του. Ἀπὸ τὸ τμήμα αὐτὸ διαπιστώθηκε ὅτι οἱ ριχτὲς πέτρες καλύπτουν ἀπλὸ χωματῖνο τύμβο.

Εὐρήματα παρουσιάσθηκαν κάτω ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ ἀρχαίου δαπέδου. Πρῶτα, τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ τάφου 62, μὲ περίβολο καὶ ἐπιφανειακὸ περιχέλωμα, πού ἦταν ἤδη γνωστὸς ἀπὸ δύο καλυπτήριες καὶ τὸ πρόθυρο (πίν. 12α). Πλάι του ἀκριβῶς ἀποκαλύφθηκαν οἱ πλάκες νέου τάφου, τοῦ τάφου 67, πού βρίσκονται ὅμως ἐκτὸς τῆς περιμέτρου τοῦ λιθόστρωτου ἐξάρματος. Βαθύτερα

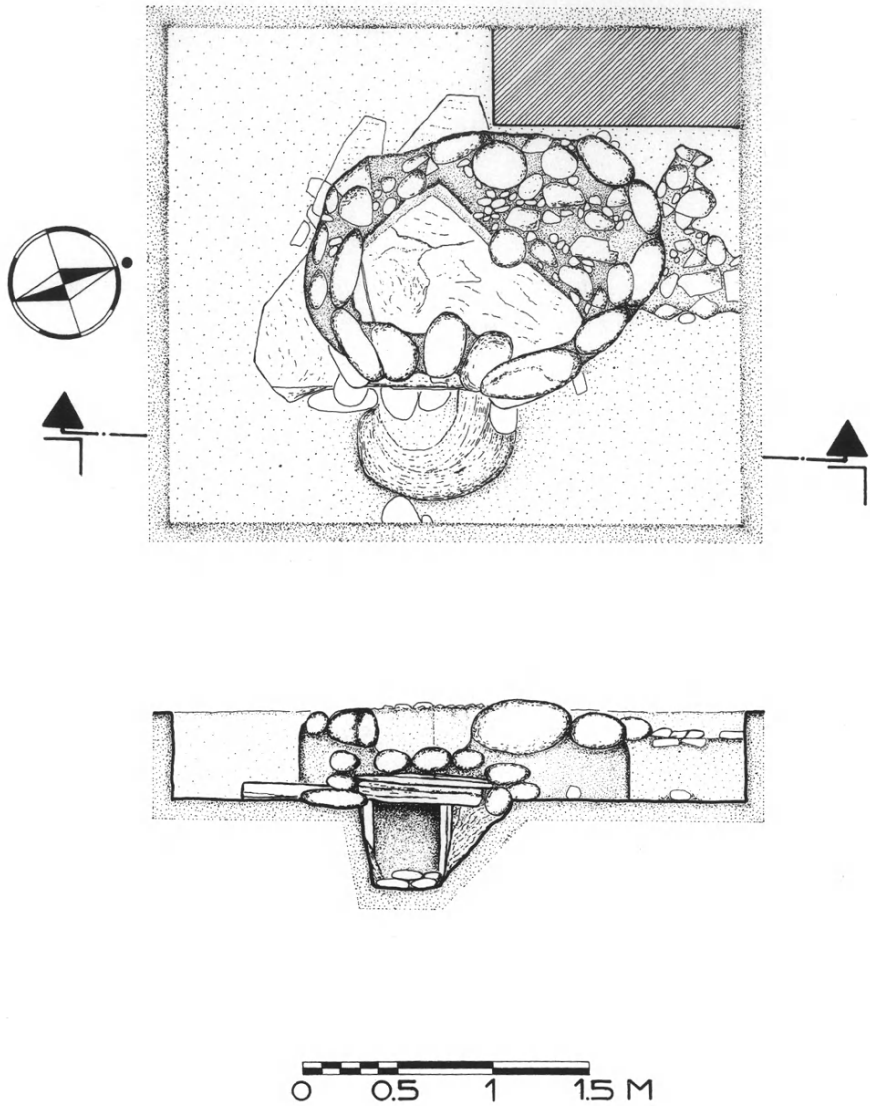
καὶ δυτικότερα τῶν τάφων παρουσιάσθηκαν τρεῖς τραχιῆς πλάκες καὶ ἄλλες πέτρες πού δὲν ἐντάσσονται σὲ σχηματισμένη κατασκευή (πίν. 126). Ἐδῶ ὅμως, ὅπως καὶ στὴν περιοχὴ τοῦ «τάφου 51», μικρὸ γωνιακὸ τμήμα περιέχει ὄστρακα καὶ λιθάρια μέσα σὲ σκοτεινόχρωμα χῶματα. Τὰ δύο σημεῖα, ἡ ΝΑ γωνία τοῦ «τάφου 51» καὶ τὸ στρώμα στὸ νότιο ἄκρο κάτω ἀπὸ τὸν λιθοσωρό, δὲν φαίνεται πρὸς τὸ παρὸν νὰ συνδέονται. Πρέπει ὅμως νὰ ἐρευνηθοῦν συγχρόνως σὲ ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο ἀφοῦ ἐτοιμασθεῖ κατάλληλα τὸ ἔδαφος, πού τώρα εἶναι ἐξαιρετικὰ σκληρό.

Ἐπάνω στὸ ἀρχαῖο δάπεδο, ΒΑ τοῦ τύμβου, εἶχε μόλις διαγραφεῖ ἔλλειψοειδῆς λιθόστρωτη ἐπιφάνεια μὲ ἄξονες 1.00×0.50 μ. Στὴν περίμετρο ἦταν τοποθετημένες μεγάλες κροκάλες, ἡ μία μετὰ τὴν ἄλλη, χωρὶς κενά, στερεωμένες μὲ τάξη καὶ ἐπιμέλεια στὴ μακρὰ στενὴ πλευρὰ τους. Ἀντίθετα, τὸ ἐσωτερικὸ κάλυπταν μικρότερες πέτρες στρωμένες τυχαῖα καὶ πιὸ ἀραιά (πίν. 13α). Στὸ καθαρὸ καμπυλόγραμμο σχῆμα εἶχαν προσκολληθεῖ ἐξωτερικὰ καὶ ἀκτινωτὰ, ἄνισες μεταξύ τους λιθόστρωτες λωρίδες, ὅλες σχηματισμένες μὲ μικρὲς καὶ μεγάλες κροκάλες τοῦ ποταμοῦ (πίν. 13β).

Ἐπιδίωξη τῆς ἀνασκαφῆς ἦταν νὰ διατηρηθεῖ τὸ ἰδιότυπο γιὰ τὸ νεκροταφεῖο τοῦ Τσέπι καμπυλόγραμμο σχῆμα καὶ συγχρόνως νὰ ἀποκαλυφθεῖ ἡ χρῆση καὶ ὁ προορισμὸς τῆς κατασκευῆς. Ἀρχικὰ ἀπομακρύνθηκαν τὰ ἐξωτερικὰ ἀκτινωτὰ τμήματα πού ἦταν στρωμένα μόνο στὴν ἐπιφάνεια καὶ στὴ συνέχεια ἐρευνήθηκε περιμετρικὰ ὁ ἐξωτερικὸς χῶρος. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση χῶματος πάχους 0.10-0.15 μ., ἄρχισε νὰ διαφαίνεται ὁ τύπος τῆς κατασκευῆς. Στὰ ἀνατολικὰ δύο κροκάλες ἀποχωρίσθηκαν ἀπὸ τὸ περίγραμμα καὶ ἀποκάλυψαν τρεῖς ἄλλες στρωμένες χαμηλότερα μὲ τὴ στενὴ πλευρὰ τους στὴν περιφέρεια (πίν. 14α). Λίγο χῶμα τίς χωρίζει ἀπὸ μεγάλη καὶ παχιά σιλολιθική πλάκα πού προεκτείνεται πέρα ἀπὸ τὴ λίθινη ἔλλειψη. Συγχρόνως, ἐμπρὸς ἀπὸ τίς τρεῖς κροκάλες ὑπῆρχαν συγκεντρωμένες πέτρες, πού ἀποδείχθηκε ὅτι γέμιζαν σὲ πολλὰ στρώσεις ἡμικυκλικὸ ὄρυγμα (πίν. 14β).

Στὰ ἀκραῖα σημεῖα του, ἐκεῖ πού συναντᾶται τὸ χεῖλος του μὲ τὴν πλάκα, προεξέχουν δύο πέτρες καὶ ὡς φαίνεται σημαδεύουν τὸ πλάτος τοῦ ὄρυγματος. Ἀντίθετα, οἱ πέτρες πού γέμιζαν τὸ ὄρυγμα δὲν ἦταν ὁρατὰ στὴν ἐπιφάνεια τοῦ δαπέδου, οὔτε ἀποτελοῦσαν πρὸς τὰ κάτω συνέχεια κάποιου ἐξωτερικοῦ λιθόστρωτου τμήματος.

Μετὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ ὄρυγματος, διαγράφηκε κάτω ἀπὸ τὴν ὀριζόντια

Εἰκ. 1. Μαραθῶν. Ὁ τάφος 65, κάτοψη καὶ τομὴ (σχ. Ἀ. Γούναρη).

πλάκα μεταξύ δύο ἄλλων κατακορύφων, ἐλεύθερο ἄνοιγμα πλ. 0.37 μ. (εἰκ. 1). Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ ἔργασία διακόπηκε γιὰ νὰ μελετηθεῖ ἡ δυνατότητα ἀνασκαφῆς τοῦ ἐσωτερικοῦ χωρὶς νὰ καταστραφεῖ ἡ κατασκευή. Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς ἔρευνας συναγεται ὅτι ἡ κατασκευὴ ἀποτελεῖ τάφο πού ἔλαβε τὸν ἀρ. 65 μὲ εἴσοδο καὶ πρόθυρο στὴν Ἀνατολῇ καὶ μὲ ἔλλειπτικὸ λίθινο περίγραμμα στὴν ἐπιφάνεια, στὸν ὁποῖο εἶχε ἐπιμελῶς ἀποκρυβεῖ τὸ σημεῖο εἰσόδου.

Τέλος, γιὰ τὴν ἀκριβέστερη παρακολούθηση τοῦ κειμένου τῶν παλαιῶν ἡμερολογίων καὶ τὸν προσδιορισμὸ σημείων τοῦ νεκροταφείου, ὁ στεγασμένος χώρος καλύφθηκε ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα κ. Ἄ. Γούναρη μὲ κἀναβο, πλευρᾶς βρόχου 5 μ.

Ἡ συντήρηση τῆς κεραμεικῆς ἀπὸ τὴν πρόσφατη ἀνασκαφὴ τοῦ ἀποθέτη προχωρεῖ ἱκανοποιητικά, μὲ τὴν ὑποστήριξη τοῦ Ἰδρύματος «Ἄ. Γ. Λεβέντης» καὶ κυρίως τοῦ Ἰνστιτούτου Μελέτης Προϊστορικοῦ Αἰγαίου τῶν Η.Π.Α. Τὸ πολύπλοκο καὶ χρονοβόρο ἔργο συγκολλήσεως τῶν ἀγγείων ἔχει ἀναλάβει ἡ κ. Ἀναστασία Βουτσινᾶ μὲ τὴ βοήθεια τῆς συντηρήτριας Μ. Κωστοπούλου καὶ τοῦ ἀρχιτεχνίτη Δ. Ἀλλαγιάννη, καὶ τὰ ἀγγεῖα καταγράφονται στὸν κατάλογο τοῦ Μουσείου ἀπὸ τὴν πτυχιούχο ἀρχαιολογίας Αἰ. Κουκουβάου.

Ἀπὸ τὰ μέχρι σήμερα σχηματισμένα ἀγγεῖα παρατηρεῖται ὅτι κάθε συγκεντρωμένη ὁμάδα κεραμεικῆς περιλαμβάνει τουλάχιστον μία μεγάλη λεκάνη ἢ καρποδοχεῖο, σκύφους διαφόρων μεγεθῶν, μικρὸ σφαιρικὸ μὲ λαιμὸ καὶ κλειστὰ ἀγγεῖα σὲ σχῆμα ἀμφορίσκου κυκλαδικοῦ τύπου.

Μὲ τὰ ἴδια σχήματα ὑπάρχουν ἀρκετὰ μικρογραφικὰ καθὼς καὶ πολὺ μεγάλα ἀγγεῖα ὅμοια μὲ μικροὺς πίθους. Τὰ μικρὰ μελανὰ διακοσμῶνται κατὰ περίπτωσιν μὲ ἐρυθρὴ ἐξίτηλη βαφὴ τῆς φλοιωτῆς κατηγορίας (crusted ware) καὶ πολλοὶ ἀμφορίσκοι μὲ ἐγχαράξεις πού πλησιάζουν τὰ ΠΚ I θέματα.

ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΓΚΟΦΑ

3. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΒΡΑΥΡΩΝΟΣ

(Πίν. 15-17)

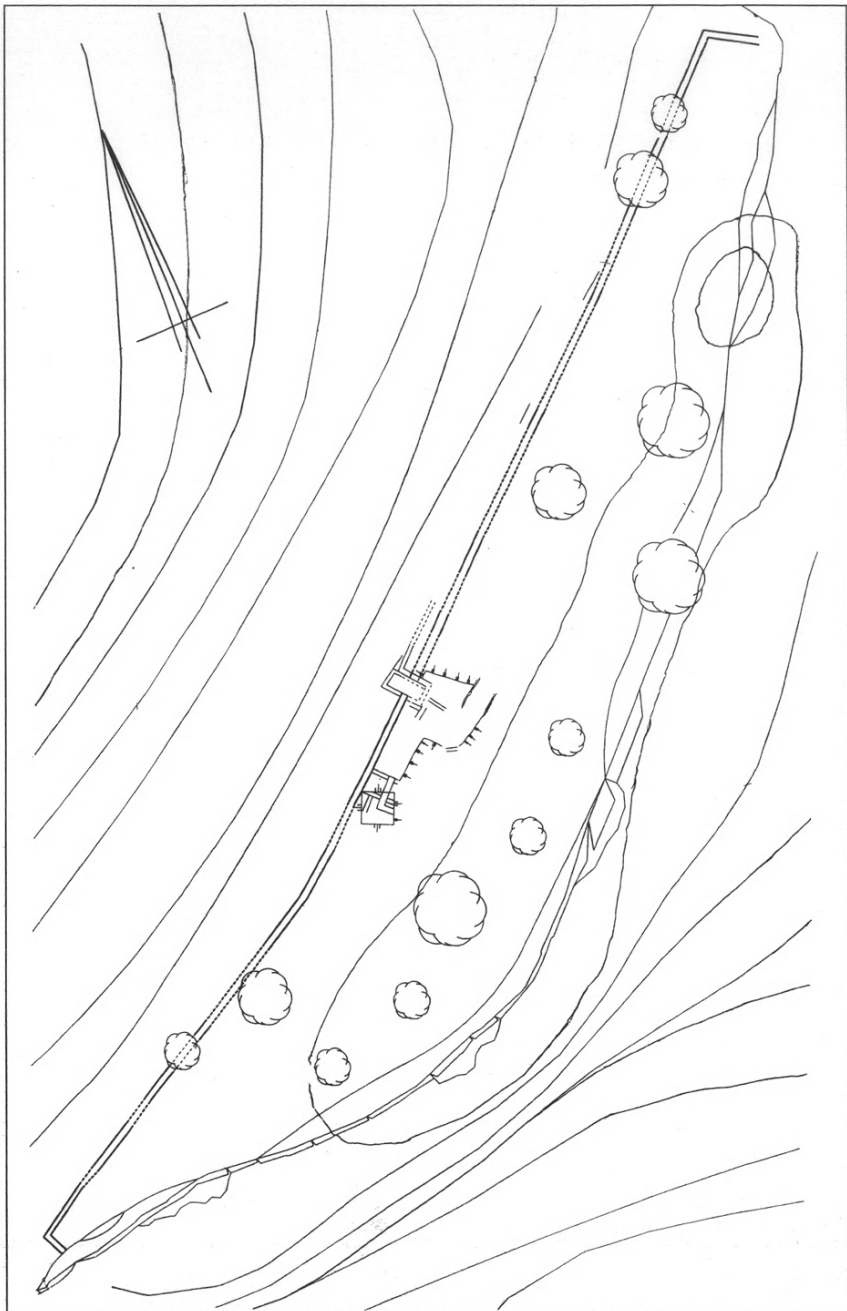
Κατά τις φετινές έργασίες στὸν λόφο τῆς προϊστορικῆς ἀκρόπολης ἔγινε τμηματικὸς καθαρισμὸς καὶ τοπογραφικὴ ἀποτύπωση τοῦ βόρειου ἀναλημματικοῦ τοίχου ποὺ ὀρίζει τὴν παρυφῆ τοῦ ὑψηλότερου ἀνδῆρου τοῦ λόφου (πίν. 15α).

Τὸν τοῖχο αὐτὸν εἶχε παρατηρήσει ὁ Παπαδημητρίου καὶ τὸν ἀναφέρει στὰ ΠΑΕ τοῦ ἔτους 1956¹, ἐπισημαίνοντας ὅτι ἓνα τμήμα του συμπίπτει μὲ τὸν βόρειο τοῖχο τῆς οἰκίας τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων. Πράγματι, ἓνα μεγάλο τμήμα του ὄριζε πρὸς Βορρὰν τὰ παλαιὰ σκάμματα καὶ ἐντοπίστηκε ἀμέσως κατὰ τις ἐργασίες καθαρισμοῦ τῶν ἐτῶν 1999-2000 καθὼς ἦταν ἰδιαιτέρα εὐκρινές. Ἡ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους τοῦ ὑψηλότερου ἐπιπέδου τοῦ λόφου σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν περιγραφή τοῦ Παπαδημητρίου βοήθησαν στὸ νὰ ἐντοπισθεῖ ἀμέσως ἡ πορεία του κατὰ μῆκος τῆς βόρειας παρυφῆς τῆς κορυφῆς. Ὁ τοῖχος σώζεται στὴν ἐπιφάνεια καὶ ἀκριβῶς στὸ φρύδι ποὺ σχηματίζει τὸ ἐπίπεδο τῆς κορυφῆς μὲ τὴν ἀπότομη ἀρχὴ τῆς βόρειας κλιτύος δημιουργώ- ντας τὴν ἐντύπωση ὅτι πρόκειται γιὰ ὀχυρωματικὸ περίβολο ποὺ ἐκφύεται ὡς «κάστρο» ἀπὸ τὴν πλαγιά.

Ὡστόσο κάτι τέτοιο δὲν μπορεῖ νὰ διατυπωθεῖ οὔτε ὡς ὑπόθεση ἀφοῦ πρέ- πει νὰ λάβουμε ὑπόψη μας ὅτι δὲν γνωρίζουμε οὔτε τὸ βάθος θεμελίωσής του, οὔτε τὴν περίοδο κατασκευῆς του ἀλλὰ κυρίως καὶ τὸν λόγο κατασκευῆς του. Ἡ παρατήρηση τοῦ Παπαδημητρίου ὅτι δὲν «στηρίζεται ἐπὶ βράχου ἀλλὰ ἐπὶ τοῦ χώματος εἰς ὕψος 0.30 μ. ἄνωθεν τοῦ ἀνωτάτου σωζομένου σημείου τῶν τοίχων τῆς μεσοελλαδικῆς οἰκίας» περιπλέκει ἀκόμα περισσότερο τὴν εἰκόνα.

Ἐὰν ὑποθέσουμε ὅτι ὁ τοῖχος αὐτὸς ἔχει καθαρὰ ἀναλημματικὸ χαρα- κτήρα καὶ κατασκευάστηκε μετὰ τὸ τέλος τῆς χρήσης τῆς μεσοελλαδικῆς

1. ΠΑΕ 1956, 78.

Εἰκ. 1. Βραυρῶν. Τοπογραφικὴ ἀποτύπωση τοῦ βόρειου ἀναλημματικοῦ τοίχου.

οἰκίας γιὰ νὰ τακτοποιήσει καὶ νὰ διευθετήσει τὶς παλαιότερες ἐγκαταστάσεις ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ δημιουργήσει καὶ συγκρατήσει τὸ ἄνδρρο κατοίκησης τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων, τότε θὰ πρέπει νὰ διερχόταν καὶ πάνω ἀπὸ τὶς ἐπιχώσεις τῆς μεσοελλαδικῆς οἰκίας, γεγονός πὺ τίποτα πλέον δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἐξακριβώσουμε ἀλλὰ οὔτε καὶ νὰ κατανοήσουμε πὺς ὁ τοῖχος αὐτὸς φθάνει καὶ στηρίζεται πάνω στοὺς τοίχους τῆς μεσοελλαδικῆς οἰκίας, ἀποτελώντας μάλι-στα καὶ τὸν βόρειο τοῖχο τῆς μυκηναϊκῆς οἰκίας.

Ἴσως οἱ ἀσταθεῖς ἐπιχώσεις στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν ἐπέτρεψαν στὸν ἀνασκαφέα νὰ ἐντοπίσει ἄν, ἐνδεχομένως, ὁ τοῖχος αὐτὸς θρισκόταν κατακρημνισμένος ἢ διαλυμένος ἢ ἀκόμα καὶ στὴ θέση του καὶ ἀφαιρέθηκε γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς βαθύτερης ἔρευνας. Ἀπὸ τὰ γραφόμενα δὲν προκύπτει ὁ σχετικὸς προβληματισμὸς καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ λεπτομερὴς καθαρισμὸς στὸ τμήμα αὐτὸ καθὼς ἢ ἀπομάκρυνση καὶ τῆς πιὸ μικρῆς ποσότητος χύματος πὺ συγκρατεῖ τὴν κατασκευή του, εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐπικίνδυνη.

Ὁ τοῖχος ἔχει συνολικὸ μῆκος 168 μ. καὶ πλάτος πὺ ποικίλλει μεταξὺ 0.85-1 μ. (εἰκ. 1). Βαδίζει κατὰ μῆκος τῆς βόρειας παρυφῆς καὶ κλείνει πρὸς Νότον μὲ δύο κεραῖες μῆκους 6.80 μ. καὶ 3.20 μ. σχηματίζοντας Π. Τὸ ἀνατολικὸ μακρύτερο σκέλος του ἐδράζεται ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου πὺ φαίνεται νὰ ἔχει ἐξομαλυνθεῖ στὸ σημεῖο αὐτό, ἐνῶ τὸ δυτικὸ μῆκους 3.20 μ. ἀκουμπᾷ πάνω στὶς ἀνασηκωμένες πτυχώσεις τοῦ βράχου. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ὀρίζεται 800-1.000 τ.μ. περίπου ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου, ἢ ὅποια ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ εἶναι ἀπόκρημνη καὶ συγκρατεῖται ἀπὸ τὶς ἐξέχουσες πτυχωτὲς διαβαθμίσεις τοῦ φυσικοῦ βράχου πὺ προστατεύει ἀμφιθεατρικὰ τὸ ὑψηλότερο αὐτὸ ἐπίπεδο τοῦ λόφου (πίν. 156, 16).

Ὁ τοῖχος διακόπτεται πάνω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ ἀντίστοιχα τοῖχο τῆς μεσοελλαδικῆς οἰκίας χωρὶς νὰ εἶναι εὐκρινὴς στὸ σημεῖο αὐτὸ ἢ κατασκευή του. Τὸ ἀνατολικὸ σκέλος του ἔχει μῆκος 87 μ. καὶ τὸ δυτικὸ 81 μ. Τὸ ἄνοιγμα πὺ δημιουργεῖται καθὼς σταματᾷ ἢ διακόπτεται πάνω ἀπὸ τὴ μεσοελλαδικὴ οἰκία, ἔχει μῆκος 2.20 μ. Βρίσκεται κρυμμένος κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος του μέσα στὴν ἄγρια βλάστηση ἀπὸ σχίνα, ἀγριελιές καὶ πουρνάρια πὺ φυτρώνουν ἐκατέρωθεν τῆς πορείας του ἐνῶ μικρότεροι θάμνοι, ὅπως εὐφόρμπιες καὶ φλῶμοι ξεφυτρώνουν ἀνάμεσα στὶς πέτρες τῆς πρόσοψῆς του, οἱ ὅποιοι τελικὰ τὸν συγκρατοῦν καὶ ἐμποδίζουν τὴν κατακρημνισή του.

Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν ἐξᾶλλου ὁ καθαρισμὸς ἔγινε κατὰ τμήματα – στὰ πιὸ

ἀσφαλή σημεία – καί μόνον ἐπιφανειακά. Ἀπό τήν πρόσοψή του κόπηκαν μόνον, χωρίς νά ξεριζωθοῦν, τὰ κλαδιά τῶν μικρῶν θάμνων.

Στήν πρὸς Ἀνατολὰς πορεία του καί λίγο πρὶν σχηματίζει ἀμβλεία γωνία πρὸς Νότο πατᾶ πάνω στὸν φυσικὸ βράχο ἐνῶ στὰ δυτικὰ ἀκολουθεῖ τήν ἐπικλινῆ παρυφή. Σὲ ὀρισμένα τμήματα τῆς πορείας του, κυρίως στὸ ἀνατολικό του σκέλος ἀλλὰ καί πλησίον τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς μεσοελλαδικῆς οἰκίας ἐντοπίστηκαν κατὰ τὸν καθαρισμὸ καί τμήματα ἄλλου τοίχου παράλληλου καί ἐνισχυτικοῦ, ἴσως τοῦ πρώτου πού σχηματίζουν μὲ μιὰ πρώτη ἐκτίμηση βαθμιδωτὴ διάταξη. Ἴσως νὰ πρόκειται γιὰ τμήματα ἄλλου ἰσχυροῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου πού ὁ Παπαδημητρίου προσγράφει στὴ μεσοελλαδικὴ περίοδο. Ὅποιαδήποτε ἐργασία γιὰ τὴ διευκρίνιση τέτοιων παρατηρήσεων εἶναι ἐξαιρετικὰ δυσχερῆς καθὼς θὰ ἐκθέσει ἀνεπανόρθωτα τὴ διατήρηση τοῦ τοίχου. Ἐπομένως εἶναι παρακινδυνευμένο νὰ διατυπώσουμε ὅποιαδήποτε συμπεράσματα ἢ σκέψεις γιὰ τὴν κατασκευή, τὸ εἶδος τῆς καί τὴν χρονολόγησή της. Ἡ ἐντύπωση πάντως πού σχηματίζει κανεὶς λαμβάνοντας ὑπόψη τὴ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ ἀναλημματικὸ τοῖχο πού συγκρατεῖ τὸ ἄνδρo κατοίκησης στὴν κορυφὴ τοῦ ἀπόκρημνου λόφου τῆς ἀκρόπολης. Ἡ χρονολογικὴ του σχέση μὲ τὴ μυκηναϊκὴ οἰκία τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ τὸν βόρειο τοῖχο δὲν εἶναι δεσμευτικὴ τῆς κατασκευῆς του καθὼς παρατηροῦνται ἀνακατασκευές, προσθήκες καί ἐπιδιορθώσεις.

Ὁ δεύτερος παράλληλος τοῖχος πού φαίνεται ὅτι ἔχει ἤδη ἐντοπίσει ὁ Παπαδημητρίου² στὴ ΒΑ ἐξωτερικὴ γωνία ἀλλὰ καί δυτικὰ τῆς λεγόμενης μεσοελλαδικῆς οἰκίας καί τὸν ὁποῖο χαρακτηρίζει ἀναλημματικὸ τοῖχο μεσοελλαδικῶν χρόνων μᾶς προκαλεῖ νὰ σκεφθοῦμε τὸ ἐνδεχόμενο τῆς διαμόρφωσης κάποιου ἀνοίγματος γιὰ πρόσβαση ἀπὸ τὴ βόρεια ἀπόκρημνη πλαγιά πού ἔλαβε ὑπόψη του τὴν κατασκευὴ τῆς λεγόμενης μεσοελλαδικῆς οἰκίας καί ἐνδεχομένως νὰ τὴν χρησιμοποίησε ὡς εἴσοδο.

Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς κρίνεται δυσχερῆς ἢ συνέχιση ὁποιασδήποτε ἐργασίας ἂν προηγουμένως δὲν κατασκευαστεῖ εἰδικὸ προστατευτικὸ ἄνδρo-ταράτσωμα πού θὰ ἀνοικοδομηθεῖ σὲ ὅλο τὸ μῆκος τῆς βόρειας κλιτύος, ὕψους

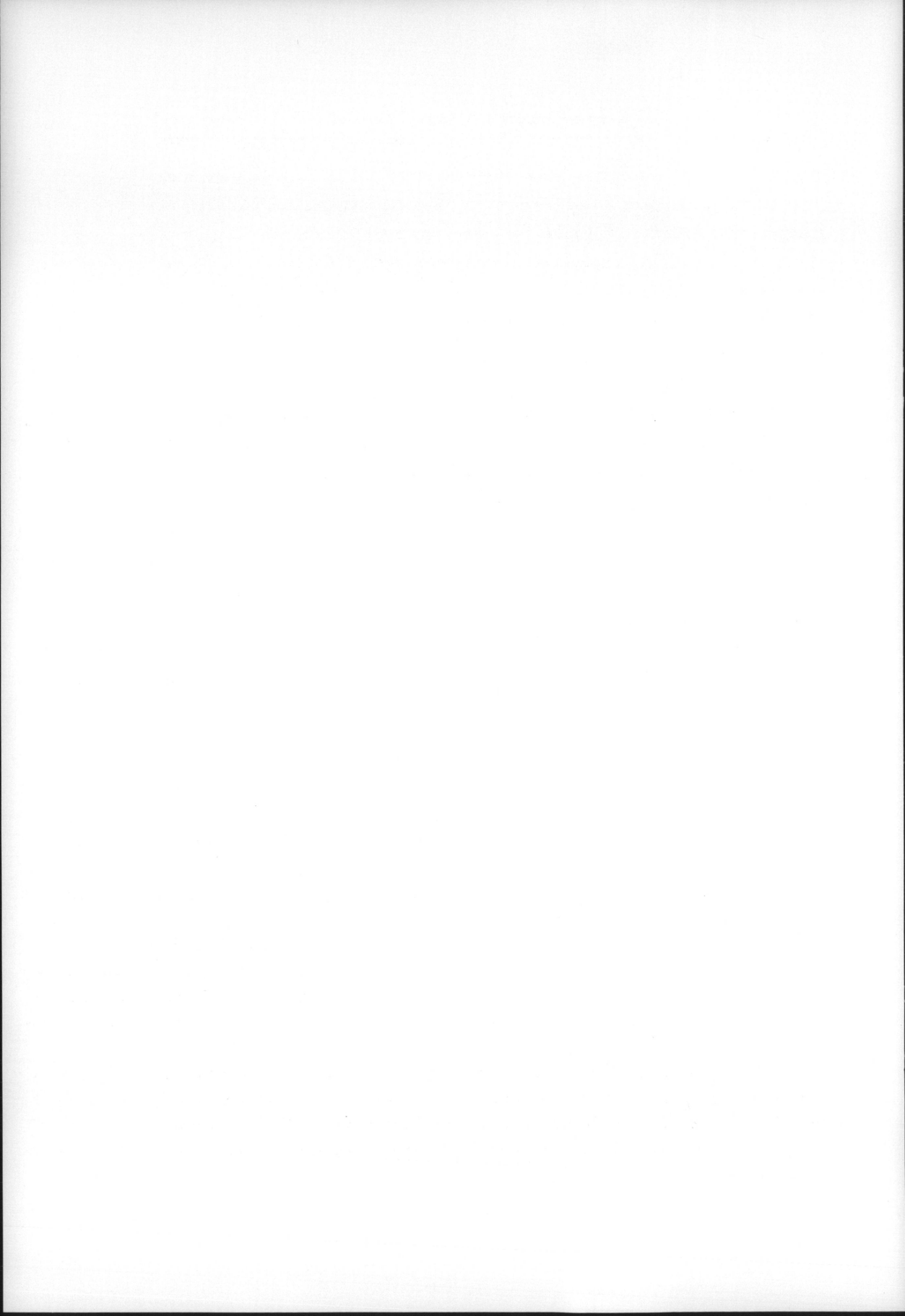
2. Ὁ.π. 78.

τουλάχιστον 2 μ., μέσα στο ὅποιο θὰ ἐγκλωβιστεῖ γιὰ νὰ προστατευθεῖ ἀπὸ τὴν κατακρήμνιση ὅλος αὐτὸς ὁ τοῖχος τῆς βόρειας παρυφῆς τοῦ ὑψηλότερου ἀνδῆρου. Ὅποιαδήποτε ἐργασία τόσο ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς πρόσοψης, τὴν ἐξωτερική, ὅσο καὶ τὴν ἐσωτερική, εἶναι προβληματική καὶ ἀπειλητική γιὰ τὴ διατήρηση τῶν λειψάνων.

Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν ἀκόμα καὶ ἡ ἀβαθῆς δοκιμαστική τομὴ τοῦ περασμένου ἔτους καταχώθηκε γιὰ νὰ ἐμποδίσει τὴ συγκέντρωση τῶν νερῶν τῆς βροχῆς ποὺ θὰ μπορούσαν μὲ τὴν πίεση νὰ κλωτσήσουν τὸν τοῖχο.

Ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ μόνο σὲ ἓνα σημεῖο στὰ ἀνατολικά, παρατηρήθηκαν λίγα ὄστρακα καὶ μία λίθινη μήτρα γιὰ τὴ χύτευση μεταλλικῶν ἐγχειριδίων τριῶν τύπων (πίν. 17α-β). Εἶναι ἀπὸ μαλακὸ σχιστόλιθο καὶ βρέθηκε μὲ τμῆμα προχοῖσκης τῆς ΥἚ ΙΙΑ περιόδου ἀλλὰ καὶ γκρίζας καὶ ἐρυθρᾶς τοπικῆς μινυακῆς κεραμεικῆς.

† ΚΛΑΙΡΗ ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΥ

4. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΚΑΛΑΣ ΩΡΩΠΟΥ

(Πίν. 18-29)

Ἡ ἀνασκαφή τῆς Σκάλας Ὁρωποῦ¹ τὸ καλοκαίρι τοῦ 2001 διενεργήθηκε ἀπὸ 1 Ἰουλίου ἕως 30 Αὐγούστου. Οἱ ἐργασίες ἐπικεντρώθηκαν γιὰ δεύτερη χρονιά στὰ δυτικά τοῦ Γυμνασίου, ἐντὸς τοῦ κοινοτικοῦ οἰκοπέδου (εἰκ. 1, πίν. 18α-β). Ὑπενθυμίζεται ὅτι στὸν χώρο αὐτὸν ἡ Β' ΕΠΚΑ εἶχε διενεργήσει τὸ 1985 σωστικὴ ἀνασκαφή ἢ ὁποία εἶχε ὀδηγήσει στὴν ἀνεύρεση ἐνὸς ἀψιδωτοῦ κτιρίου τῶν Γεωμετρικῶν χρόνων, μιᾶς ὀρθογώνιας οἰκίας τῶν πρώιμων ἀρχαϊκῶν χρόνων, ἐνὸς τοίχου μνημειακοῦ οἰκοδομήματος ἀκαθόριστης χρονολογίας καὶ τμημάτων ἀρχαϊκῆς ὁδοῦ.

Στὶς ἔρευνες συμμετεῖχαν συνολικὰ ἐξήντα νέοι ἀρχαιολόγοι καὶ προπτυχιακοὶ/μεταπτυχιακοὶ φοιτητὲς τῆς ἀρχαιολογίας τῆς Ἑλλάδας καὶ τοῦ ἔξωτερικοῦ, καθὼς καὶ ἐξειδικευμένοι ἐπιστήμονες². Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἀρχαιο-

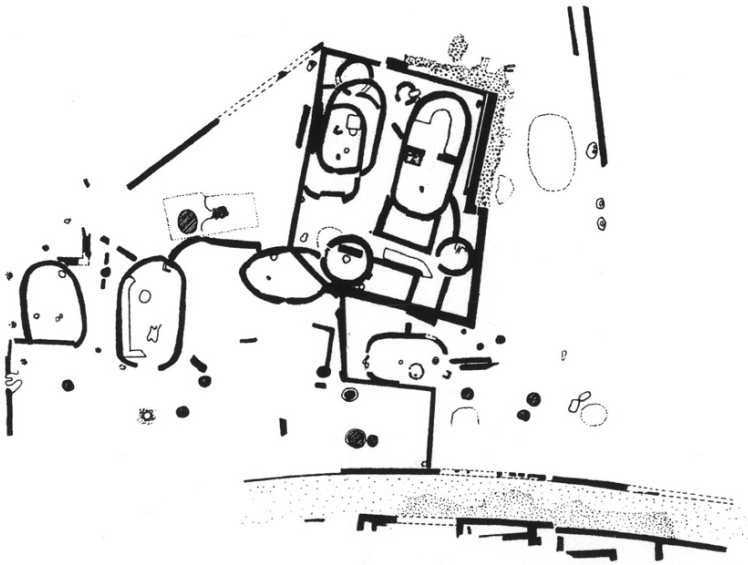
1. Θερμὲς εὐχαριστίες ὀφείλω πρὸς τὸ Συμβούλιο τῆς Ἑταιρείας ποὺ συνεχίζει μὲ θέρμη νὰ στηρίζει τὸ ἀνασκαφικὸ πρόγραμμα τοῦ Ὁρωποῦ. Ἡ Β' Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς μᾶς διευκολύνει σημαντικὰ καὶ εὐχαριστῶ ιδιαίτερα τὴν ἀρχαιολόγο Δρ. Π. Ἀγαλλοπούλου γιὰ τὴν πολύτιμη ὑποστήριξή της. Ἐπιθυμῶ νὰ εὐχαριστήσω ὄλους τοὺς συνεργάτες τοῦ ἀνασκαφικοῦ προγράμματος, ἀρχαιολόγους, ἀρχιτέκτονα, τοπογράφο καὶ συντηρητὲς καὶ τοὺς πολυάριθμους φοιτητὲς καὶ τοὺς μεταπτυχιακοὺς, χάρις στοὺς ὁποίους τόσο ἡ ἀνασκαφή ὅσο καὶ ἡ μελέτη προοδεύουν μὲ πολὺ ἱκανοποιητικούς ρυθμούς. Ἰδιαίτερες εὐχαριστίες ὀφείλω στοὺς χορηγοὺς τοῦ προγράμματος, τὰ Ἰδρύματα Ψύχα, Institute for Aegean Prehistory καὶ Shelby White-Leon Levy Program for Archaeological Publications.

2. Στὶς φετινὲς ἔρευνες πῆραν μέρος ὁ ἀρχιτέκτων Ἀ. Γούναρης, ὁ τοπογράφος Θ. Χατζηθεοδώρου (Ἐφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας), ὁ συντηρητὴς Θ. Μαυρίδης, οἱ ἀρχαιολόγοι Θ. Ρόμπου-Σαμαρᾶ (Ἰόνιο Πανεπιστήμιο), Μ. Κουσουλάκου (Ἐργαστήριο Fitch), οἱ μεταπτυχιακοὶ φοιτητὲς Μ. Arjona, J.-S. Gros, Ἀ. Ζερβοῦ, Κ.

Εἰκ. 1. Γενικὸ τοπογραφικὸ τῆς ἀνα

ΩΡΩΠΟΣ

(σχ. Ἀλ. Γούναρη - Ν. Καλιοντζή).

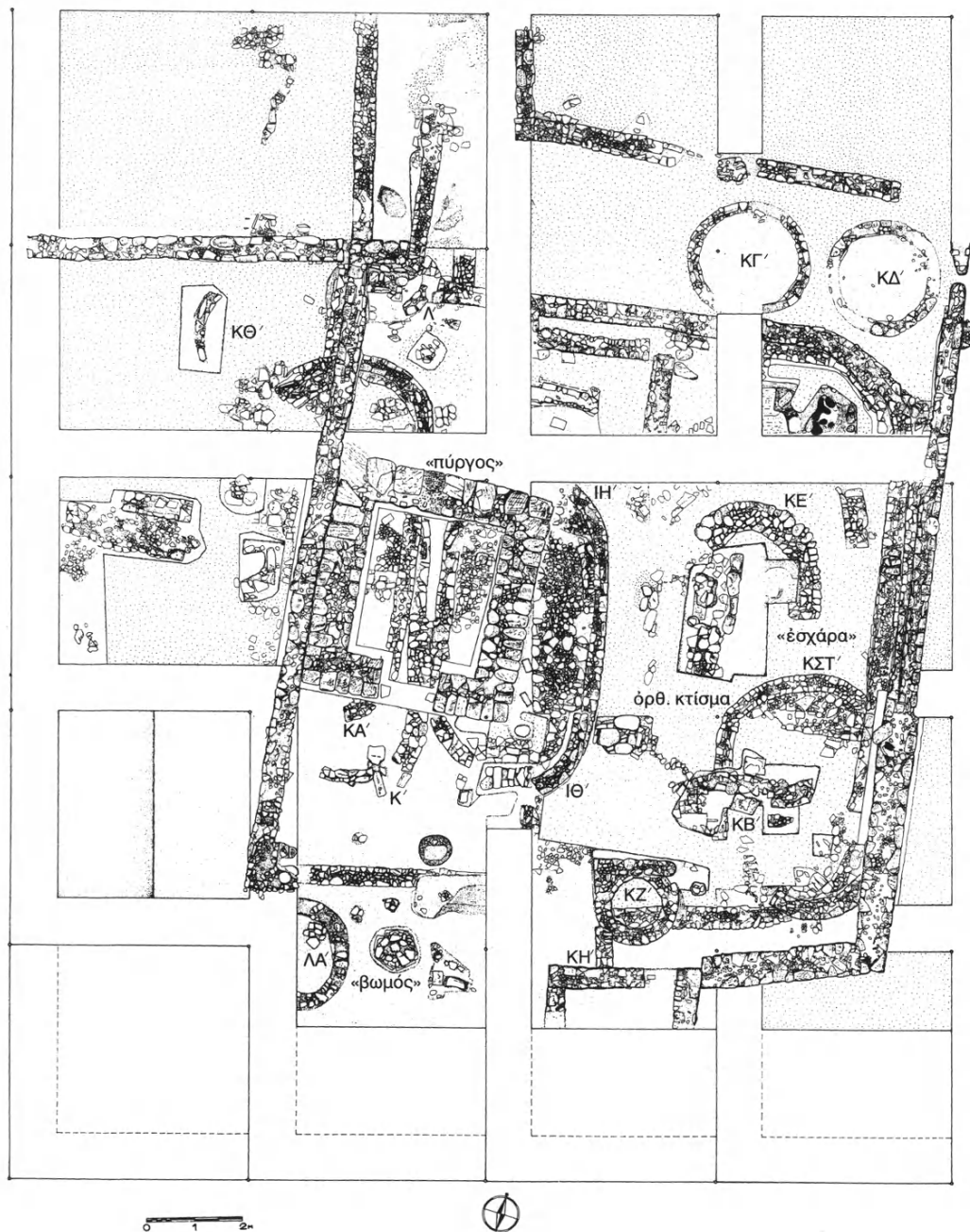
λογική Ἑταιρεία, τῆ φετινῆ ἀνασκαφῆ στὴ Σκάλα Ὁρωποῦ χρηματοδοτήσαν τὰ Ἰδρύματα INSTAP καὶ Ψύχα, καθὼς καὶ τὰ Πανεπιστήμια Θεσσαλίας καὶ Ἰονίου. Τῆ μελέτῃ τοῦ ὕλικου τῆς ἀνασκαφῆς τῶν ἐτῶν 1985-87 χρηματοδότησε γιὰ τελευταία χρονιά τὸ Ἰδρυμα Shelby White-Leon Levy.

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τῶν τετραγώνων στὸ νότιο τμήμα τοῦ σκάμματος συνεχίστηκε καὶ σχεδὸν ὀλοκληρώθηκε (εἰκ. 2). Διαπιστώθηκε ἡ παρουσία ἐπτὰ ἐπάλληλων φάσεων (εἰκ. 3), ἡ πρώτη δίχως ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα, πού ἐκτείνονται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 8ου ἕως καὶ τὰ μέσα περίπου τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. Στὴν ἔβδομη φάση ἀνήκει τὸ μνημειακὸ οἰκοδόμημα πού ἐρευνηθήκε μερικῶς πέρυσι καὶ ταυτίστηκε προσωρινὰ καὶ μὲ ἐπιφυλάξεις, μὲ στρατόπεδο³. Συνολικὰ ἦλθαν στὸ φῶς ἐπτὰ ἐλλειψοειδῆ οἰκοδομήματα, ἕξι κυκλικὰ (τὰ τρία ἀπὸ αὐτὰ σώζονται ἀποσπασματικὰ) καὶ πολυάριθμοι περίβολοι. Ὅλα τὰ ἐλλειψοειδῆ κτίρια ἀκολουθοῦν Β-Ν προσανατολισμὸ καὶ ἡ εἴσοδος τοὺς βρισκόταν πρὸς Νότον. Ἐπειδὴ στὰ νότια τετράγωνα τοῦ Δυτικοῦ Τομέα ἡ εἰκόνα πού ἔχουμε δὲν εἶναι πιά ἀποσπασματικὴ, ἡ παρούσα ἔκθεση, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν περυσινὴ, ἀκολουθεῖ τὴ λογικὴ τῆς χρονικῆς ἀκολουθίας⁴. Ἡ παρούσα ἔκθεση παρουσιάζει γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ὀρισμένες διαφορὲς στὴν ἀλληλουχία τῶν

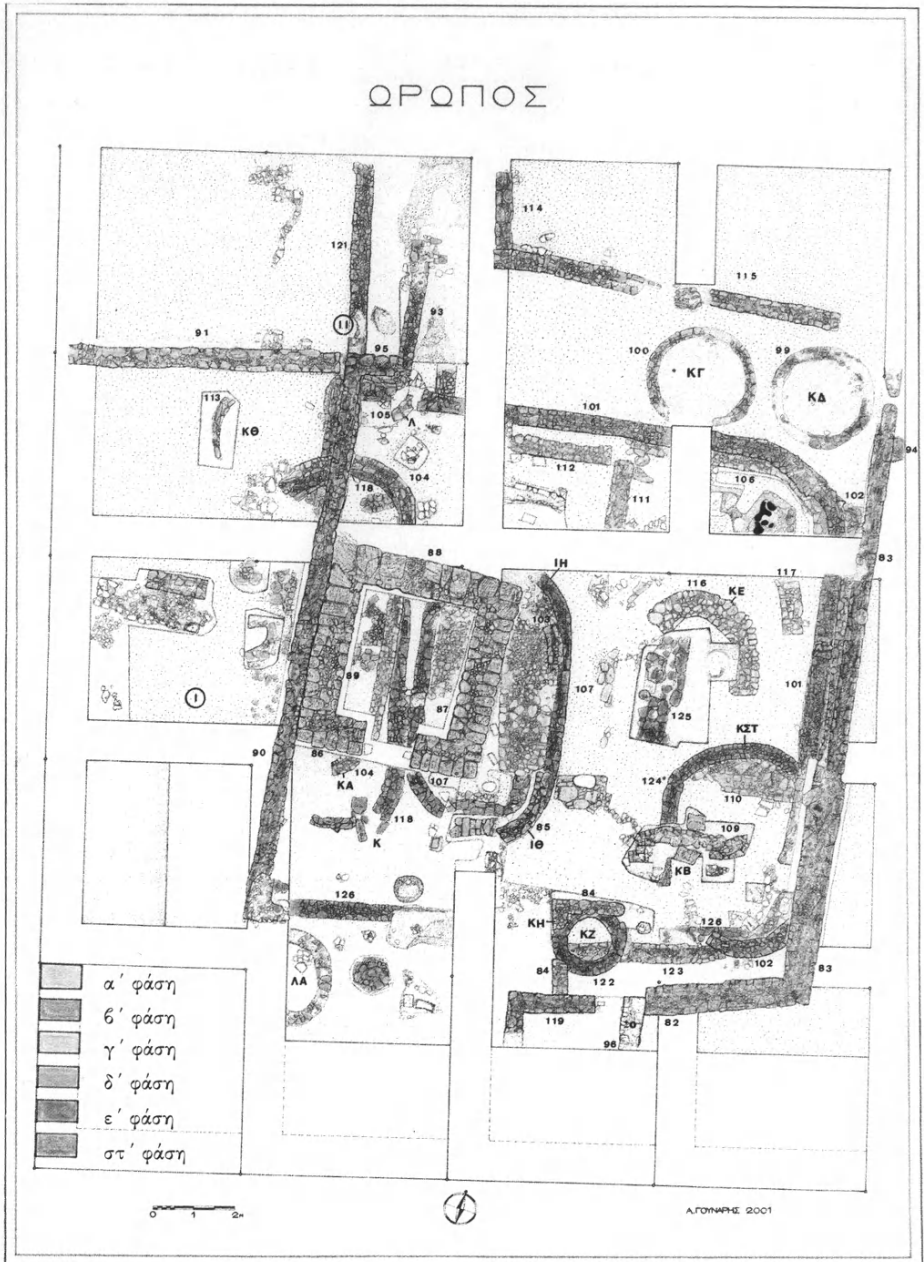
Κολοτούρου, Ἄ. Κουμνᾶ, Ἄ. Μανιάκη, Ἄ. Μπενάρδου, Π. Χαραλαμπίδου, Τ. Πανάγου, ἡ φοιτήτρια τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Ν. Ἀκακίου, Σ. Πιγκοβανλῆς, Π. Ρούβαλη, Μ. Ἄνυφαντῆ, ἡ φοιτήτρια τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Δ. Ροκκάκη, οἱ φοιτητὲς τοῦ Ἰονίου Πανεπιστημίου Μ.-Ν. Κουτσούκου, Δ. Μητουλάκης καὶ οἱ φοιτητὲς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλίας Ἰ. Ἀνδρέου, Δ. Βαῆ-Βαρβαρινοῦ, Γ. Βῆτος, Μ. Βλάμη, Κ. Γιαννικάκη, Μ. Δασκαλῆ, Ἄ. Διώτη, Γ. Ἐλευθερίου, Ρ. Θεοδωρογιάννη, Π. Ἰωαννίδου, Σ. Καλαμάρη, Εὐ. Καραθανάση, Ἐ. Κομματᾶ, Μ.-Εἰ. Κουτελοῦ, Ἄ. Κούφα, Φ. Μακρυγιάννης, Γ. Μερτζιμεκίδου, Μ. Μουρτιάδου, Ἐ. Μουρτζοπούλου, Χρ. Μπάμπη, Λ. Μπούζα, Μ. Νικολοπούλου, Χ. Παγωμένου, Μ. Πανάγου, Β. Παπανικολάου, Χρ. Παράσχου, Ἐ. Παριανοῦ, Π. Πατερῆ, Ν. Πιτσιάκου, Σ. Πιτσιούνη, Β. Πράπα, Φ. Σιαμπάνη, Κ. Σπυροπούλου, Χρ. Τζουμάκη, Κ. Τσαούση, Ἄ. Φέσσα, Εὐ. Χαραλαμπίδου καὶ Φ. Χρηστάκη.

3. Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ, *ΠΑΕ* 2000, 52-53.

4. Ὅλα τὰ σημειούμενα βάθη ἔχουν ληφθεῖ ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο μέτρησης τῆς ἀνασκαφῆς (+/-0) πού βρίσκεται στὸ Τετράγωνο Β (-3) πάνω στὸν τοῖχο T96.

Εἰκ. 2. Κάτοψη τοῦ Δυτικοῦ Τομέα (σχ. Ἀ. Γούναρη).

Εἰκ. 3. Κάτοψη τοῦ Δυτικοῦ Τομέα μὲ χρωματισμένες τὶς φάσεις.

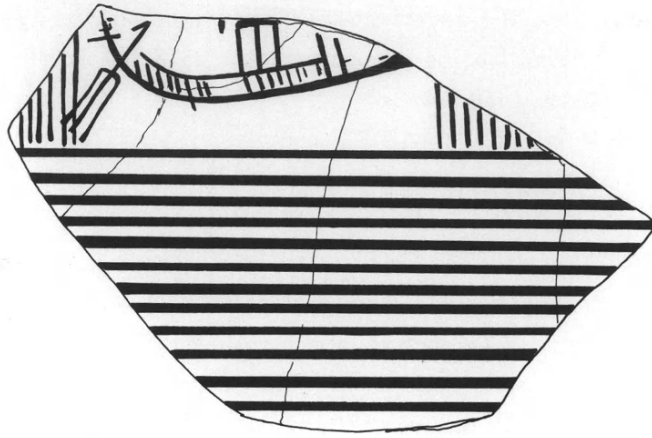
φάσεων σὲ σχέσηη μὲ ἐκείνην τοῦ Ἔργου τοῦ 2001⁵. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἡ προσπάθεια ἀπόδοσης τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων σὲ φάσεις ἔχει προσωρινὸν χαρακτήρα, καὶ τοῦτο ἕως ὅτου συνεξεταστοῦν τὰ δεδομένα τῆς στρωματογραφίας μὲ τὰ κινητὰ εὐρήματα.

Φάση 1 (Στρῶμα πυρᾶς καὶ σπασμένων ἀγγείων) (πίν. 19α)

Ὁ οἰκισμὸς φαίνεται ὅτι ἰδρύθηκε πάνω σὲ ἔδαφος ἀμμουδερό, πιθανῶς παρθένο ἀφοῦ ἀπουσιάζουν ἀπὸ αὐτὸ τὰ εὐρήματα. Εἶναι πλέον σαφές ὅτι ἡ πρώτη αὐτῆ ἐγκατάσταση ἀνάγεται γύρω στὰ μέσα τοῦ 8ου αἰ. Ὁ ὀρίζοντας χρήσης τοῦ χώρου χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἓνα ἐκτεταμένο στρῶμα πυρᾶς, ποὺ περιλαμβάνει πολυάριθμα θραύσματα τροχήλατων ἀγγείων καλῆς ποιότητος, κάρβουνα, ὄστὰ καὶ διάσπαρτες πέτρες, οἱ ὁποῖες κατὰ τόπους σχηματίζουν σωρούς⁶. Τὰ περισσότερα ὄστρακα χρονολογοῦνται στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 8ου αἰ. π.Χ., φέρουν γραμμικὴ διακόσμηση καὶ ὀρισμένα παραστάσεις, ὅπως λ.χ. θραῦσμα κρατήρα μὲ παράσταση πλοίου (εἰκ. 4). Ὅρισμένα ὄστρακα ὅμως μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν παλαιότερα, ἀνάμεσά τους καὶ λίγα θραύσματα σκύφων μὲ κρεμάμενα ἡμικύκλια, πιθανῶς χρονολογούμενα στὸ α' μισὸ τοῦ 8ου αἰ. Ἡ ἐρμηνεία τοῦ συνόλου παραμένει ἀβέβαιη. Ἡ ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ ταφικὲς πυρὲς θὰ πρέπει νὰ ἐλεγχθεῖ, ἐνῶ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ ἡ ἐκδοχὴ ἑνὸς χώρου ἔμπυρων θυσιῶν. Ὡστόσο, ἡ σκέψη ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἀπόθεση καταλοιπίων ἐκτεταμένης καταστροφῆς μιᾶς πρώιμης φάσης ἐγκατάστασης μοιάζει πιὸ πιθανὴ καθὼς ἀρκετὰ συγκολλώμενα ὄστρακα προ-

5. Ἔργον 2001, 26-37. Γιὰ πρόσφατες συνθέσεις τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων βλ. Α. MAZARAKIS AINIANT, Recent Excavations at Oropos, Northern Attica, στὸ *Excavating Classical Culture: Recent Archaeological Discoveries in Greece*, Oxford, Somerville College, 23-27 March 2001, ἐκδ. Μ. Stamatopoulou καὶ Μ. Yeroulanou (Oxford 2002) 149-178 καὶ τοῦ ἰδίου, Ὁ Ὠρωπὸς κατὰ τοὺς Πρώιμους Ἱστορικοὺς Χρόνους, στὸ *Τὸ Αἰγαῖο στὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου*, Διεθνὲς Συμπόσιο, Ρόδος 1-4 Νοεμβρίου 2002, ὑπὸ ἐκδοσὴ καθὼς καὶ σημ. 44, παρακάτω.

6. Τὸ ἐν λόγῳ στρῶμα ἐντοπίστηκε κυρίως στὰ Τετράγωνα (-A)2, (-A)1 καὶ B2, ὅπου ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα προχώρησε σὲ μεγαλύτερο βάθος.

Εἰκ. 4. Θραῦσμα κρατήρα με παράσταση πλοίου.

έρχονται ἀπὸ περιοχῆς πού ἀπέχουν σημαντικά μεταξύ τους. Θυμίζουμε ὅτι παρόμοιο στρώμα πυρᾶς εἶχε ἐντοπιστεῖ κατὰ τόπους καὶ στὰ βαθύτερα στρώματα τοῦ Κεντρικοῦ Τομέα⁷.

Φάση 2 (καφέ)

Στὴ δεύτερη περίοδο ἀνάγονται ὁ παλαιότερος περίβολος (T106 στὰ Τετράγωνα Β1 καὶ Γ1)⁸, (πίν. 236 κάτω ἀρ.), ὁ T117 ἐντὸς τοῦ Τετρ. Γ(-1)⁹, ὁ κεραμεικὸς κλίβανος ἐντὸς τοῦ Τετραγώνου Γ1 πού ἐρευνήθηκε πέρυσι¹⁰,

7. Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ, *ΠΑΕ* 1998, 65-66, Πυρὰ XXXVIII.

8. Ὁ T106 ἀποκαλύφθηκε σὲ βάθ. -1.30. Ἀκολουθεῖ Α-Δ κατεύθυνση καὶ στρέφεται πρὸς Ν. Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ, *ΠΑΕ* 2000, πίν. 25.

9. Τοῖχος σὲ βάθ. -1.31, φορᾶς Β-Ν, σωζ. μήκ. 1.30, πλ. 0.52 μ. Ἡ λειτουργία τοῦ T117 δὲν ἀποσαφηνίστηκε, ἐνδέχεται ὅμως νὰ σχετίζεται με τὸν κεραμεικὸ κλίβανο πού εἶχε ἀποκαλυφθεῖ λίγο βορειότερα πέρυσι.

10. Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ, *ΠΑΕ* 2000, 58, πίν. 31.

καὶ ἓνα καμπυλόγραμμα οἰκοδόμημα (ΚΕ) προσανατολισμένο πρὸς Νότον, ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώζεται σὲ καλὴ κατάσταση μόνον ὁ πίσω ἀψιδωτὸς τοῖχος (πίν. 196, σὲ πρῶτο πλάνο)¹¹. Οἱ διαστάσεις τοῦ οἰκοδομήματος, ἐφόσον τὸ ἀποκαταστήσουμε ὡς ἑλλειψοειδές, εἶναι 6.50×3.60 μ. Ὁ τοιχοβάτης του (T116) βρέθηκε σὲ βάθ. -1.21. Εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ μία στρώση ποταμίσιων λίθων. Ἡ ἐξωτερικὴ παρεῖα τοῦ θεμελίου σχηματίζεται ἀπὸ λίθους μεγαλύτερων διαστάσεων σὲ σχέση μὲ αὐτοὺς τῆς ἐσωτερικῆς. Τὸ ἱκανὸ πλάτος του (περ. 0.65 μ.) ἐπιτρέπει τὴ διατύπωση τῆς ὑπόθεσης ὅτι ἡ πλίνθινη ἀνωδομὴ κάλυπτε τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ θεμελίου, ἐνῶ ἡ ἐσωτερικὴ ἐνδέχεται νὰ ἀντιπροσωπεύει θρανίον.

Φάση 3 (ἐρυθρὴ)

Κατὰ τὴν ἐπόμενη φάση ὁ περίβολος ἀνανεώθηκε καὶ πιθανῶς ἐπεκτάθηκε (ὁ T101 διακρίνεται στοὺς πίν. 20α ἀριστερὰ καὶ πίν. 20β πρὸς τὰ δεξιὰ, καὶ ὁ T126 στὸν πίν. 24α)¹². Ὁ σχεδὸν τετράγωνος περίκλειστος χώρος, πλευρᾶς 12.50 μ. περίπου, κατελάμβανε ἕκταση περίπου 155 τ.μ. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ οἰκοδομήθηκαν τρία νέα καμπυλόγραμμα κτίρια, τὸ ἓνα δίπλα στὸ ἄλλο καὶ μὲ προσανατολισμὸ πρὸς Νότον. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι τὰ Α καὶ Δ σκέλη τοῦ περιβόλου δὲν περικλείουν τὰ κτίρια, ἀλλὰ ἐφάπτονται πάνω στὸν πίσω καμπύλο τοῖχο τῶν κτιρίων ΚΣΤ καὶ Κ, ἀντίστοιχα.

Τὸ ἀνατολικότερο κτίριο εἶναι κατὰ πάσα πιθανότητα ἀψιδωτό (ΚΣΤ, πίν. 196 πάνω ἀρ., πίν. 20α καὶ 21α), καθὼς τὸ Α πέρασ τοῦ περιβόλου T126 φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦσε τὸ Ν ὄριό του. Ἄν ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ἀποδειχθεῖ ὀρθή, τότε ἡ εἴσοδος θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ ἀποκατασταθεῖ στὸ Ν ἄκρο τῆς Δ πλευρᾶς, μεταξὺ τῶν T123 καὶ T124. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὡς Α τοῖχος τοῦ οἰκοδο-

11. Διάσπαρτοι ποταμίσιον λίθοι ποὺ βρέθηκαν ἐντὸς τῶν Τετραγώνων Β (-1) καὶ Β (-2) πιθανῶς ἀνήκουν στὸν Δυτικὸ τοῖχο τοῦ ἑλλειψοειδοῦς οἰκοδομήματος.

12. Β σκέλος T101 = βάθ. -0.92. Α σκέλος T101 = -0.89 στὸ Β ἄκρο, 0.80 περίπου 5.5 μ. νοτιότερα. Ν περίβολος T126 = βάθ. -1.00 στὸ Δυτικὸ του πέρασ, -0.96 στὸ Ἀνατολικό.

μήματος φαίνεται ὅτι χρησιμοποιήθηκε τμήμα τοῦ Α περιβόλου T101. Ὁ ἀψιδωτὸς τοῖχος (T124) φάνηκε σὲ βάθ. -1.14 καὶ ἔχει πλ. 0.38 μ. Τὸ οἰκοδόμημα σώζεται σὲ μῆκ. 5.10 μ. καὶ τὸ πλάτος του πρέπει νὰ ἦταν 3.30 μ. περίπου. Στὸ ἐσωτερικό, σὲ βάθ. -0.98 καὶ σὲ ἐπαφή μὲ τὴν ἀψίδα, βρέθηκε ἓνα θρανίο, ὑπερυψωμένο σὲ σχέση μὲ τὸ ἀρχικό δάπεδο, κάτι ποῦ δηλώνει ὅτι ἡ κατασκευὴ αὐτὴ προστέθηκε σὲ δεύτερη φάση¹³.

Τὸ κεντρικό οἰκοδόμημα (IH), παρόλο ποῦ εἶναι μικρό (5.30×3 μ.), παρουσιάζει ἐξαιρετικά ἐπιμελημένη τοιχοποιία ἀπὸ κατεργασμένους ὀρθογώνιους λίθους (πίν. 216, 22α-β, βλ. καὶ πίν. 21α στὸ βάθος δ.). Ὁ τοιχοβάτης τοῦ (T107), πλ. 0.36 μ., ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται σὲ βάθ. -1.02/-1.06 καὶ τὸ ὕψος του εἶναι περίπου 0.40 μ. Στὴν εἴσοδο, σὲ βάθ. -1.12, βρέθηκε κατώφλι ἀπὸ ἐπίπεδους ὀρθογωνισμένους λίθους. Ἐσωτερικά, κατὰ μῆκος τοῦ Α τοίχου, ἀναγνωρίστηκε θρανίο ἀπὸ ἀδρὰ κατεργασμένους λίθους, πλ. 0.60, τὸ ὁποῖο σὲ δεύτερη φάση ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ λίθινη κατασκευὴ πλ. 1 μ. ποῦ κάλυψε τὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ δαπέδου καὶ τοῦ ἀψιδωτοῦ χώρου (βλ. φάση 4).

Τὸ Δυτικὸ κτίριο (K) ἦταν μεγαλύτερο (πίν. 226 ἀρ., πίν. 23α. Βλ. καὶ πίν. 216). Τὸ μῆκος του εἶναι περίπου 9 μ., ἐνῶ τὸ πλάτος ὑπολογίζεται ὅτι δὲν πρέπει νὰ ξεπερνοῦσε τὰ 4 μ. Ὁ τοιχοβάτης, T118, φάνηκε σὲ βάθ. -1.11. Μολονότι δὲν παρουσιάζει ἰδιαίτερα ἐπιμελημένη τοιχοποιία, καθὼς εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ σειρὰ ποταμίσιων λίθων ὕψ. περ. 0.20 μ., ἐντούτοις τὸ πλάτος του, πρὸς Ν τουλάχιστον ὅπου οἱ δύο παρεῖες εἶναι ὁρατές, ἀγγίζει τὰ 0.47 μ. Στὴ θέση τῆς εἰσόδου, στὸ ἴδιο βάθος, βρέθηκε τὸ κατώφλι ἀπὸ ἀδρὰ κατεργασμένους λίθους, καθὼς καὶ ἡ Ἀνατολικὴ παραστάδα, ἓνας ὀρθογωνισμένος λίθος τοποθετημένος μπατικά. Στὸ ἐσωτερικό τοῦ κτιρίου, κατὰ μῆκος τοῦ Α τοίχου καὶ τῆς ἀψίδας, ἀλλὰ καὶ δυτικὰ τοῦ περιβόλου T90, σὲ βάθ. περίπου -1.12, ἀπαντήθηκαν διάσπαρτες κροκάλες ποῦ εἰκάζουμε ὅτι ἀνήκουν σὲ περιφερικό θρανίο, ἀνάλογο μὲ ἐκεῖνο ποῦ βρέθηκε στὸ ἐσωτερικό τοῦ Κτιρίου IH.

13. Τὸ θρανίο ἐδραζόταν σὲ βάθ. -1.20. Παρεμφερὲς θρανίο εἶχε βρεθεῖ πέρυσι στὸ ἐσωτερικό τοῦ ἑλληψοειδοῦς κτιρίου IH (βλ. παρακάτω).

Φάση 4 (κίτρινη)

Κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ ἔγιναν ὅπως φαίνεται κάποιες τροποποιήσεις στὸν περίβολο T101 στὰ ΝΑ, ἐξωτερικὰ τοῦ κτιρίου ΚΣΤ, καὶ στὰ ΒΔ. Πράγματι, στὴ ΒΔ γωνία τοῦ περιβόλου, σὲ βάθ. -0.94, φάνηκαν δύο τμήματα καμπύλου τοίχου (T105), πού εἰκάζεται ὅτι ἀντιπροσωπεύει ὅ,τι ἀπέμεινε ἀπὸ ἓνα μικρὸ κυκλικὸ οἰκοδόμημα, Λ. Ἐὰν ἡ ἀπόδοσή του σὲ αὐτὴ τὴ φάση εἶναι ὀρθή, τοῦτο θὰ σήμαινε ὅτι τὸ κτίσμα αὐτὸ ἐνσωματώθηκε στὴ ΒΔ γωνία τοῦ περιβόλου. Ἐπίσης, τὸ τμήμα τοῦ T101 ἀνατολικὰ τοῦ ἀψιδωτοῦ κτιρίου ΚΣΤ φαίνεται ὅτι ἀντιπροσωπεύει μεταγενέστερη ἐπισκευὴ πού συνδέεται καὶ μὲ τὴν προσθήκη τοῦ λίθινου θρανίου (βλ. πίν. 196, 20α, 21α) σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἀψίδα τοῦ ΚΣΤ (T110). Ὅπως προαναφέραμε, τὴν ἴδια περίοδο τὸ θρανίον τοῦ ἐλλειψοειδοῦς ΙΘ ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ λίθινη κατασκευὴ πλ. 1 μ. (βάθ. -0.98/1.00) πού κάλυψε τὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ δαπέδου του (πίν. 226, δεξιά). Ἡ κατασκευὴ αὐτὴ σχηματίζεται ἀπὸ εὐμεγέθεις ἀδρὰ κατεργασμένους λίθους καὶ γέμισμα ἐσωτερικὰ ἀπὸ ποταμίσιες κροκάλες, δίδοντας τὴν ἐντύπωση ἐνὸς χαμηλοῦ θρανίου κατόψεως U.

Ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὸ κτίριο Κ κτίστηκε ἓνα παρόμοιο ἀλλὰ μικρότερο ἐλλειψοειδὲς οἰκοδόμημα (ΚΑ), μήκους 8 μ. (πίν. 226 ἀρ., πίν. 23α). Ὁ Δυτικὸς τοῖχος δὲν σώζεται ἀλλὰ ὑπολογίζεται ὅτι τὸ πλάτος του δὲν πρέπει νὰ ξεπερνοῦσε τὰ 4 μ. περίπου¹⁴. Ὁ σωζόμενος τοιχοβάτης, T104 (βάθ. -1.07 πρὸς Ν, -1.01 πρὸς Β), πλ. 0.40 μ., εἶναι κατὰ τὰ ἄλλα παρόμοιος μὲ ἐκεῖνον τοῦ προγενέστερου κτιρίου Κ. Ἡ Ἀνατολικὴ παραστάδα τῆς εἰσόδου ἦταν ἓνας κατεργασμένος μπατικὸς λίθος τοποθετημένος κατακόρυφα, ἀλλὰ δὲν διαπιστώθηκε ἡ παρουσία κατωφλιοῦ.

Τέλος, στὴν ἴδια περίοδο ἐνδέχεται νὰ ἀνήκουν οἱ τοῖχοι T111 (βάθ. -0.82) καὶ T112 (βάθ. -0.91) στὸ Τετράγωνο Β1, πού φαίνεται ὅτι ἀνήκουν σὲ μικρὸ ὀρθογώνιο οἰκοδόμημα, ὁ Ν καὶ Δ τοῖχοι τοῦ ὁποίου εἰκάζουμε ὅτι βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὸν Α-Δ μάρτυρα, ἀνάμεσα στὰ Τετράγωνα Β1 καὶ Β(-1) καὶ τὸν Β-Ν μάρτυρα ἀνάμεσα στὰ Τετράγωνα Β1 καὶ Α1, ἀντίστοιχα¹⁵.

14. Φαίνεται ὅτι τὰ Κτίρια Κ καὶ ΚΑ καταστράφηκαν ἐν μέρει προκειμένου νὰ κατασκευαστεῖ ὁ περίβολος T90 κατὰ τὴν 6η φάση (πράσινη).

15. Στὴν περίπτωσι πού ἐπαληθευθεῖ ἡ ὑπόθεσι αὐτή, οἱ διαστάσεις τοῦ χώρου ὑπολογίζεται ὅτι δὲν πρέπει νὰ ξεπερνοῦν τὰ 2.5×3.5 μ.

Φάση 5 (πορτοκαλή)

Κατὰ τὴν ἐπόμενη φάση ὁ περίβολος ξαναχτίστηκε λαμβάνοντας ὑπόψη τὴ θέση τῶν παλαιότερων τοίχων (λ.χ. ὁ T102 στὰ ἀνατολικά, ὁ ὁποῖος ἐδράζεται ἐν μέρει πάνω στὸν παλαιότερο T101¹⁶, καὶ ὁ T123 στὰ νότια¹⁷), μὲ ἐξαίρεση τὸ θόρειο καὶ ΒΔ σκέλος του τὸ ὁποῖο εἶναι νέο (T115 καὶ T93¹⁸). Κατ' οὐσίαν, ὁ περίκλειστος χώρος ἐπεκτάθηκε 3.5 μέτρα πρὸς Βορρὰν. Στὸ ἐσωτερικὸ του ὑπῆρχαν τώρα δύο ἐλλειψοειδῆ κτίρια, τὰ ΙΘ καὶ ΚΒ, τὰ ὁποῖα σώζονται ἀποσπασματικά, καθὼς καὶ δύο ἢ τρία κυκλικά, ΚΓ, ΚΘ καὶ ΛΑ.

Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ Β σκέλος τοῦ περιβόλου κτίστηκε τὸ κυκλικὸ οἰκοδόμημα ΚΓ (T100), διαμέτρου 2.50 μ. (πίν. 236 πάνω ἄρ.)¹⁹. Δύο ἀκόμη κυκλικά κατὰ πάσα πιθανότητα οἰκοδομήματα ποὺ πλαισιώνουν τὴ ΒΔ καὶ ΝΔ γωνία τοῦ συγκροτήματος, τὸ ΚΘ (T113)²⁰ καὶ τὸ ΛΑ (πίν. 24α πάνω δ.), ἀντίστοιχα, θὰ πρέπει μάλλον νὰ ἀποδοθοῦν σὲ αὐτὴ τὴ φάση. Ὡστόσο, δὲν εἶναι σαφές ἂν τὸ πρῶτο ἀνήκει στὸ ἴδιο οἰκοδομικὸ συγκρότημα, ἢ σὲ κάποιον ἄλλο ποὺ ἐκτεινόταν δυτικότερα καὶ ὀριζόταν πρὸς Βορρὰν ἀπὸ τὸν περίβολο T91 (πίν. 206 σὲ πρῶτο πλάνο)²¹, ἐνῶ ἡ ταύτιση τοῦ δευτέρου μὲ στεγασμένο οἰκοδόμημα εἶναι ἐξαιρετικὰ ἀβέβαιη²².

Ἀπὸ τὸ ἐλλειψοειδὲς κτίριο ΙΘ (πίν. 216, 22α-β), τὸ ὁποῖο κτίστηκε

16. Φορᾶς Β-Ν, ὁ ὁποῖος παρουσιάζει κατωφέρεια ἀπὸ Ν (-0.65) πρὸς Β (-0.81).

17. Φορᾶς Α-Δ. Ἄνω ἐπιφ. = -0.77, ἐπίπεδο ὅπου ἐδράζεται = -0.98. Διακρίνεται στὸν πίν. 21α ἄρ.

18. Φανερώθηκε σὲ βάθ. -0.80/0.86. Βλ. πίν. 186 καὶ 206.

19. Ὁ T100 ἀποκαλύφθηκε σὲ βάθ. -0.80, τὸ πλ. του εἶναι 0.31 μ. καὶ τὸ ὕψος του κυμαίνεται ἀπὸ 0.19-0.23 μ.

20. Ὁ T113 βρέθηκε σὲ βάθ. -0.72/-0.81, τὸ πλάτος ὅπως καὶ τὸ ὕψος του, περίπου 0.20 μ.

21. Ἐπίσης ἐνδέχεται κάποια ἀπὸ αὐτὰ νὰ συνδέονται μὲ μερική ἀναμόρφωση τοῦ χώρου στὴ διάρκεια πάντοτε τῆς 5ης φάσης, καθὼς παρατηρήθηκε προσθήκη εὐθύγραμμου τοίχου (T123) στὸ ΝΑ καμπύλο ἄκρο τοῦ περιβόλου T102.

22. Πρόκειται γιὰ ἄτακτη σειρά λίθων σὲ κυκλωτερὴ διάταξη ποὺ βρέθηκε στὸ Τετράγωνο Α (-3), σὲ βάθ. -0.50. Προκειμένου νὰ καταλήξουμε σὲ κάποιο συμπέρασμα θὰ πρέπει νὰ περιμένουμε τὴν καθαίρεση τοῦ Β-Ν μάρτυρα ποὺ καλύπτει τὸ Δυτικὸ τμήμα τῆς κατασκευῆς ΛΑ.

ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὸ προγενέστερο ΙΗ, σώζεται μόνον ἡ πρόσοψη (Τ85, βάθ. -0.60) μὲ τὸ ἐπιμελημένο κατώφλι (βάθ. -0.73) καὶ τμήματα τοῦ Α τοίχου καὶ τῆς ἀψίδας (Τ103, βάθ. -0.70). Ὁ τοιχοβάτης ἔχει ὕψος 0.30 μ. καὶ πλάτος πού κυμαίνεται ἀπὸ 0.37-0.39 μ. καὶ οἱ διαστάσεις τοῦ κτιρίου ὑπολογίζονται σὲ 6.50×3.50 μ., δηλ. δὲν διέφεραν σημαντικά ἀπὸ ἐκεῖνες τοῦ ΙΘ πού ἀντικατέστησε²³.

Τὸ 2000, ἀμέσως στὰ ἀνατολικά τῶν ἐλλειψοειδῶν ΙΗ-ΙΘ, εἶχε βρεθεῖ αἰνιγματική πλίνθινη κατασκευὴ²⁴. Φέτος φάνηκε ὅτι πρόκειται γιὰ ἕνα ἀκόμη ἐλλειψοειδῆ οἰκοδόμημα (ΚΒ), ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώζονται μόνον τὰ ἐπάλληλα πῆλινα δάπεδα, καθὼς καὶ ἡ πρόσοψη, δηλ. οἱ δύο παραστάδες Τ109²⁵ καὶ τὸ κατώφλι, ἐκατέρωθεν τοῦ ὁποῖου σώζονται, ἀπὸ βάθ. -0.60, δύο τετράγωνοι ὀγκόλιθοι πλευρᾶς μισοῦ μέτρου περίπου, πιθανῶς βάσεις γιὰ τὴ στερέωση ξύλων στύλων (πίν. 24β. Βλ. καὶ μέσον πίν. 21α). Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου, ἐντὸς τοῦ Τετραγώνου Γ (-1), εἶχε ἐρευνηθεῖ πέρυσι κοιλότητα πού περιεῖχε ἀναρίθμητα καμένα ὄστα ζῶων καὶ κάρβουνα, πιθανῶς κατάλοιπα κάποιας θυσίας πού ἐνδεχομένως θὰ πρέπει νὰ ταυτιστεῖ μὲ ἐσχάρα²⁶. Κάτι τέτοιο, βέβαια, προϋποθέτει ὅτι τὸ οἰκοδόμημα εἶχε λατρευτικὸ προορισμό. Ἡ συνειδητὴ διάλυση τοῦ κτιρίου καὶ ἡ θεμελίωση στὴ θέση του τῆς αἰνιγματικῆς ὀρθογώνιας κατασκευῆς Τ125 (βλ. παρακάτω) ἐνδέχεται νὰ σχετίζονται μεταξύ τους.

Φάση 6 (πράσινη)

Φαίνεται πὼς κάποια στιγμή, ὅταν τὸ ἐλλειψοειδῆ κτίριο ΚΒ ἐγκαταλείφθηκε, χρησιμοποίησαν τίς πέτρες του γιὰ κάποια ἄλλη κατασκευή, ἴσως γιὰ

23. Ὁ καμπύλος Τ85, πλ. 0.37 μ., εἶχε ἐν μέρει ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1999, σὲ βάθ. -0.60 (βλ. ΠΑΕ 1999, 61-62). Τὸ τμήμα τοῦ Α τοίχου (Τ103), στὸ σημεῖο τῆς γένεσης τῆς ἀψίδας, μήκους 1 μ., ἔχει πλ. 0.39 μ. καὶ βρέθηκε σὲ βάθ. -0.73.

24. Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ, ΠΑΕ 2000, 54-55.

25. Ἡ Ἀνατολικὴ παραστάδα ἐντὸς τοῦ Τετρ. Γ (-2) σώζεται σὲ ὕψ. 0.30 μ. (ἀπὸ βάθ. -0.68 ἕως -0.97). Ἡ Δυτικὴ, ἐντὸς τοῦ Τετρ. Β (-2) σώζεται ἀποσπασματικά.

26. Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ, ΠΑΕ 2000, 54, πίν. 29α.

τὸν νέο περίβολο, πὸς τώρα ὄχι μόνον ἀνανεώθηκε (βόρειο τμήμα τοῦ T83²⁷) ἀλλὰ ἐπίσης διευρύνθηκε πρὸς Νότον (T119, πίν. 25α ἀρ.²⁸), πρὸς Δυσμὰς (T90/T95, πίν. 216 ἀρ.²⁹) καὶ ἴσως πρὸς Βορρὰν (T114, πίν. 186, μέσον δ.³⁰). Ὅρισμένες ἀπὸ τίς κατασκευές πὸς σχετίζονται μὲ τὴν περίοδο αὐτὴ μᾶς πείθουν ὅτι ἡ χρῆση τοῦ χώρου ἄλλαξε.

Τὸ μόνον εὐμέγεθες στεγασμένο οἰκοδόμημα πὸς παρέμεινε σὲ χρῆση φαίνεται ὅτι ἦταν τὸ ἐλλειψοειδὲς ΙΘ. Νέες κατασκευές εἶναι τὰ κυκλικὰ ΚΖ καὶ ΚΔ. Τὸ μικρότερο, τὸ ΚΖ, ἀποκαλύφθηκε σὲ βάθ. -0.65, πλησίον τῆς Νότιας εἰσόδου (πίν. 25α). Σὲ σχέση μὲ τὴ μικρὴ του διάμετρο (1.80 μ.) καὶ συγκρινόμενο μὲ τὰ ἄλλα κυκλικὰ οἰκοδομήματα τοῦ Δυτικοῦ Τομέα διαθέτει ἀσυνήθιστα πλατὺ θεμέλιο (T122, πλ. 0.36 μ., ὕψ. θεμελίου 0.12 μ.), τὸ ὁποῖο διακόπτεται πρὸς Βορρὰν ἀπὸ ἄνοιγμα πλάτους μόλις 0.20 μ. Ἡ χρῆση τοῦ κτίσματος αὐτοῦ εἶναι ἀβέβαιη. Ἡ εὕρεση πέρουσι στὸ ἐσωτερικὸ του, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν τοιχοβάτη, μᾶς μικρογραφικῆς οἰνοχόης, ἴσως δηλώνει κάποια λατρευτικὴ λειτουργία³¹.

Τὸ μεγαλύτερο κυκλικὸ οἰκοδόμημα, διαμ. 2.50 μ., κτίστηκε στὴ ΒΑ γωνία τοῦ περιβόλου (ΚΔ, T99, πίν. 23α κάτω δ.), δίπλα στὸ παλαιότερο καὶ

27. Τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ T83, μήκ. 9.10 μ., ἐδράζεται ἐν μέρει πάνω στὸν προγενέστερο T102 καὶ ἔχει ὕψ. 0.20 μ. (ἀπὸ βάθ. -0.56 ἕως -0.74) καὶ πλ. 0.44 μ.

28. Ὁ T119, μήκ. 2.07 μ., ἐρέθηκε σὲ βάθ. -0.25. Τὸ ὕψ. του εἶναι περίπου 0.40 μ., τὸ πλ. 0.45. Στὰ Δυτικὰ στρέφεται σὲ ὀρθὴ γωνία πρὸς Νότον. Δὲν ἔχει ἀποσαφηνιστεῖ ἀκόμη ἂν ἡ ΝΑ γωνία τοῦ περιβόλου (T82-T83) ἀνήκει στὴν ἴδια ἢ τὴν ἀμέσως ἐπόμενη φάση. Ἐὰν ἰσχύει τὸ πρῶτο, τότε τὸ κενὸ ἀνάμεσα στοὺς T119 καὶ T82, πλ. 1.20 μ., ἀντιπροσωπεύει ἄνοιγμα εἰσόδου.

29. Ὁ περίβολος, ἀποκαλ. μήκους 14.50 μ., πλ. 0.50 μ. καὶ ὕψ. 0.30 μ. περίπου, ἐρέθηκε σὲ βάθ. -0.16 στὸ νοτιότερο ἀποκαλυφθὲν ἄκρο του καὶ σὲ βάθ. -0.81 περίπου 15 μ. βορειότερα, ἐκεῖ ὅπου στρέφεται πρὸς τὰ Ἀνατολικά (T95), δηλ. παρουσιάζει ἔντονη καταωφέρεια ἀπὸ Νότο πρὸς Βορρὰν, ὅπως ἄλλωστε ὅλοι οἱ ὀρίζοντες κατοίκησης στὸν προκλασικὸ οἰκισμὸ τοῦ Ὀρωποῦ (βλ. λ.χ. ΠΑΕ 1996, 28). Ὑπάρχουν βάσιμες ὑπόνοιες ὅτι ὁ T90 ἐκτείνεται περαιτέρω πρὸς Νότον.

30. Ὁ T114, φορᾶς Β-Ν, ἀποκαλύφθηκε στὸ Τετράγωνο Β2, σὲ βάθ. -0.87. Τὸ μῆκος του εἶναι 1.90 μ. καὶ ἐφάπτεται στὸν T115. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἴσως διαμορφωνόταν κάποιο ἄνοιγμα.

31. Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ, ΠΑΕ 2000, 55-56, πίν. 30α.

παρόμοιο ΚΓ. Τὸ πλάτος τοῦ τοιχοβάτη εἶναι 0.30 μ. ἐνῶ τὸ ὕψος δὲν ξεπερνᾷ τὰ 0.25 μ. Μὲ βάση τὰ στρωματογραφικὰ δεδομένα εἶναι δυνατόν νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι τὸ ΚΓ συνέχισε νὰ χρησιμοποιεῖται³². Καὶ τὰ δύο κτίσματα ἴσως ἦταν σιταποθήκες, τῶν ὁποίων ἡ εἴσοδος θὰ πρέπει νὰ ἀποκατασταθεῖ πρὸς Νότον.

Στὰ ΝΔ τοῦ χώρου ποὺ ἀνασκάφηκε, στὸ Τετράγωνο Α (-3), πλησίον τῆς πιθανολογούμενης εἰσόδου τοῦ περιβόλου, ἐρευνηθήκε λίθινη συμπαγῆς κυλινδρική κατασκευὴ διαμ. 0.80 καὶ ὕψ. μ. (πίν. 24α, 256)³³. Πάνω στὴν ἐπιφάνειά της, ἡ ὁποία ἦταν ἐπενδεδυμένη μὲ πηλό, παρατηρήθηκαν λίγα ἴχνη καύσης. Ἡ ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ οἰκιακὸ (;) βωμὸ εἶναι ἀρκετὰ πιθανή.

Τέλος, στὴ θέση τοῦ ἐλλειψοειδοῦς κτιρίου ΚΒ, τὸ ὁποῖο ὅπως προαναφέρθηκε ἐκθεμελιώθηκε, ἀμέσως στὰ δυτικὰ τῆς ἐσχάρας, κτίστηκε μία μακρόστενη ὀρθογώνια κατασκευὴ (Τ125, πίν. 26α. Βλ. καὶ μέσον πίν. 196)³⁴. Τὸ μῆκος της εἶναι 2.70 μ. καὶ τὸ μέγ. πλάτος λίγο λιγότερο ἀπὸ 1 μ. Πλησίον καὶ ἐντὸς τῆς αἰνιγματικῆς αὐτῆς κατασκευῆς συλλέχθηκαν 10 μολύβδινα διπλωμένα ἀλιευτικὰ βαρίδια καὶ ἓνα χάλκινο ἀγκίστρι.

Ἐγχυρισμοὶ I-II (βλ. εἰκ. 3)

Μὲ ὀρισμένες ἀπὸ τὶς προαναφερθεῖσες φάσεις συνδέονται καὶ δύο παιδικοὶ ἐγχυρισμοὶ ποὺ ἐρευνηθήκαν στὰ Δ [Τάφος I, Τετράγωνο (-Α) (-1)] καὶ ΒΔ (Τάφος II, Τετράγωνο Α2), ἐξωτερικὰ τοῦ περιβόλου. Ἡ σχετικὰ μικρὴ ἀλλὰ ἀκέραιη πρόχους στό (-Α) (-1) βρέθηκε σὲ ἀπόσταση 2.50 μ. περίπου Δ τοῦ περιβόλου Τ90, καὶ ἀπὸ βάθ. -1.16³⁵. Ἦταν ραγισμένη καὶ πακτωμένη μὲ λίθους σὲ κυκλικὴ σχεδὸν διάταξη. Γύρω ἀπὸ τὸ ἀγγεῖο παρατηρήθηκε μεγάλη

32. Τὸ ΚΔ φάνηκε σὲ βάθ. -0.69/-0.71 καὶ ἐδράζεται λίγα ἑκατοστὰ ψηλότερα ἀπὸ τὸ γειτονικὸ ΚΓ, τὸ ὁποῖο ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται ἀπὸ τὸ βάθ. -0.74 (στὰ ΝΑ) καὶ ἀπὸ -0.80 (στὰ ΝΔ).

33. Ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται σὲ βάθ. -0.15/-0.20 καὶ ἐδραζόταν σὲ βάθ. -0.63.

34. Ἀποκαλύφθηκε σὲ βάθ. -0.63 (Ν ἄκρο) / -0.58 (Β ἄκρο) καὶ ἐδραζόταν σὲ βάθ. -0.85 περίπου.

35. Ἡ πρόχους ἐδραζόταν σὲ βάθ. -1.27 μ.

συγκέντρωση ὀστέων, ἐλαιοπυρήνων, ξυλανθράκων καὶ στάχτης, ἐνῶ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ προῆλθε ὅστὸ προμετωπίδας κρανίου στὸ ὁποῖο σώζεται τὸ ἄνω τμήμα τῶν δύο ὀφθαλμικῶν κογχῶν ποὺ ἀνήκει προφανῶς σὲ βρέφος. Ὁ ὀξυπύθμενος ἀμφορέας στὸ Τετράγωνο Α2 (πίν. 266) φάνηκε σὲ βάθ. -1.13 κέ. καὶ εἶχε ἐν μέρει καταστρέψει τὸν T121, ποὺ μᾶλλον πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὴν 3ῃ ἀρχιτεκτονικῇ φάση³⁶. Τὸ στόμιό του ἦταν στραμμένο πρὸς Ἀνατολὰς καὶ εἶχε σφραγιστεῖ μὲ μία λίθινη πλάκα. Ὁ πίθος ἦταν σχεδὸν ἀκέραιος ἀλλὰ ραγισμένος καὶ ἦταν πακτωμένος στὶς πλευρὲς μὲ λίθους. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ βρέθηκε ὁ σκελετὸς ἐνὸς παιδιοῦ ἐπτὰ ἐτῶν, σὲ συνεσταλμένη στάση καὶ ἓνα σκυφοειδὲς ὀλόβαφο κύπελλο (πίν. 27α). Ἡ μελέτη τῆς στρωματογραφίας ἐπιτρέπει τὴ σύνδεση τῶν δύο ἀγγείων μὲ τὴν 5ῃ ἢ 6ῃ φάση. Ἡ θέση εὕρεσής τους στὴν περιφέρεια τοῦ οἰκιστικοῦ συγκροτήματος ὁδηγεῖ στὴ διαπίστωση ὅτι ἡ συνθήκη αὐτὴ ἦταν διαδεδομένη στὴν κοινότητα τοῦ Ὠρωποῦ τοῦ τέλους τῆς Γεωμετρικῆς ἐποχῆς καὶ τῶν πρώιμων ἀρχαϊκῶν χρόνων³⁷.

Φάση 7 (κυανή)

Ἡ τελευταία ἀρχιτεκτονικῇ φάση σχετίζεται μὲ τὸ μνημειακὸ οἰκοδόμημα ποὺ ἀποκαλύφθηκε πέρυσι καὶ ἐρμηνεύτηκε προσωρινὰ ὡς στρατόπεδο (πίν. 18α). Ὁ παλαιότερος περίβολος παραμένει σὲ χρῆση καὶ φαίνεται ὅτι ἐνισχύθηκε στὰ ΝΑ (γωνία T82-T83, βλ. πίν. 18α δεξιά, πίν. 20α στὸ βάθος³⁸). Ὁ ἐγκάρσιος τοῖχος T96 (ὅπου τὸ σταθερὸ σημεῖο μέτρησης βάθους, +/-0), σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ Α πέρασ τοῦ T82, καὶ ὁ ὁποῖος κατευθύνεται πρὸς Νότον κάτω ἀπὸ τὸ ἄσκαφο, ἐνδέχεται νὰ προστέθηκε λίγο ἀργότερα. Τὴν ἴδια περίοδο κτίστηκε καὶ ὁ μικρὸς ὀρθογώνιος χῶρος ΚΗ (T84B, T84Δ), ὁ ὁποῖος θεμελιώθηκε πάνω ἀπὸ τὸ κυκλικὸ ΚΖ, καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν περίβολο

36. Ὁ πίθος ἐδραζόταν σὲ βάθ. -1.44, καὶ εἶχε ἐν μέρει καταστρέψει τὸν T121. Ἦχει ὕψος 0.70 μ., καὶ μέγ. διάμ. σώματος 0.50 μ.

37. Πρβ. Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗ ΑΙΝΙΑΝΟΣ, ΠΑΕ 1996, 85 κε.

38. Ὁ ἐνισχυμένος περίβολος (βλ. καὶ ΠΑΕ 1999, 61-62, πίν. 41α) ἀποκαλύφθηκε σὲ βάθ. -0.10 στὰ νότια, καὶ βάθ. -0.27 πέντε μέτρα βορειότερα. Τὸ πλάτος του κυμαίνεται ἀπὸ 0.70 ἕως 0.80 μ. καὶ τὸ ὕψος του εἶναι περίπου 0.40 μ.

T119 (πίν. 25α)³⁹. Στὴ ΒΑ γωνία τοῦ Ν περιβόλου, τὰ κυκλικὰ οἰκοδομήματα ΚΓ καὶ ΚΔ μάλλον συνέχισαν νὰ χρησιμοποιοῦνται. Στὸ μέσον τοῦ Δυτικοῦ τμήματος τοῦ περιβόλου κτίστηκε ἕνα ὀρθογώνιο κτίριο (T86-T89), ποὺ περιγράφηκε πέρυσι καὶ ἐρμηνεύτηκε προσωρινὰ ὡς τὸ Νότιο πυλῶριο τοῦ στρατοπέδου (συμβατικὰ χαρακτηρίστηκε ὡς «πύργος») (βλ. πίν. 22α-β)⁴⁰.

Ἡ ἔρευνα σὲ ἔκταση ἀλλὰ ὄχι σὲ βάθος τῶν κεντρικῶν τετραγώνων τοῦ κανάβου, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μνημειακοῦ κτιρίου (Τετράγωνα Α2, Α4, Δ3 καὶ Δ4), εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὸν ἐντοπισμὸ στὰ Τετράγωνα Δ3 καὶ Δ4, καὶ σὲ βάθ. -0.91, ἐνὸς ἐγκάρσιου διαχωριστικοῦ τοίχου Α-Δ φορᾶς, πλ. 0.35 καὶ ἀποκαλυφθέντος μήκους περίπου 9 μ. (T120, πίν. 276). Δυτικότερα, στὰ Τετράγωνα Α4 (πίν. 28α) καὶ Α2 (πίν. 20β κάτω ἀρ.), ἀλλὰ σὲ μεγαλύτερο βάθος, ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται ἕνας ἀκόμη καλοχτισμένος περίβολος μὲ κατεύθυνση Β-Ν (T121), πλ. 0.45-0.50 μ. καὶ ὕψ. 0.25 μ. περίπου, ποὺ ἀνάγεται σὲ παλαιότερη ἐποχὴ, πιθανῶς στὴν 3η φάση⁴¹. Τὸ ἀποκαλυφθὲν μῆκος τοῦ T121 εἶναι περίπου 15 μ.: πρὸς Ν χάνεται κάτω ἀπὸ τὴ γωνία ποὺ σχηματίζουν οἱ T90 καὶ T95⁴².

Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἔξω ἀπὸ τὴ ΝΔ γωνία τοῦ μνημειακοῦ οἰκοδομήματος (Τετράγωνο Α2) βρέθηκε ἀρκετὴ κεραμικὴ τοῦ 7ου π.Χ. αἰ., ποὺ πιθανῶς σχετίζεται μὲ τὴν περίοδο χρήσης τοῦ μνημειώδους κτιρίου. ἸΑνάμεσα στὰ εὐρήματα συγκαταλέγεται χάλκινο ἔλασμα ποὺ πιθανότατα ἀνήκει σὲ μικρὴ κυκλικὴ ἀσπίδα (πίν. 286, 29)⁴³. Τὸ εὕρημα αὐτὸ φαινομενικὰ ἐνισχύει τὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ μνημειακὸ οἰκοδόμημα ἦταν στρατόπεδο, ἀλλὰ ὀδηγεῖ καὶ σὲ περίσκεψη, καθὼς ἐνδέχεται νὰ εἶχε ἀναθηματικὸ χαρακτήρα. Λιγοστὰ μικ-

39. ἸΕσωτ. διαστ. ΚΗ: 2×1.30 μ. Πλ. T84 0.35 μ. ὕψ. 0.18 μ. (ὁ T84Δ ἀποκαλύφθηκε σὲ βάθ. -0.35, ὁ T84Β σὲ βάθ. -0.45).

40. Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ, *ΠΑΕ* 2000, 48-50. Βλ. καὶ *ΠΑΕ* 1999, 61-62, πίν. 416.

41. Τετρ. Α2 = βάθ. ἐπιφ. τοίχου -1.21/-1.24, ὑποθεμελίωση σὲ βάθ. -1.45. Τετρ. Α4 = βάθ. ἐπιφ. τοίχου -1.36 μ., ὑποθεμελίωση σὲ βάθ. -1.60 περίπου.

42. ἸΥποθέτουμε ὅτι ὁ T121 ἐφάπτεται στὴν ἐξωτερικὴ παρεῖα τοῦ T101, μὲ τὸν ὁποῖο πρέπει νὰ εἶναι σύγχρονος. Δὲν γνωρίζουμε πόσο ἀκόμη ἐκτείνεται πρὸς Βορρὰν καθὼς τὰ τετράγωνα ὀρύεια τοῦ Α4 δὲν ἔχουν ἐρευνηθεῖ ἀκόμη.

43. Βρέθηκε στὴ ΒΔ γωνία τοῦ τετραγώνου, σὲ βάθ. -0.95 μ.

κύλα ἀγγεῖα πού προέρχονται ἀπὸ τὰ ἀνώτερα στρώματα τοῦ ἀνασκαπτόμενου χώρου θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ἐνισχύσουν αὐτὴ τὴν ἐκδοχὴ, ἢ ἀποδοχὴ τῆς ὁποίας, ὅμως, προσκρούει σὲ μιὰ σειρά ἀπὸ προβλήματα. Μόνον ἡ συνέχιση τῆς ἔρευνας θὰ δώσει ἀπαντήσεις στὰ παραπάνω ἐρωτήματα.

Νότιος Τομέας

Στὸν Νότιο Τομέα πραγματοποιήθηκαν δύο τομές στὸν ἀρχαῖο δρόμο (Τομές 3 καὶ 4). Ἐπειδὴ ὅμως διενεργήθηκαν συμπληρωματικὲς ἐργασίες στὸν χώρο αὐτὸ μετὰ τὶς καταστροφικὲς πλημμύρες τοῦ 2002 καὶ 2003 ἀπὸ τὶς ὁποῖες προέκυψαν σημαντικὰ νέα στοιχεῖα, κρίνεται σκόπιμο ἡ ἐκθεση τῶν ἀποτελεσμάτων νὰ ἐνσωματωθεῖ στὰ ΠΑΕ τοῦ 2003.

Συμπεράσματα⁴⁴

Ἡ παρουσία πολυάριθμων ἐπάλληλων περιβόλων τῆς γεωμετρικῆς καὶ πρώιμης ἀρχαίικης περιόδου στὸν Ὠρωπὸ ἐπιτρέπει τὴ διατύπωση ὀρισμένων σκέψεων. Ἡ συνήθεια αὐτὴ προφανῶς ἀπηχεῖ ἕναν τρόπο κοινωνικῆς ὀργάνωσης πού φαίνεται ὅτι ἦταν ἰδιαίτερα οἰκειὸς στὴ γειτονικὴ Εὐβοία.

Οἱ ἀνασκαφὲς τοῦ Πέτρου Θέμελη, τῆς Ἀγγελικῆς Ἀνδρειωμένου καὶ τῶν Ἑλθετῶν στὴν Ἐρέτρια ἔφεραν στὸ φῶς τὶς τελευταῖες δεκαετίες ἀποσπασματικὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα τῆς γεωμετρικῆς περιόδου. Σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς περιπτώσεις τὰ στεγασμένα οἰκοδομήματα, συνήθως ἐλλειψοειδοῦς μορφῆς, πλαισιώνονται ἀπὸ περιβόλους. Αὐτὴ ἡ παρατήρηση ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Δαφνηφόρου, καὶ ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς λόγους πού μεῖ εἶχαν ὀδηγήσει τὸ 1987 στὴν ἀμφισβήτηση τῆς στερεότυπης ἄποψης ὅτι ἡ

44. A. MAZARAKIS AINIAN, La fonction des périboles dans les agglomérations du début de l'Age du Fer, *Habitat et Urbanisme dans le Monde Grec de la fin des Palais Mycéniens à la prise de Milet (494 av. J.C.)*, Table Ronde Internationale Toulouse, Université Le Mirail, 8-11 Mars 2001, *Pallas. Revue d'études antiques* 58, 2002, 183-227. Τοῦ ἰδίου, *Architecture and Social Structure in Early Iron Age Greece, Building Communities. House, Settlement and Society*, Cardiff University, 17-21 April 2001, ὑπὸ ἐκτύπωση.

παρουσία ἑνὸς μεταγενέστερου ἀστικῶν ναοῦ σὲ μία συγκεκριμένη θέση προϋποθέτει ὅτι τὰ παλαιότερα ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα στὸν ἴδιο χῶρο θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ θεωρηθοῦν λατρευτικά.

Παρόμοιοι περίβολοι φαίνεται ὅτι χαρακτηρίζουν καὶ τὴ γειτονικὴ Ξερόπολη-Λευκαντί, καθὼς καὶ τὴν Κύμη, ἀλλὰ καὶ ἀπομακρυσμένες περιοχές, ὅπως τὴν Παλαιὰ Σμύρνη.

Γιατί τόσοι περίβολοι; Τί σημαίνουν; Μία ἐξήγηση εἶναι ὅτι οἱ περίβολοι παρεῖχαν προστασία ἀπὸ τὶς συχνές πλημμύρες ἀπὸ τοὺς χειμάρρους καὶ τὰ ποτάμια πού διέρχονταν μέσα ἀπὸ τοὺς οἰκισμούς. Εἶναι γνωστὸ ὅτι στὸ σημεῖο τῆς μετέπειτα Δυτικῆς Πύλης, οἱ Ἑρετριεῖς, στίς ἀρχές τοῦ 7ου αἰ., ἐξέτρεψαν τὴν κοίτη τοῦ ποταμοῦ πού διερχόταν μέσα ἀπὸ τὴν κατοικημένη ζώνη. Ἡ εἰκόνα τῆς γεωμετρικῆς Ἑρέτριας σύμφωνα μὲ τὴ γνωστὴ ἀναπαράσταση τοῦ Kl. Krause μπορεῖ νὰ ἐφαρμοστεῖ καὶ στὴν περίπτωση τοῦ Ὠρωποῦ. Στὴν Ἑρέτρια οἱ γεωλογικὲς ἔρευνες ἔδειξαν ὅτι πολλὰ ἀποξηραμένα ρεύματα διαμορφώθηκαν ἀπὸ τὸν 7ο αἰ. καὶ ἐξῆς σὲ ὀδικές ἀρτηρίες. Κάτι παρόμοιο παρατηρήθηκε καὶ στὸν Ὠρωπό (οἰκόπεδο ΟΤΕ καὶ πιθανῶς Β-Ν ὁδὸς τοῦ Δυτικοῦ Τομέα).

Ὅμως ἡ προστασία ἀπὸ τὶς πλημμύρες δὲν πρέπει νὰ εἶναι ὁ μόνος λόγος τῆς παρουσίας τῶν περιβόλων. Οἱ ἔρευνες στὸν Ὠρωπό ἔδειξαν ὅτι ἡ εἰκόνα πού παρατηρεῖται στὸν Κεντρικὸ Τομέα, ἐπαναλαμβάνεται στὸν Δυτικὸ. Φαίνεται δηλαδὴ ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ αὐτόνομες οἰκιστικὲς μονάδες, τὶς ὁποῖες θὰ μπορούσαμε νὰ ἀποκαλέσουμε οἴκους. Μέσα στὰ ὅρια κάθε περιβόλου, τὸ «ἔρκος» τοῦ Ὀμήρου, θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι διέμενε μία οἰκογένεια. Τὰ οἰκοδομήματα πού συνθέτουν τὴν κάθε μονάδα ἦταν ὅπως φαίνεται συναρτημένα μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας καὶ τὴ θέση πού κατεῖχε ἡ οἰκογένεια στὴν κοινωνία. Ἡ ὀμηρικὴ περιγραφή τοῦ οἴκου, μὲ τὸ μέγαρο, τὸ ἔρκος πού τὸ περιβάλλει, τοὺς σωροὺς τῆς κοπριάς ἀπὸ τὴν παραμονὴ τῶν ζώων στὴν αὐλή, τὸν βωμὸ τοῦ Διὸς ἐν μέσῳ ἔρκει, τὴ θόλο καὶ τοὺς ἀνεξάρτητους θαλάμους νομίζω ὅτι ταιριάζει ἀπόλυτα μὲ τὰ εὐρήματα τοῦ Ὠρωποῦ. Ἀκόμη καὶ τὸ ὀμηρικὸ ὑπερώιον θὰ μπορούσε νὰ ἀποκατασταθεῖ στὸ Κτίριο Θ τοῦ Κεντρικοῦ Τομέα, ὅπου ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι ὑπῆρχε κλίμακα πού ὀδηγοῦσε σὲ πατάρι, ὅπως στὴν περίπτωση τῆς ἔλλειψοειδοῦς ἀρχαϊκῆς οἰκίας πού βρέθηκε πρόσφατα στὴ θέση Punta Chiarito τῶν Πιθηκουσῶν. Οἱ κεντρικὲς ἐστίες τῶν περισσοτέρων οἰκιῶν τοῦ Ὠρωποῦ, τὸ

μεγάλο θρανίο στό ἀψιδωτό δωμάτιο τοῦ κτιρίου Θ, τὰ πολυάρθρα κατάλοιπα τῶν ὀστέων ζώων, τὰ μικρά ἀκέραια κλειστά ἀγγεῖα πού θά μπορούσαν νά εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ σέ σπονδές, συνιστοῦν ἐνδείξεις γιά τήν τέλεση «ὀμηρικῶν» συμποσίων. Μάλιστα τὰ ὑφαντικά βάρη κατά μήκος τῶν τοίχων μᾶς φέρουν στόν νοῦ τὰ ὀμηρικά χωρία ὅπου οἱ γυναῖκες ἀποτραβιοῦνται σέ μία ἄκρη καί ὑφαίνουν ὅσο διαρκεῖ τὸ συμπόσιο τῶν ἀνδρῶν.

Ἐκτός ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ Ὀρωποῦ διαφαίνεται ὅτι μέσα στὰ πλαίσια τοῦ κάθε οἴκου ὑπῆρχε αὐτονομία τόσο σέ οἰκονομικὸ ὅσο καί σέ θρησκευτικὸ ἐπίπεδο. Γιὰ παράδειγμα, κάθε νοικοκυριὸ φαίνεται ὅτι εἶχε κατὰ περιόδους δική της ἀνεξάρτητη κεραμικὴ παραγωγή. Ὅστόσο, οἱ δραστηριότητες πού σχετίζονται μὲ τὴ μεταλλοτεχνία χαρακτηρίζουν μόνον τὶς οἰκογένειες πού κατοικοῦσαν στὸν Κεντρικὸ Τομέα, ἐνασχόληση πού ἀσφαλῶς τοὺς προσέδιδε μεγαλύτερο πλοῦτο, δύναμη καί κύρος. Οἱ λατρευτικὲς ἐκδηλώσεις τῶν οἰκογενειῶν πού κατοικοῦσαν στὴ συγκεκριμένη περιοχὴ πρέπει νά εἶχαν ὡς ἀποδέκτες, μεταξύ ἄλλων, τὴν Ἑλῖα Νύμφη, θεὰ προστάτιδα τῶν ναυτικῶν τῆς ὁποίας ἡ λατρεία μαρτυρεῖται ἐπιγραφικὰ στὸν Ὀρωπὸ κατὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ περίοδο, ἀλλὰ καί τοὺς ἀδελφούς της, τοὺς Τελχίνες, δηλ. τοὺς δαίμονες πού εἶχαν σχέση μὲ τὴ μεταλλοτεχνία.

Σὲ κάθε οἰκιστικὴ μονάδα, ἕνα ἀπὸ τὰ οἰκοδομήματα πρέπει νά ἦταν ἡ κύρια κατοικία, καί τὰ λοιπὰ οἰκοδομήματα πρέπει νά ἦταν χώροι ἐργασίας καί λατρείας. Τὸ ἂν κάποιος ἢ κάποιες οἰκοὶ ξεχώριζαν ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους εἶναι μάλλον πρόωρο νά ἐπιχειρήσουμε νά τὸ διαπιστώσουμε. Ἡ κοινωνικὴ διαστρωμάτωση δὲν εἶναι ἰδιαίτερα ἔντονη, μολονότι ἡ ἐντύπωση πού δίδεται μὲ τὰ μέχρι σήμερα ὑλικά κατάλοιπα πού ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ εἶναι ὅτι τὸ οἰκοδομικὸ συγκρότημα τοῦ κεντρικοῦ τομέα πού περιβάλλεται ἀπὸ τὸν ἐντυπωσιακὸ περίβολο ἀνῆκε σὲ μία ἀπὸ τὶς πιὸ σημαντικὲς οἰκογένειες τοῦ Ὀρωποῦ. Αὐτὸ προφανῶς ἐπέτρεπε στοὺς ἐνοίκους τοῦ Κτιρίου Θ νά τελοῦν θρησκευτικὲς τελετὲς στὶς ὁποῖες θά συμμετεῖχαν καί μέλη ἀπὸ ἄλλες οἰκογένειες. Ἀλλὰ καί τὰ ἐπάλληλα κτίρια ΙΗ, ΙΘ στό μέσον τοῦ περικλειστοῦ χώρου τοῦ Δυτικοῦ τομέα ἐνδέχεται νά ἀνῆκαν σὲ μία σημαντικὴ οἰκογένεια. Τοῦτο συνάγεται ἀπὸ τὴ μεγάλη διάρκεια χρήσης τῶν παραπάνω κτιρίων, καθὼς καί ἀπὸ τὴν ἐξαιρετικὰ ἐπιμελημένη τοιχοποιία.

Ἡ παραπάνω πρόταση ἐπιτρέπει νά κατανοήσουμε καλύτερα τὴ διαδικασία γένεσης τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνος Δαφνηφόρου στὴν Ἑρέτρια, πού σύμ-

φωνα μὲ παλαιότερη ἄποψή μου ἦταν ἀρχικὰ ὁ πυρήνας τῆς ἀριστοκρατικῆς συνοικίας τῆς πόλης πού μετεξελίχτηκε σὲ ἱερὸ τῆς πολιούχου θεότητας. Ὅρισμένα κτίρια προορίζονταν γιὰ κατοικίες τῆς ἀριστοκρατικῆς τάξης, ἄλλα χρησίμευαν ὡς χῶροι ἐργασίας (λ.χ. ἐργαστήριο γιὰ τὴν κατασκευὴ χάλκινων ἀντικειμένων). Τὸν ἴδιο «διπολισμὸ» παρατηροῦμε στὴ βιοτεχνικὴ συνοικία τῶν Πιθηκουσῶν (ἄψιδωτὴ κατοικία, ἐλλειψοειδῆ ἢ ὀρθογώνια ἐργαστήρια μεταλλοτεχνίας), ἀλλὰ καὶ σὲ ἀπομακρυσμένες περιοχές (Ἄσσηρος).

Ἡ σύνθετη κοινωνικὴ ὀργάνωση ὁδήγησε σταδιακὰ, ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 8ου αἰ., στὴν ἐξειδίκευση τῶν οἰκοτεχνικῶν ἢ βιοτεχνικῶν δραστηριοτήτων στὰ πλαίσια τοῦ οἴκου. Σὲ περιοχές ὅπου κυριαρχοῦσαν οἱ καμπυλόγραμμες ἀρχιτεκτονικὲς μορφές, ἡ λύση πού δόθηκε ἦταν ἡ ἐνσωμάτωση τῶν ἐπιμέρους κτιρίων μέσα σὲ ἓναν περίβολο, ἂν καὶ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἐπιχειρήθηκαν δύσκολοι συνδυασμοί, ὅπως στὴ Λαθούριζα. Ἀντίθετα, σὲ περιοχές ὅπου ἐπικρατοῦσε ἡ συνήθεια νὰ χτίζουν ὀρθογώνια σπίτια, οἱ ἐπιλογές ἦταν περισσότερες. Εἴτε ἀκολουθήθηκε καὶ ἐδῶ ἡ λογικὴ τοῦ περιβόλου, ὅπως στὰ Μέγαρα Ὑβλαῖα, εἴτε ἐκείνη τῆς κεντρικῆς αὐλῆς, γύρω ἀπὸ τὴν ὁποία διατάσσονταν οἱ χῶροι, ὅπως στὴ Ζαγορά. Οἱ κοινωνικὲς μεταβολές πού σταδιακὰ θὰ ὁδηγήσουν σὲ ἀνάγκη κατάτμησης τοῦ ὠφέλιμου χώρου τῶν κτιρίων, ἔτσι ὥστε ὁ κάθε χῶρος νὰ ἔχει μία συγκεκριμένη χρῆση, καὶ ἡ πρόσβαση σὲ αὐτοὺς νὰ εἶναι ἐλεγχόμενη, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν περιορισμὸ τοῦ ρόλου τῆς γυναίκας στὶς οἰκοτεχνικὲς δραστηριότητες καὶ ὁ ἀποκλεισμὸς τῆς ἀπὸ τὰ κοινά, μὲ ἐξαίρεση βέβαια τίς θρησκευτικὲς ἐκδηλώσεις, θὰ ὁδηγήσει περαιτέρω στὴν παγίωση τοῦ τύπου τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ σπιτιοῦ ὅπου οἱ χῶροι θὰ εἶναι πλέον στραμμένοι πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ καὶ θὰ διατάσσονται γύρω ἀπὸ μίαν αὐλή. Ἀναμφίβολα, ἡ ἐξέλιξη ὑπῆρξε ἀργή. Ἀπὸ τὸν ἄψιδωτὸ μνημειώδη ἀριστοκρατικὸ οἶκο τοῦ 10ου π.Χ. αἰ. στὸ Λευκαντί, ὅπου ὄλες οἱ δραστηριότητες βρίσκονται συγκεντρωμένες κάτω ἀπὸ τὴν ἴδια στέγη, ἕως τὴν ἀρχαϊκὴ οἰκία μὲ τὴν πασπάδα τοῦ Ὠρωποῦ διανύθηκε μία μεγάλη πορεία, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀκόμη μᾶς λείπουν οἱ συνδυαστικοὶ κρίκοι. Οἱ ἀνασκαφές τοῦ Ὠρωποῦ συμβάλλουν ὡς ἓνα βαθμὸ στὴ γεφύρωση αὐτοῦ τοῦ κενοῦ.

5. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΥΚΗΝΩΝ

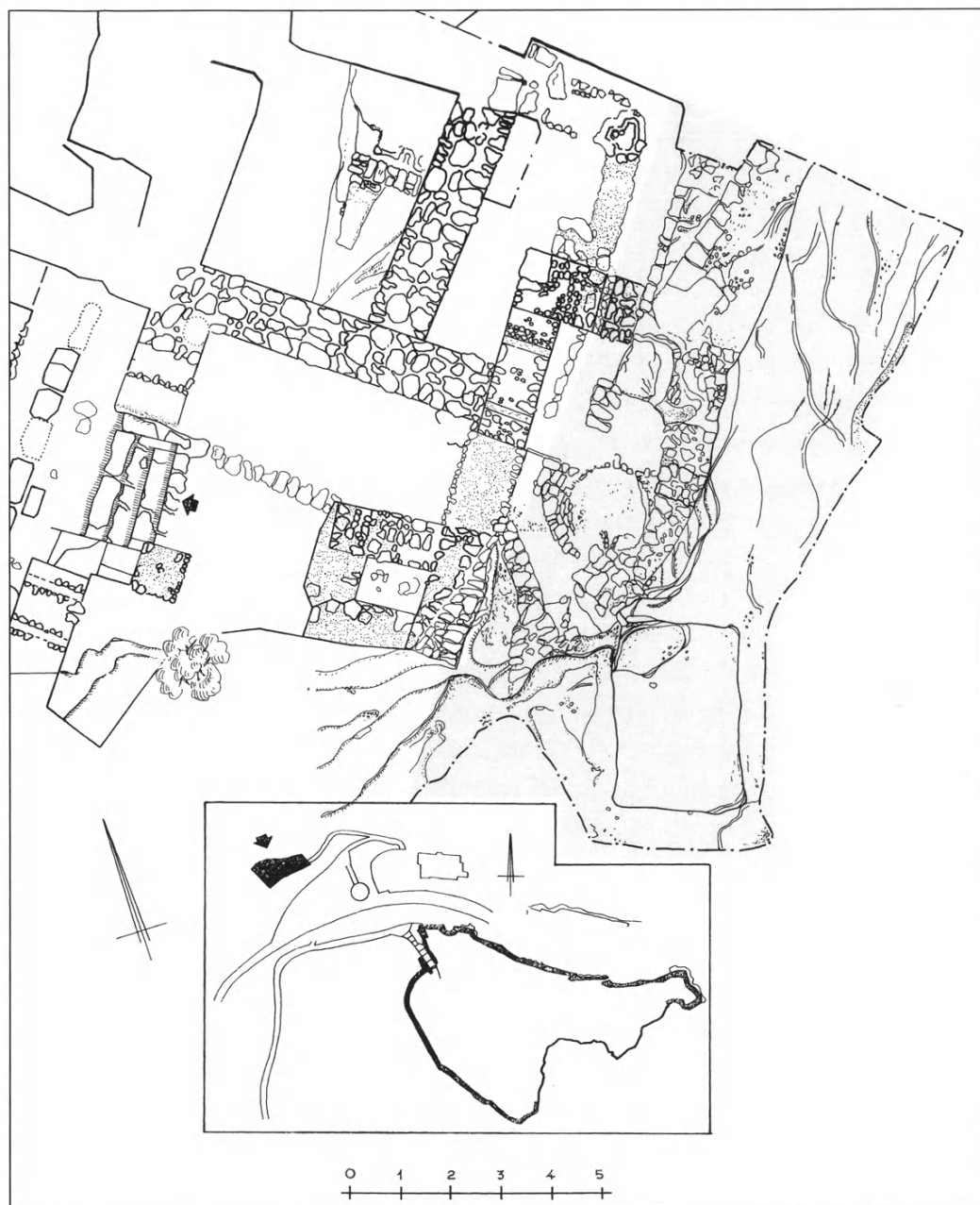
(Πίν. 30-32)

Ἡ ἐφετινὴ ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφῆς πρὸς Α ἔδειξε ὅτι τὰ κτίρια ποὺ ἀποτελοῦν τὸ συγκρότημα — καὶ ὄχι πλέον τὴν οἰκία — Πέτσα χτίστηκαν σὲ ἓνα ἐν μέρει φυσικὸ καὶ ἐν μέρει τεχνητὸ πλάτωμα στοὺς ΒΔ πρόποδες τοῦ λόφου τῆς ἀκροπόλεως, ὅπου ὁ σχετικὰ μαλακὸς φυσικὸς βράχος παρουσιάζει ἤπια κλίση, ποὺ μεταβλήθηκε κατὰ τόπους μὲ λάξευση ὥστε νὰ δημιουργηθοῦν κάθετες παρειῆς καὶ σχετικὰ ὀριζόντιες ἐπιφάνειες. Ἡ παλαιὰ ἀνασκαφή (ΠΑΕ 1950, 203-233, 1951, 192-196) εἶχε περιοριστεῖ στὴν ἀποκάλυψη μιᾶς σειρᾶς δωματίων κατὰ μῆκος τοῦ χαμηλοῦ τμήματος τοῦ πλατώματος, ἀφήνοντας ἀνεξερεύνητο τὸ πρὸς Α ὑψηλότερο. Τοῦτο εἶχε στοὺς ἱστορικοὺς χρόνους σκεπαστεῖ ἀπὸ ἐπιχώσεις οἱ ὁποῖες εἶχαν μεταβάλλει τὴν κλίση τῆς πλαγιᾶς ἀπὸ κλιμακωτὴ σὲ ἐπικλινή. Ἡ διαμόρφωση αὐτὴ εἶχε ἐνισχυθεῖ καὶ ἀπὸ χῶματα τῆς ἀνασκαφῆς ποὺ εἶχαν σωρευτεῖ ἐπάνω στὶς ἀρχαῖες ἐπιχώσεις.

Τὰ χῶματα αὐτά, συκρατημένα ἀπὸ σειρὰ λίθων ποὺ συνιστοῦσαν ἓνα πρόχειρο ἀνάλημμα τὸ ὁποῖο διευκόλυνε τὴν καλλιέργεια, καὶ ποὺ περιεῖχαν καμένες πλίθες, πέτρες καὶ ἀνάμικτη κεραμεικὴ διαφόρων περιόδων, ἀπομακρύνθηκαν, ἐκτὸς ἀπὸ μία μικρὴ ἔκταση στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ χώρου, ὅπου ἀφέθηκε τμήμα μεταγενέστερου λοξοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου ὥστε νὰ φαίνονται οἱ μεταγενέστερες ἐπεμβάσεις. Ἡ ἀφαίρεσή τους ἀποκάλυψε στὸ ὑψηλὸ μέρος τοῦ τομέως τὸν βράχο καί, χαμηλότερα, τὴ στρώση τῆς καταστροφῆς τῶν κτιρίων πάχους 8-10 ἐκ., χαρακτηρισμένη ἀπὸ πυκνὴ στάχτη, παχὺ μαυρισμένο χῶμα, καὶ ἄφθονη κεραμεικὴ ΥΕ ΠΙΑ2, ποὺ περιελάμβανε ὄστρακα ποὺ συνανῆκαν μὲ τμήματα ἀγγείων τοῦ δωματίου Γ καὶ ποὺ εἶχαν προφανῶς ἀπορροφηθεῖ ἐκεῖ μετὰ τὴν καταστροφὴ σὲ μία προσπάθεια, καθὼς φαίνεται, νὰ καθαριστοῦν τὰ καμένα εἰρήπια, ἢ ὁποῖα ὅμως δὲν συμπληρώθηκε μέχρι τοῦ βαθμοῦ τῆς ξαναχρησιμοποίησέως τους. Ἡ στρώση αὐτὴ εἶχε

ἐπισημανθεῖ ἤδη πέρυσι στήν ἀνατολική παρειά τῆς ἀνασκαφῆς καί ἀποτέλεσε πρὸς τὰ ἐπάνω στρωματογραφικὸ ὄριο τῆς ἐφετινῆς ἔρευνας. Ἀμέσως κάτω ἀπὸ αὐτὴν φάνηκε στρῶμα ἀπὸ πλίθες καί ξανθό, ἀρκετὰ καθαρὸ χῶμα πού ἐκάλυπτε τοίχους οἱ ὁποῖοι εἶχαν τὸν ἴδιο προσανατολισμὸ μὲ τοὺς περυσινούς, τῶν ὁποίων ἀποτελοῦσαν τὴ συνέχεια (εἰκ. 1). Ἔτσι, ἀποκαλύφθηκε πρὸς Α τῶν δωματίων Ρ καί Ο τὸ δωμάτιο Π (πίν. 30α), ἓνας τετράπλευρος χῶρος διαστάσεων 4.20 μ. (B-N)×3.20 (A-Δ), προσκτισμένος σὲ μία λιθοκατασκευὴ ἀπὸ μάλλον μικρὲς πέτρες πού εὐθυγράμμιζε τὴν κάθετα κομμένη παρειά τοῦ βράχου. Ἀπὸ τὸν βόρειο καί τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ δωματίου εἶχαν σωθεῖ οἱ χαμηλότεροι λιθόχτιστοι ἓνας δύο δόμοι πού εἶχαν τετραγωνισμένους ὀγκολίθους στὶς γωνίες τους καί ἔφεραν στήν ἐπίπεδη κορυφή τους ἐμφανῆ τὰ ἴχνη ξυλοδεσιᾶς διαμπεροῦς στὸ πάχος τους, στενὰ αὐλάκια δηλαδὴ γεμάτα μὲ ἀποσαθρωμένο ξύλο. Πρὸς Δ τὸ δωμάτιο ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸ Ο τῆς περυσινῆς ἀνασκαφῆς. Στὴν ἀνατολική πλευρὰ ἐξέχει κοντὸ τοιχάριο ἀμελοῦς κατασκευῆς πού χωρίζει τὸν μυχὸ τοῦ δωματίου σὲ δύο περίπου ἴσα μέρη. Ὁμοίως, ἐπίσης προχειροχτισμένος τοῖχος ὀρίζει τὸν χῶρο πρὸς Ν, φθάνοντας ὡς τὴ μέση περίπου τῆς πλευρᾶς. Ἡ ὑπόλοιπη κλείνεται ἀπὸ ἓνα λοξὸ διαγώνιο τοῖχο πού κόβει τὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ χώρου. Στὸ βάθος τοῦ δωματίου βρέθηκε κοντὰ στὴ βορειοανατολική γωνία ἀσβεστολιθικὴ πλάκα διαστάσεων 1.10×0.70×0.25 μ. ἀκατέργαστη ἀλλὰ μὲ σχετικὰ λεῖα ἐπιφάνεια, πού πατάει σὲ ὑποθεμελίωση τοποθετημένη ἀπευθείας στὸ δάπεδο. Πίσω καί ἐν μέρει ἐπάνω τῆς ἦταν χυμένο ἄφθονο ἀσβεστοκονίαμα. Στὴν κόγχη πού σχηματίζεται μεταξύ τοῦ κεντρικοῦ χωρίσματος καί τῆς νότιας πλευρᾶς ὑπάρχει ἀκανόνιστα στρογγυλὸς λάκκος μήκους 1 μ., πλάτους 0.50 μ. καί βάθους 1 μ., μὲ τετράπλευρο πλαίσιο ἀπὸ μονὲς πέτρες γύρω στὰ χεῖλη του, πού περιεῖχε στὸ γέμισμά του κύλικες καί τμημα ὙΕ ΠΙΑ2 ρυτοῦ. Πίσω ἀπὸ τὸν λάκκο, στὴ γωνία μεταξύ μεσαίου χωρίσματος καί ἀνατολικοῦ τοιχώματος ἦσαν συγκεντρωμένες κύλικες (πίν. 30β). Τὸ δάπεδο, ὅπου εἶχε διατηρηθεῖ, ἦταν στρωμένο μὲ χαλίκια, μερικὲς στρογγυλὲς πέτρες καί λάσπη, ὅπως καί στὸ γειτονικὸ δωμάτιο Ο, συμπληρωμένο ἢ/καί σκεπασμένο στήν ἀνατολική πλευρὰ μὲ στρώση ἀπὸ παχὺ πατημένο κοκκινόχωμα.

Ὁ προσρισμὸς τοῦ δωματίου Π εἶναι ἄδηλος. Ἡ λίθινη πλάκα, ἐπιφάνεια ἐργασίας μάλλον παρά ἀρχιτεκτονικὸ μέλος, τὰ προχειροχτισμένα τοιχώματα, ἡ ἀποκομμένη νοτιοδυτικὴ γωνία καί ἡ συσσώρευση κυλίκων στήν κόγχη τοῦ

Είχ. 1. Μυκήνες. Άνασκαφή του ΒΔ τμήματος της λεγόμενης οικίας Πέτσα. Με χρώμα δηλώνονται οι περιοχές που έρευνήθηκαν τὸ 2001.

τοίχου καὶ στὸν λάκκο/ἀποθήκη ὑποδηλώνουν πάντως ὅτι ὁ χώρος ἦταν βοηθητικός.

Ἡ ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφῆς πρὸς Α ἀποκάλυψε ἐντελῶς καὶ τὸν μικρὸν χώρο Ν τοῦ ὁποίου ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ εἶχε μείνει ἄσκαπτη. Πρόκειται περὶ τετραγώνου κτίσματος μὲ ἰδιαίτερος παχεῖς τοίχους, γενικῶν διαστάσεων 3×3 μ., μὲ ἐλεύθερο ἄνοιγμα 0.80×1.50 μ. Τὸ γέμισμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, του καὶ τοῦ βράχου ἀπὸ κάτω του περιεῖχε ΥΕ ΠΙΑ2 ὄστρακα.

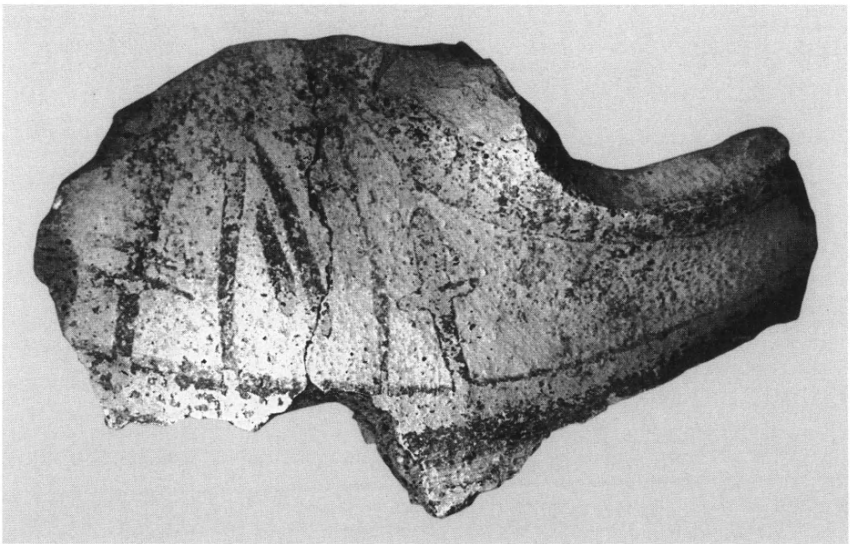
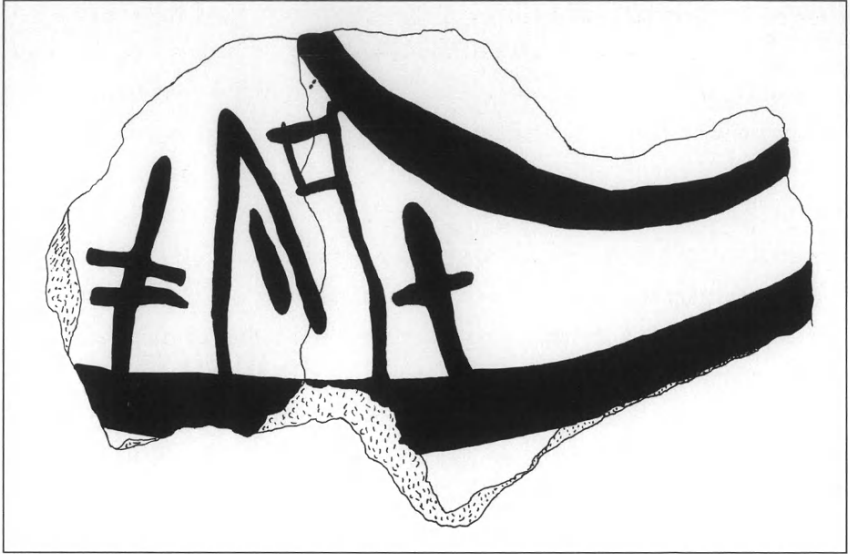
Στὸ κέντρο τοῦ δωματίου Α οἱ ἀνασκαφεῖς εἶχαν ἀφῆσει ἓνα «μάρτυρα», ἓνα τμήμα τῆς ἐπιχώσεως ἄσκαπτο τὸ ὁποῖο, μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου καὶ τὴν ἐπίδραση τῶν καιρικῶν συνθηκῶν εἶχε πάρει τὸ σχῆμα ἀκανόνιστης πυραμίδας γεμάτης ὄστρακα. Ἡ ἀφαίρεσή της ἀποκάλυψε τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου (πίν. 31α), λαξευμένο στὸν φυσικὸ βράχο κατὰ τὸ μῆκος τοῦ δωματίου σὲ δύο ἐπίπεδα ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ δυτικὸ ἦταν χαμηλότερο ἀπὸ τὸ ἀνατολικό. Τοῦτο εἶχε, κάτω ἀπὸ τὸν «μάρτυρα» ἓνα χαμηλὸ λιθόχτιστο τοῖχο πάχους 0.70 μ. παράλληλο πρὸς τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ δωματίου, χτισμένο μέσα σὲ μία ρηχὴ τάφρο θεμελιώσεως καὶ προφανῶς παλαιότερο ἀπὸ τὸ δωμάτιο. Κάθετη πρὸς αὐτόν, κομμένη κατὰ μῆκος τῆς τομῆς στὸ δάπεδο τοῦ δωματίου ὑπῆρχε ἄλλη ὅμοια τάφρος μέσα στὴν ὁποία εἶχαν σωθεῖ μερικὲς πέτρες ποὺ ἀνήκαν σὲ τοῖχο τῆς ἴδιας φάσεως μὲ τὸν προηγούμενο. Τοῦτο δὲν ἰσχύει ἀσφαλῶς καὶ γιὰ μία τρίτη τάφρο, πλάτους 0.62 μ. καὶ βάθους 8-10 ἐκ., ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὸν παλαιὸ τοῖχο καὶ κατευθύνεται λοξὰ πρὸς ΝΔ, σὰν ὑποτείνουσα τριγώνου μὲ πλευρὲς τὶς ἄλλες δύο. Αὐτὰ εἶναι θεβαίως δείγματα προγενέστερης χρήσεως τοῦ χώρου, ἀνεπαρκῆ ὅμως γιὰ νὰ δώσουν πλήρη εἰκόνα της.

Τέλος, στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ χώρου τῆς ἀνασκαφῆς, μὲ ἄξονα Β-Ν ἀλλὰ κάπως λοξὸ πρὸς τὰ διάφορα κτίρια, ἀνακαλύφθηκε σκάμμα τετράπλευρο (πίν. 31β) διαστάσεων 2.15×3.40 μ. καὶ βάθους ποὺ ποικίλλει λόγω τῆς κατωφέρειας τῆς πλαγιᾶς ἀπὸ 1.10 ἕως 1.60 μ., κομμένο στὸν φυσικὸ βράχο. Στὴ βορειοδυτικὴ γωνία του καὶ σὲ βάθος 1.20 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδό του ὑπῆρχε μία ἀκανόνιστη φυσικὴ σπηλαιοειδῆς κοιλότητα – φαινόμενο ὃχι ἀσυνήθιστο στὸ μαλακὸ αὐτὸ πέτρωμα – γενικῶν διαστάσεων 1.20×1.30 μ. ποὺ εἰσχωρεῖ βαθιὰ κάτω ἀπὸ τὸ σκάμμα, τὸ ὁποῖο στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶχε παραδιάσει τὴν ὄροφί της, τῆς ὁποίας τὸ πάχος εἶχε περιοριστεῖ στὰ 0.10-0.20 μ. Τὰ τοιχώματα τοῦ μικροῦ σπηλαίου εἶχαν κατὰ τόπους καὶ κυρίως στὴ βόρεια πλευρὰ ἐπενδυθεῖ μὲ πρόχειρη λιθοδομή. Στὴ βορειοδυτικὴ γωνία

τοῦ σκάμματος, ὑπῆρχε μεταξύ δύο τοίχων πρόσβαση πρὸς αὐτὸ πλάτους 0.50 μ. (πίν. 32) στρωμένη με χαλίγια πὺ ἀποτελοῦσε συνέχεια τοῦ δαπέδου τοῦ δωματίου Π σὲ ἐπίπεδο ψηλότερο ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ σπηλαίου. Στὸ σημεῖο αὐτό, πεσμένα ἐπάνω στὶς πέτρες τῶν τοίχων τῆς εἰσόδου ἀλλὰ ὄχι στὴν ἀρχική τους θέση, εὑρέθηκαν τμήματα ζωγραφισμένου κονιάματος τὰ ὅποια ἀφαιρέθηκαν καὶ συντηροῦνται. Τὸ σκάμμα ἀλλὰ καὶ τὸ σπήλαιο, σὲ ὅλο τὸ βάθος τους περιεῖχαν ὁμοίχρωμο γέμισμα χωρὶς διακεκριμένα στρώματα ἀπὸ ξανθὸ καθαρὸ χῶμα με πέτρες καὶ λίγες στάχτες κατὰ τόπους, ὅστὰ ζῶων καὶ πολλὰ ὄστρακα. Αὐτὰ ἐκτὸς ἀπὸ μερικὰ μεταγενέστερα κοντὰ στὴν ἐπιφάνεια στὴ βορειοδυτικὴ γωνία, ἦσαν τῆς περιόδου ΥἼ ΠΒ καὶ προέρχονται σὲ σημαντικό ποσοστὸ ἀπὸ μεγάλους ψευδοστόμους ἀμφορεῖς. Τὸ σκάμμα δηλαδὴ καὶ τὸ σπήλαιο χρησιμοποιήθηκαν γιὰ ἀρκετὸ διάστημα ὡς ἀποθέτες μετὰ τὴν καταστροφὴ τῶν κτιρίων τοῦ συγκροτήματος.

Ἡ ἀνασκαφὴ ἀπέδωσε χιλιάδες ἀπὸ ὄστρακα, ἀπὸ τὰ ὅποια συγκολλήθηκαν λίγες δεκάδες ἀγγείων, ἰδίως κύλικες. Ὅσα προέρχονται ἀπὸ διαλυμένες πλῖθες καὶ ἐπομένως χρονολογοῦν τὴν οἰκοδόμησιν τῶν κτιρίων ἀνήκουν στοὺς ΥἼ Π καὶ στοὺς πρώιμους ΥἼ ΠΑ2 χρόνους. Δὲν εὑρέθηκαν ὁμάδες δαπέδου κ.χ., τὰ ὄστρακα ὅμως καὶ τὰ ἀγγεῖα ἀπὸ τὸ καμένο στρώμα τῆς πυρκαγιᾶς πὺ χρονολογοῦν τὴν καταστροφὴ καὶ τὴν ἐγκατάλειψιν τῶν ἀνασκαφέντων δωματίων ἀνάγονται – ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ κεραμεικὴ τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς – στὸ τέλος τῆς ΥἼ ΠΑ2 περιόδου. Καθὼς φαίνεται, δηλαδὴ, τὸ συγκρότημα εἶχε ζωὴ μισοῦ περίπου αἰῶνος. Τὰ ἐρείπια σκεπάστηκαν ἀπὸ ἐπιχώσεις τοῦ 13ου αἰῶνος ἐπάνω στὶς ὁποῖες συσσωρεύτηκαν ἄλλες τῶν ἱστορικῶν χρόνων, ὅποτε ἡ περιοχὴ εἶχε πάψει νὰ κατοικεῖται καὶ χρησίμευε μόνο στὴν καλλιέργεια, ὅπως δείχνουν τὰ γεωμετρικὰ καὶ μεταγενέστερα ἀναλήμματα.

Λίγα ἀπὸ τὰ κινητὰ εὑρήματα εἶναι ἄξια ἰδιαίτερης μνείας: Ἐνα χάλκινο νόμισμα τοῦ Ἄργου πὺ εἶχε εἰσδύσει στὴν κορυφὴ ἑνὸς μυκηναϊκοῦ ἀναλήμματος, τὰ κομμάτια τῶν τοιχογραφιῶν πὺ δὲν ἔχουν ἀκόμη συντηρηθεῖ καὶ δύο θραύσματα ἀπὸ τὸν ὦμο μεγάλου ψευδοστόμου πὺ εὑρέθηκαν στὸ γέμισμα τοῦ σκάμματος, συγκολλήθηκαν καὶ φέρουν (ἴσως ἐλλιπὴ στὴν ἀρχὴ τῆς) τὴν Γραμμικὴ Β ἐπιγραφὴν, pa-ti-me-ro (εἰκ. 2), πιθανότατα τὸ ὄνομα τοῦ ἰδιοκτήτη ἢ τοῦ παραλήπτη τοῦ ἀγγείου καὶ τοῦ περιεχομένου του. Εὑρέθηκαν ἐπίσης ἄλλα ἔξι θραύσματα ψευδοστόμων πὺ σώζουν μεμονωμένα συλλαβο-

Εἰκ. 2. Τμῆμα ἀπὸ τὸν ὄμο μεγάλου ψευδοστόμου ἀμφορέως μετὰ τὴν Γραμμικὴ Β ἐπιγραφὴν
pa-ti-me-ro.

γράμματα (ka, so, je ἢ ke, ἐνδεχομένως tu), καὶ κομμάτια ἀπὸ δύο πήλινα ἐπιστόμια ὁμοίων ἀγγείων ποὺ φέρουν ἔντυπα σφραγίσματα, τὸ ἓνα ἀπὸ δύο διαφορετικὲς σφραγίδες, μία φακοειδῆ καὶ μία τετράπλευρη μὲ τὴν παράσταση δαίμονος.

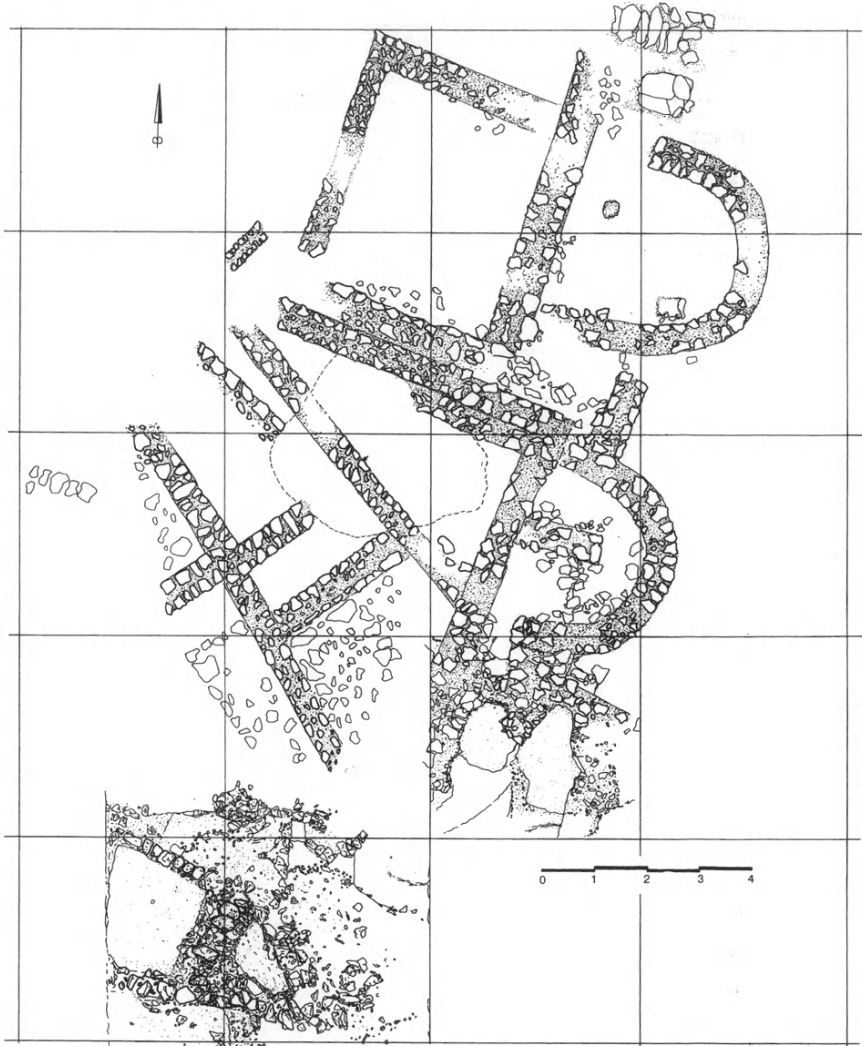
ΣΠΥΡΟΣ Ε. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ

6. ΙΕΡΟΝ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΜΑΛΕΑΤΑ ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ

(Πίν. 33)

Στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα στὴν Ἐπίδαυρο, ἡ γενικότερη ἀνάδειξη τοῦ ὁποίου ἔχει ἐνταχθεῖ στὸ πρόγραμμα τῆς Ἐπιτροπῆς Συντήρησης τῶν Μνημείων Ἐπιδαύρου, συνεχίσθηκε καὶ κατὰ τὸ 2001 ἡ ἀποκατάσταση τοῦ κλασικοῦ βωμοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος μὲ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ ἀρχιτέκτονα κ. Ἰ. Μαυρομματίδη. Παράλληλα ὁλοκληρώθηκε ἡ μελέτη γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ μεγάλου ἑλληνιστικοῦ ἀναλήμματος καὶ τῶν λειψάνων τῆς στοᾶς ποῦ ὑποβάσταζε. Γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς μελέτης αὐτῆς ἔγινε συμπληρωματικὴ ἔρευνα κάτω ἀπὸ τὸ ΝΑ μέρος τοῦ ἀναλήμματος, ὅπου εἶχε μείνει ἄσκαφο τμήμα τῆς ἐπίχωσης, καὶ συνελέγησαν λίγοι ἀκόμη λίθοι τοῦ κτιρίου ποῦ παρέμεναν βυθισμένοι ἐκεῖ.

Ἡ ἔρευνα τῶν προϊστορικῶν λειψάνων στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου (εἰκ. 1), ἡ ὁποία ἔγινε μὲ τὴν ἄμεση ἐποπτεία τῆς ἀρχαιολόγου Ἀ. Θεοδώρου, ἐπεκτάθηκε στὴν περιοχὴ τοῦ μεγάλου ὀρθογώνιου κτιρίου τῆς ΠΕ II περιόδου πρὸς τὰ δυτικά, ὅπου ἀποκαλύφθηκαν νέα του τμήματα καὶ τοῖχοι ποῦ ἀποτελοῦσαν πιθανότατα ἀναλήμματα ἐπὶ τῶν ὁποίων βασίσθηκε τὸ κτίριο στὴν κατωφερὴ ΝΔ πλευρὰ τοῦ λόφου (πίν. 33). Στὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ κτιρίου ἀποκαλύφθηκε καὶ κτιστὸς ὑποδαπέδιος ἀγωγὸς ἀπορροῆς καλυμμένος μὲ πλάκες ἀσβεστολίθου (πίν. 33,₃). Ἄλλες περιφερειακὲς τομὲς δὲν ἔδειξαν νὰ ἐκτείνεται τὸ κτίριο αὐτὸ ἢ τὰ κτίρια τῶν ἐπομένων φάσεων (ἀψιδωτὰ τῆς ΠΕ καὶ ὀρθογώνια τῶν ΥΕ χρόνων) σὲ μεγαλύτερη ἔκταση στὸν λόφο.

Εἰκ. 1. Σχεδιογράφημα τῶν ἐγκαταστάσεων προϊστορικῶν χρόνων στήν κορυφή τοῦ λόφου
στό ἱερό τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα.

Τομή ἢ ὁποία ἔγινε στὸ ΒΑ πρᾶνές τοῦ λόφου, πρὸς τὸν ἐλληνιστικὸ τοῖχο πὺ περιβάλλει τὴν κορυφή του, ἔδειξε ὅτι πρὸς τὰ ἐκεῖ δὲν ὑπῆρχαν κτίσματα καὶ ὅτι ὁ ἐλληνιστικὸς περίβολος θεμελιώθηκε σὲ λάξευμα στὸν ἀπότομο βράχο.

B. Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

7. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΚΑΛΛΙΘΕΑΣ ΠΑΤΡΩΝ

(Πίν. 34)

Ἡ ἀνασκαφή τοῦ μυκηναϊκοῦ νεκροταφείου Καλλιθέας Πατρῶν συνεχίστηκε ὑπὸ τῆ διεύθυνση τοῦ ὑπογραφομένου καὶ μὲ μικρὴ χρηματικὴ πίστωση τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων.

Στὴ θέση *Ραμπαντάνια* καὶ στὸν μὴ περιφραγμένο χώρο τοῦ νεκροταφείου ἔγινε καθαρισμὸς ἀπὸ τὴν πυκνὴ βλάστηση καί, δυστυχῶς, ἀναγνωρίσθηκαν ἀπόπειρες διὰ τομῶν σύλησης τοῦ νεκροταφείου ἀπὸ ἀρχαιοκαπήλους κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ χειμῶνα. Ὅμοιες ἀπόπειρες ἀρχαιοκαπηλίας ἀναγνωρίσθηκαν καὶ στὸ ἄλλο νεκροταφεῖο στὴ θέση *Λαγανιδιά*, ὅπου καὶ ἐπικεντρώθηκε ἡ ἔρευνα γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ καὶ ἄλλων τάφων. Ἀνοίχθηκαν τέσσερις τομές (1, 2, 3, 4) σὲ διάφορα σημεῖα, οἱ ὁποῖες ἀπέδωσαν λίγα ὄστρακα καὶ ὑπολείμματα κατεστραμμένων ξηρολιθινῶν θαλαμοειδῶν τάφων (πίν. 34). Ἡ μικρὴ χρηματικὴ πίστωση ποὺ διαθέταμε δὲν ἐπέτρεψε τὴν περαιτέρω ἔρευνα στὶς δύο αὐτὲς θέσεις, ὅπου ἀσφαλῶς ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι τάφοι.

Παράλληλα μὲ τὶς ἀνασκαφικὲς ἐργασίες, συνεχίστηκε, ὅπως κάθε χρόνο, ἀπὸ ὁμάδα ἐκπαιδευμένων φοιτητῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων ἡ καταγραφή καὶ σχεδίαση καθαρισθέντων καὶ συγκολληθέντων ἀπὸ τὸν ἔμπειρο ἀρχιτεχνίτη-συντηρητὴ τοῦ Μουσείου Πατρῶν κ. Α. Παυλάτο, εὐρημάτων προηγούμενων ἀνασκαφικῶν περιόδων. Τέλος, ἂν καὶ εἶχε προγραμματισθεῖ ἔρευνα διὰ δοκιμαστικῶν τομῶν στὸν ἐντοπισθέντα πρόπερσι χώρο τοῦ μυκηναϊκοῦ οἰκισμοῦ, δὲν κατέστη αὐτὴ δυνατὴ οὔτε καὶ ἐφέτος, λόγῳ τεχνικῶν καὶ νομικῶν δυσκολιῶν, οἱ ὁποῖες ἐλπίζεται ὅτι θὰ ἐπιλυθοῦν στὸ διάστημα ποὺ μεσολαβεῖ μέχρι τὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο.

ΘΑΝΑΣΗΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

8. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

(Πίν. 35-63)

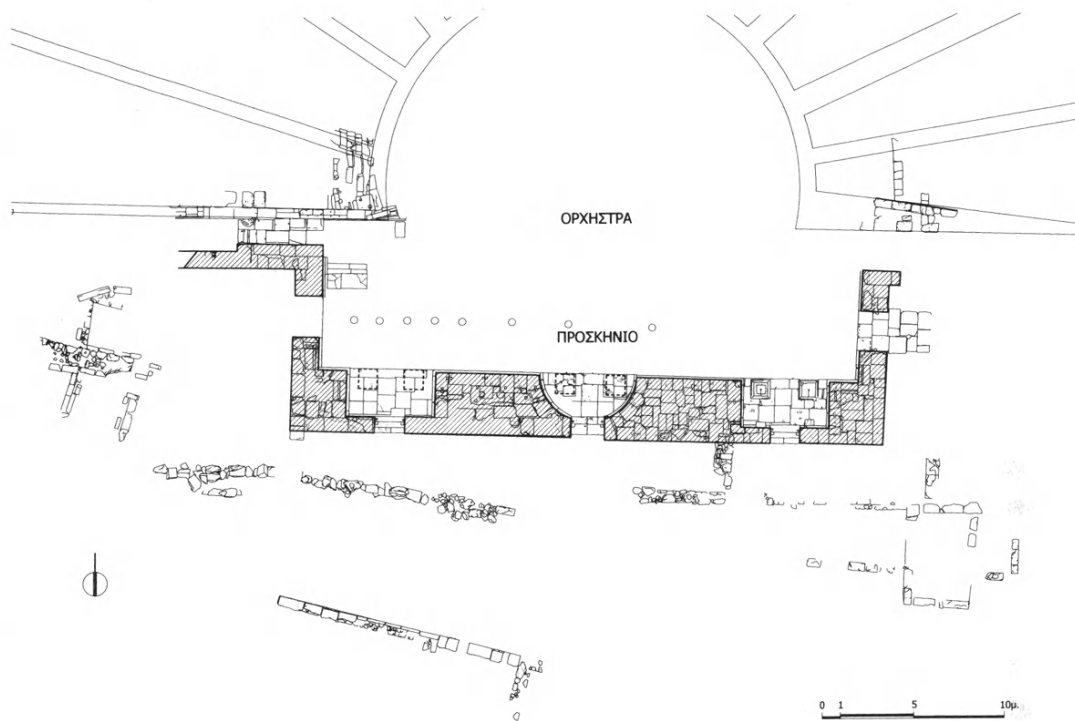
Ἡ ἀνασκαφή τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴν ἀρχαία Μεσσηνία συνεχίστηκε καὶ κατὰ τὸ 2001 ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ὑπογραφομένου. Ἐλαβαν μέρος ἡ βυζαντινολόγος Βασιλικὴ Πέννα, οἱ ἐπιστημονικοὶ συνεργάτες ἀρχαιολόγοι Κλεάνθης Σιδηρόπουλος, Κυριάκος Ψαρουδάκης καὶ Ἐλίζα Σιουμπάρα, οἱ φοιτητὲς καὶ οἱ φοιτήτριες τῶν Τμημάτων Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας ἐλληνικῶν καὶ ξένων Πανεπιστημίων Μαρία Τριανταφυλλιά Βαλάκα, Damiana Baldassara, Μαγδαληνὴ Βασιλειάδου, Ἀριστείδης Βάσιος, Δημήτρης Βλαχάκος, Ἀναστασία Βόγκλη, Βαρβάρα Βουλγαράκη, Amelia Brown, Caëlle Coqueugniot, Μυρσίνη Γκούμα, Βασιλικὴ Δικαίου, Δημήτρης Καραλῆς, Helen Kühnelt, Χριστίνα Λόγια, Δημήτριος Μιχμίζος, Λαμπρινὴ Μπούζα, Σταυρούλα Παπανικολάου, Βασιλικὴ Πουλοπούλου, Δημήτρης Σακκάς, Αἰκατερίνη Σκιαδᾶ, Margorzata Siennicka, Greg Smay, Φώτης Σταυριανόπουλος, Δήμητρα Τριανταφυλλίδου, Γλυκερία Φατσίου, Εἰρήνη-Λουκία Χωρέμη. Τὴ συντήρηση τῶν εὐρημάτων ἀνέλαβαν οἱ Στρατηγούλα Ράθωση, Ἰωάννης Γραμματικάκης, Δημήτρης Χαρίσης καὶ Μανώλης Παπανικολάου. Τὰ σχέδια τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων, καθὼς καὶ τῶν κινητῶν εὐρημάτων ἐκπόνησε ὁ ζωγράφος Ἀναστάσιος Παπαδόγκωνας. Ὁ καθηγητὴς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς στὸ Πανεπιστήμιο Kumamoto τῆς Ἰαπωνίας Juko Ito μὲ τὸν συνεργάτη του μηχανικὸ Yosi Hayashida τοῦ Ἐθνικοῦ Τεχνικοῦ Κολλεγίου Miyakonojo καὶ δέκα φοιτητὲς καὶ φοιτήτριές τους ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ἀποτύπωση τῶν ταφικῶν μνημείων Κ1 - Κ3 τοῦ Σταδίου, καθὼς καὶ τῶν στοῶν τοῦ Ἀσκληπιείου, ἐνῶ ὁ τοπογράφος Θεόδωρος Χατζηθεοδώρου μὲ τὴν τοπογράφηση - κτηματογράφηση στὸν χῶρο τῆς ἀγορᾶς. Ὁ Βασίλης Σταματόπουλος καὶ ἡ Κατερίνα Παινέση ἀνέλαβαν τὴ φωτογράφιση τῶν κινητῶν εὐρημάτων. Ἡ Βούλα Μπαρδάνη ἀσχολήθηκε μὲ τὴ μεταγραφή καὶ τὴ μελέτη τῶν ἐπιγραφῶν. Ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Minesotta τῶν

ΗΠΑ Frederic Cooper με τὸν βοηθό του Peter Broucke καὶ 16 φοιτητὲς καὶ φοιτήτριές τους συνέχισαν τὴ μελέτη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ Ἑρώου-Μαυσωλείου στὸ Στάδιο, ἐνῶ ὁ ἀρχαιοζωολόγος Günter Nobis ἐκείνη τῶν ὀστέων τῶν ζώων. Ὁ καθηγητὴς τοῦ Ἑλεύθερου Πανεπιστημίου τοῦ Βερολίνου Wolfram Höpfner με τοὺς βοηθοὺς του Silke Muth καὶ Lauri Lehman συνέχισαν τὴ μελέτη τοῦ πολεοδομικοῦ συστήματος τῆς ἀρχαίας πόλης, ἐνῶ ὁ καθηγητὴς γεωφυσικῆς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Κιέλου Herald Stümpel πραγματοποίησε καὶ πάλι ἠλεκτρομαγνητικὲς διασκοπήσεις στὴν περιοχὴ δυτικὰ καὶ ἀνατολικὰ τοῦ Ἀσκληπιείου καὶ τοῦ Σταδίου γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ ὁδῶν καὶ τὴ συμπλήρωση τοῦ ἵπποδάμειου κανάβου τῆς πόλεως. Ἡ δρ. Φραντζίεσκα Μεγαλούδη ἀσχολήθηκε με τὴ μελέτη τῶν σπόρων καὶ τῶν καρπῶν ἀπὸ τὴν ἐναγικὴ πυρὰ τοῦ ἱεροῦ τοῦ ἥρωος στὸ Γυμνάσιο, ἐνῶ ἡ δρ. Μαρία Ξαγοράρη-Gleissner, βοηθούμενη ἀπὸ τὴν Natasha Krenz ἐπιδόθηκε στὴ μελέτη τῶν ρωμαϊκῶν γλυπτῶν. Τὴν ἐπίβλεψη τῶν ἀναστηλωτικῶν καὶ τῶν τεχνικῶν ἔργων εἶχε ὁ ἀρχιτέκτων Παναγιώτης Μπίρταχας, βοηθούμενος ἀπὸ τὸν ἐπιστάτη Βασίλη Κορμᾶ. Ὁ Γιώργος Μπαλόπουλος ἀσχολήθηκε με τίς ἀγορὲς ἀγροτεμαχιῶν, ἐνῶ ὁ Ἰωάννης Ἀθανασόπουλος, ἡ Ζωὴ Καζάνα καὶ ὁ Δημήτρης Μπαλόπουλος με τὴν οἰκονομικὴ διαχείριση.

Οἱ θέσεις καὶ τὰ μνημεῖα ποὺ ἐρευνήθηκαν ἦταν: α) τὸ Θέατρο, β) ἡ παλαιοχριστιανικὴ Βασιλικὴ καὶ ἡ περιοχὴ τῆς ἀγορᾶς, γ) ἡ ρωμαϊκὴ ἔπαυλις, δ) ὁ ναῖσκος τοῦ Ἑρακλῆ (:), ε) τὸ ἱερὸ τοῦ Ἑρώου στὸ Γυμνάσιο, ς) ἡ δυτικὴ στοὰ τοῦ Γυμνασίου καὶ τὰ ταφικὰ μνημεῖα, καὶ ζ) τὸ ἥρωο τῶν Σαιθιδῶν.

Τὸ Θέατρο

Ἡ ἔρευνα ἐπικεντρώθηκε στὸ οἰκοδόμημα τῆς σκηνῆς καὶ τοῦ προσκηνίου τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων. Τὸ βασικὸ οἰκοδόμημα τοῦ προσκηνίου ἀποτελεῖται ἀπὸ συμπαγὴ κατασκευὴ, μήκους 33 καὶ πάχους 4 μέτρων περίπου, κτισμένη με μεγάλο μεγέθους ψαμιμικτῆς λιθοπλίνθους, ποὺ στὴν πλειονότητα προέρχονται ἀπὸ τὴν προγενέστερη ἑλληνιστικὴ φάση, ὅπως δείχνουν μεταξὺ ἄλλων οἱ σωζόμενοι πελεκόσχημοι τὸρμοι καὶ ἡ μεταξὺ τους ἀναντιστοιχία. Στὸ πάχος τοῦ τοίχου ἀνοίγονται τρεῖς κόγχες πλάτους 4 μέτρων ἢ καθεμία (εἰκ. 1). Ἡ κεντρικὴ εἶναι ἡμικυκλική, ἐνῶ οἱ ἄλλες δύο ὀρθογώνιες καὶ συμμε-

Εἰκ. 1. Κάτοψη τῆς σκηνῆς καὶ τοῦ προσκηνίου τοῦ θεάτρου.

τρικὰ τοποθετημένες δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς. Ὅλες φέρουν θυραῖα ἀνοίγματα στὸ μέσο τῆς πίσω (νότιας) πλευρᾶς τους.

Σὲ κάθε κόγχη ὑπῆρχαν δύο βάθρα γιὰ τὴν ἀνέγερση ἕξι συνολικὰ μαρμάρινων ἀνδριάντων. Στὰ δύο βάθρα τῆς ἀνατολικῆς κόγχης πρέπει νὰ ἦταν ἀνιδρυμένα ἓνα γυναικεῖο καὶ ἓνα ἀνδρικό ἄγαλμα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ θραύσματα πού ἔχουν μέχρι στιγμῆς συγκεντρωθεῖ. Τὸ ἓνα ἀνῆκε μάλλον στὴν Κλαυδία Φροντεῖνη, μητέρα τοῦ μεγάλου τιμώμενου ἀνδρὸς Τιβερίου Κλαυδίου Σαιθίδα Καίλιανου I (γιοῦ τοῦ Κλαυδίου Ὀστειλίου Καίλιανου), ἐνῶ τὸ δεύτερο στὸν γιό του Τιβέριο Κλαύδιο Φροντεῖνο I. Ἡ ταυτότητα τῶν εἰκονιζομένων προκύπτει ἔμμεσα ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τοῦ μακροσκελοῦς ψηφίσματος τῶν ὀγδόντα δύο συνολικὰ στίχων, πού κατανέμονται ἰσομερῶς καὶ στὰ δύο ἐνεπί-

γραφα βάθρα, πού ἀποκαλύφθηκαν πέρυσι¹. Στὴν κατακλείδα τοῦ ψηφίσματος ἀποφασίζεται μεταξύ ἄλλων νὰ σταλεῖ ἐπιστολὴ στὸν ἀνθύπατο (Ἀχαΐας) Λολλιανὸν Ἀουῖτον, ὥστε νὰ πληροφορηθεῖ καὶ αὐτός, ὅτι ζητήθηκε ἀπὸ τὸν τιμώμενο νὰ ἐπιμεληθεῖ ὁ ἴδιος τῶν ἔργων καὶ τῶν ἀναθημάτων του καὶ ἀκόμη στᾶναι δὲ αὐτοῦ (τοῦ Τιβερίου Κλαυδίου Σαιθίδα Καίλιανου) καὶ κατὰ φυλὴν ἀνδριάντας ἐν τῷ προσκηνίῳ μετ' ἐπιγραφῆς τῆς διασημοτάτης καὶ τῆς μητρὸς αὐτοῦ ἀγαλμα καθιερωθὲν ὡς ἐστίας τῆς πόλεως τοῦ τε υἱοῦ καὶ τοῦ γένους παντὸς ὡς ἂν αὐτὸς δοκιμάσῃ. Στὸ ἴδιο ψήφισμα ἀποφασίζεται νὰ σταλεῖ πρεσβεία στὸν αὐτοκράτορα στὴ Ρώμη, ἥτις ἐκμαρτυρήσει τὰς εὐεργεσίας ἃς παρέσχηκεν στὴν πόλιν τῶν Μεσσηνίων ὁ ἐν λόγῳ τιμώμενος. Ὁ αὐτοκράτορας ἦταν μάλλον ὁ Τραϊανός, ὅπως σημειώσαμε καὶ στὴν ἔκθεση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ἔτους 2000. Ὁ ἀναφερόμενος ἀνθύπατος Ἀχαΐας ταυτίζεται πιθανότατα μὲ τὸν (Λεύκιον Ἡδίων Ροῦφον) Λολλιανὸν Ἀουῖτον, ὁ ὁποῖος διετέλεσε ὑπάτος ἐπὶ Τραϊανῶν τὸ 114 μ.Χ. καὶ ἀνθύπατος Ἀσίας ἐπὶ Ἀδριανῶν τὸ 128/9 μ.Χ. Ἐνδέχεται νὰ ξεκίνησε τὴ σταδιοδρομία του ὡς ἀνθύπατος Ἀχαΐας λίγο πρὶν γίνει ὑπάτος τὸ 114 μ.Χ. Ἀντίθετα μὲ ὅσα ἔχει ὑποστηρίξει ἡ Β. Puech, τὸ ἀξίωμα τοῦ Ἑλλαδάρχου δὲν φαίνεται νὰ καθιερώθηκε μεταξύ 128 καὶ 132 ἐπὶ Ἀδριανῶν, ἀλλὰ μάλλον νωρίτερα ἐπὶ αὐτοκράτορα Τραϊανῶν, καὶ μάλιστα, ὅπως φαίνεται, ταυτόχρονα μὲ τὸ ἀξίωμα τοῦ ἀρχιερέως τῶν Σεβαστῶν. Πρῶτος Ἑλλαδάρχης δὲν ἦταν ὅπως δὴποτε ὁ Κορίνθιος Cornelius Pulcher, ὅπως ὑποστηρίξει ἡ Puech, ἀλλὰ πιθανῶς ὁ Μεσσηνίος Τιβέριος Κλαύδιος Σαιθίδας Καίλιανός Ι².

Τὰ δύο μεγάλα μαρμάρινα βάθρα τῆς ἡμικυκλικῆς μεσαίας κόγχης δὲν βρέθηκαν στὴ θέση τους (πίν. 35), σώζονται ὅμως τὰ λαξεύματα ἔδρασης καὶ οἱ τόρμοι γιὰ τὴ γόμφωσή τους, ἐνῶ πολλὰ ἐνεπίγραφα θραύσματα ἀπὸ τὴν πρόσθια ὄψη τους, πού ἀποκαλύφθηκαν γύρω, θὰ δώσουν πιστεύουμε καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ πολύτιμες πληροφορίες γιὰ τὰ εἰκονιζόμενα πρόσωπα, ὅταν προχωρήσει ἡ μελέτη τους. Σὲ μικρὸ βάθος μπροστὰ ἀπὸ τὴ μεσαία κόγχη ἤλθαν στὸ φῶς δύο μαρμάρινοι ἀνδριάντες ὑπερφυσικοῦ μεγέθους:

1. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, *ΠΑΕ* 2000, 79-82.

2. Β. PUECH, *Grands-prêtres et Helladarques d'Achaïe*, *REA* 85, 1983, 15-43.

Ἄρ. εὐρ. 11875. Ὑψ. σωζ. 1.94 μ., μέσο πλ. 0.80 μ. Κορμὸς μαρμάρινου ἀγάλματος ἀνδρὸς στὸν γνωστὸ τύπο τοῦ ρωμαίου ἱματιοφόρου (palliatu) (πίν. 36-37). Ἀποκαλύφθηκε πεσμένος μπροστὰ στὸ ἀνατολικὸ πέρασ τῆς ἡμικυκλικῆς κόγχης. Ἀπὸ τὸ ἔνθετο κεφάλι μὲ τὸν λαϊμὸ σῶζεται μόνο τὸ κατώτατο τμήμα ποὺ ἐφαρμόζει στὴ βαθιὰ ἐγκοπὴ ἀνάμεσα στοὺς ὤμους. Λείπουν τὰ ἄκρα πόδια, ἡ δεξιὰ παλάμη καὶ ὁ δείκτης τῆς ἀριστερῆς. Παρουσιάζει ἐπιφανειακὲς φθορὲς καὶ σπασίματα στὶς πτυχὲς τοῦ ἐνδύματος. Φοράει ἀπὸ μέσα χιτῶνα καὶ ἔχει ὀλόκληρο τὸ σῶμα του τυλιγμένο στὸ πλούσιο ἱμάτιο, ποὺ ἀφήνει ἀκάλυπτο μικρὸ μόνο μέρος τοῦ στέρνου, ἀπὸ ὅπου προβάλλουν κατακόρυφες πτυχὲς τοῦ χιτῶνα. Τὸ δεξιὸ χέρι λυγισμένο πρὸς τὸ στῆθος κάτω ἀπὸ τὸ ἱμάτιο συγκρατεῖ μὲ τὴν παλάμη τὴν ἀναδιπλωμένη παρυφὴ τοῦ ἱματίου ποὺ φέρεται λοξὰ ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὤμο. Τὸ κατεβασμένο ἀριστερὸ χέρι λυγίζει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔμπρὸς καὶ συγκρατεῖ μὲ τὴν παλάμη τὴ βαριὰ μάζα τῶν κατακόρυφων πτυχῶν τοῦ ἱματίου. Ἡ ἀπουσία τοῦ κεφαλιοῦ μὲ τὰ φυσιολογικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου δὲν ἐπιτρέπει τὴν ταύτιση τοῦ εἰκονιζομένου. Τὸ ὑπερφυσικὸ μέγεθος τοῦ ἀνδριάντος πάντως, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς ἐπιγραφὲς στὰ βάθρα καὶ τὸ συνολικὸ πρόγραμμα διακόσμησης τῆς σκηνῆς ποὺ ἐπέβαλλαν οἱ Σαιθίδες, ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ εἰκονιζόμενος θὰ πρέπει νὰ ἀναγνωρισθεῖ ὡς αὐτοκράτορας ἢ τὸ πιθανότερο ὡς ἓνας ὑψηλόβαθμος ἀξιωματοῦχος τῆς ἐποχῆς τῶν Κλαυδίων³. Τὸ ὑπερφυσικοῦ μεγέθους μαρμάρينو κεφάλι ποὺ ἀποκαλύφθηκε πέρυσι ἀνατολικά τοῦ Θεάτρου, στὸν χῶρο τῆς ἀγορᾶς, καὶ εἰκονίζει πιθανότατα τὸν πατέρα τοῦ Τιβερίου Κλαυδίου Σαιθίδα Καίλιανου I, θὰ μπορούσε νὰ σχετίζεται μὲ τὸν ἀνδριάντα τοῦ Θεάτρου, μολοντὶ δὲν ἔχει ἐπαφὴ μὲ τὸ σωζόμενο κατώτατο τμήμα τοῦ λαίμου⁴.

Ἄρ. εὐρ. 11877. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.61 μ., μέγ. πλ. 0.445 μ. (πίν. 44α). Σὲ μαρμάρينو ἀνδριάντα τοῦ ἴδιου μὲ τὸ παραπάνω ἄγαλμα μεγέθους ἀνήκει

3. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὸν παρόμοια ντυμένο Ἀδριανὸ τῆς Κυρήνης στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο ἢ τὸν ἐπίσης παρόμοια ντυμένο Ἰουλιανὸ τὸν Ἀποστάτη στὸ Λουβρο: M. BIEBER, *Ancient Copies. Contribution to the History of Greek and Roman Art* (New York 1977) 134-135, πίν. 629, 630, 639.

4. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 2000, 84-85.

ἄριστερό σανδαλοφόρο ἄκρο πόδι συμφυῆς μὲ μέρος πλίνθου. Ἡ θήκη μὲ τοὺς κυλίνδρους παπύρου, ἡ τοποθετημένη δίπλα στὸ πόδι, ἀποκαλύπτει ἐνασχόληση τοῦ ἀνδρὸς μὲ τὰ γράμματα.

Ἄρ. εὐρ. 11876. Μέγ. σωζ. ὕψ. 1.66 μ., πλ. 0.69 μ. Ὁ δεῦτερος ἀνδριάντας βρέθηκε πεσμένος μπροστὰ στὸ νότιο πέρασ τῆς ἴδιας κόγχης. Μαρμάρινος κορμὸς θωρακοφόρου. Τοῦ λείπει τὸ ἔνθετο κεφάλι, τὰ χέρια καὶ τὰ πόδια καὶ φέρει χτυπήματα καλεμιῶ στὴν ἐπιφάνεια (πίν. 38-41). Ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ τὴν κατεξοχὴν εἰκόνα τοῦ αὐτοκράτορα ὡς στρατιωτικοῦ ἡγέτη (imperator). Φοράει paludamentum πάνω ἀπὸ θώρακα μεταλλικό, ὁ ὁποῖος ἐφαρμόζει ἀπόλυτα στὸ σῶμα, ἀναδεικνύει τὴ μυϊκὴ διάπλαση καὶ φέρει πλούσια ἀνάγλυφη διακόσμηση. Στὸ στῆθος γοργόνειο, στὸ θωρακικὸ τόξο τρόπαιο μὲ δύο ἐκατέρωθεν Νίκες, στὴν κοιλιά φύλλωμα ἄκανθας μὲ ἐλικοειδεῖς βλαστοὺς ποὺ φέρονται πρὸς τὰ πλάγια. Θαλάσσια ὄντα στὶς ἐπωμίδες. Στῆ διπλῆ σειρὰ τῶν πτερύγων τοῦ θώρακα ἀνὰ δύο ἕξεργα κεφάλια: Ἐρμῆς, κριὸς, ἐλέφας, αἰετός. Κεφάλι γενειοφόρου θαλάσσιου θεοῦ στὸ κεντρικὸ μεγαλύτερο πτερύγιο (πίν. 42-43). Τὸ θεματολόγιο τῆς ἀνάγλυφης αὐτῆς διακόσμησης ἐπιτρέπει τὴν ταύτιση μὲ τὸν αὐτοκράτορα Τραϊανό. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἱπτάμενες νίκες δεξιὰ καὶ ἄριστερὰ ἀπὸ τὸ τρόπαιο στὸ στῆθος, εἶναι καὶ τὰ κεφάλια τῶν ἐλεφάντων στὶς πτέρυγες, τὰ ὁποῖα ὑπαινίσσονται τὶς μεγάλες νίκες τοῦ αὐτοκράτορα αὐτοῦ ἐναντία στοὺς Πάρθους στὴν Ἀνατολή. Δικαιολογεῖται ἔτσι καὶ ἡ μνεία του στὴ μεγάλη ἐπιγραφή στὰ βάθρα τῆς πρώτης, ἀνατολικῆς ὀρθογώνιας κόγχης τῆς σκηνῆς. Στὸν ἴδιο ἀνδριάντα τοῦ Τραϊανοῦ ἀνήκει καὶ ἡ κνήμη ἀριστεροῦ ποδιοῦ ποὺ βρέθηκε δυτικότερα μπροστὰ στὴ σκηνή (πίν. 446). Ἡ χαμηλὴ μπότα ἀπὸ δέρμα ἀλεποῦς(;) , τὸ κεφάλι τῆς ὁποίας κρέμεται πρὸς τὰ ἔξω, εἶναι ὅμοια μὲ τὶς μπότες ποὺ φέρει ὁ ἀνδριάντας τοῦ Τραϊανοῦ στὸ Μουσεῖο τῆς Ostia (E49899) στὴν Ἰταλία⁵. Τὰ σωζόμενα ἀγάλματα τοῦ θωρακοφόρου Τραϊανοῦ εἶναι γενικὰ ἐλάχιστα. Τὸ μοναδικὸ μέχρι σήμερα ἐπὶ ἐλληνικοῦ ἐδάφους εἶναι ἀκέφαλο καὶ βρίσκεται στὴν Ὀλυμπία. Θεωρεῖται ἔργο τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων, ἀνάθημα τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ⁶.

5. BIEBER, ὁ.π. 205, πίν. 144, εἰκ. 842.

6. G. TREU, *Olympia* III, 266-267, 271-272, πίν. 65, εἰκ. 2.

Ἄρ. εὐρ. 11878. Μέγ. σωζ. ὕψ. 1.115 μ., πλ. 0.47 μ. Στὰ δύο κολοσσιαῖα ἀγάλματα ἦλθε νὰ προστεθεῖ καὶ ὁ φυσικοῦ μεγέθους ἀκρωτηριασμένος κορμὸς ἐνὸς θωρακοφόρου πολεμιστοῦ σὲ ὑψηλὸ ἀνάγλυφο, ποὺ κινεῖται πρὸς τὰ δεξιὰ. Κεῖτονταν μεταξὺ τῆς κεντρικῆς καὶ τῆς δυτικῆς κόγχης (πίν. 45).

Τὰ βάθρα καὶ τῆς δυτικῆς κόγχης δὲν βρέθηκαν στὴ θέση τους, ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστα πρὸς τὸ παρὸν θραύσματα ἀπὸ τὴ στέψη τοῦ ἐνός, ὅπου σώζονται οἱ λέξεις Ἀγαθὴ Τύχη ἀπὸ τὸν τίτλο ψηφίσματος. Τὴν ἔκπληξη ὅμως δημιούργησε ἡ ἀποκάλυψη στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κόγχης ἐνός κολοσσιαίου κεφαλοῦ εἰκονιστικοῦ ἀνδριάντα τοῦ Λούκιου Βέρου, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε συναυτοκράτορας μὲ τὸν Μάρκο Αὐρήλιο ἀπὸ τὸ 161 ὠς τὸ 169 μ.Χ. (πίν. 46-47). Εἰκονίζεται ὄριμος μὲ γένεια καὶ στεφάνι γύρω στὰ πλούσια μαλλιά του⁷. Πέρα ἀπὸ τὰ φυσιογνωμικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ εὐειδοῦς ἀλλὰ ὄχι εὐφυοῦς ἀνδρός, διακρίνει κανεὶς τὴν ἰδεαλιστικὴ τάση τῶν ἀττικῶν ἐργαστηρίων, ποὺ ἐμφανίζεται καὶ στὰ εἰκονιστικὰ ἀγάλματα τῆς οἰκογένειας τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ καὶ σὲ ἐκεῖνα τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας τῶν Ἀντωνείνων καὶ τῶν προγόνων τους, ποὺ κοσμοῦν τὸ Νυμφαῖο τῆς Ὀλυμπίας. Ἄλλωστε καὶ τὸ πρόγραμμα τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου τῆς σκηνῆς καὶ τοῦ προσκηνίου τῆς Μεσσήνης παρουσιάζει ἀναλογίες μὲ ἐκεῖνο τοῦ Νυμφαίου τῆς Ὀλυμπίας. Μνημεῖο πρὸς τιμὴν τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου καὶ τοῦ Λούκιου Βέρου εἶχε στηθεῖ καὶ στὴν Ἐλευσίνα μὲ τὴ φροντίδα τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ τὸ ἔτος 166 μ.Χ.⁸.

Σύμφωνα μὲ τὸ ἐνεπίγραφο βάθρο IG V 1, 1451, ποὺ ἦταν στημένο στὴν ἀγορὰ τῆς Μεσσήνης, ὁ Τιβέριος Κλαύδιος Σαιθίδας Καίλιανός II, ἐγγονός

7. Ὁ Λεύκιος Βῆρος ἢ Λούκιος Βέρος, ὅπως συνήθως ἀποδίδεται στὰ ἑλληνικὰ τὸ ὄνομά του, σταμάτησε τὸ 162 μ.Χ. στὴν Ἀθήνα καὶ ἔκαμε ἀνάθημα στὴν Ἐλευσίνα, πορευόμενος μὲ τὸν στρατὸ του πρὸς τὴν Ἀνατολή, ὅπου θριάμβευσε ἐναντία στοὺς Πάρθους τὸ 165/6 μ.Χ. Ἦθελε προφανῶς νὰ ἐξασφαλίσαι προηγουμένως τὴν εὐλογία τῶν δύο θεαινῶν: D. KIENAST, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie* (Darmstadt 1990) 143-145· K. CLINTON, *Eleusis from Augustus to the Antonines: Progress and Problems*, XI *Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina, Roma 18-24 settembre 1997* (Roma 1999) 97-98.

8. IG II², 4779· K. CLINTON, ὁ.π. 97-9· J.H. OLIVER, *Marcus Aurelius: Aspects of Civic and Cultural Policy in the East, Hesp. Suppl.* 13 (Princeton 1970).

τοῦ ὁμώνυμου Καιλιανοῦ I καὶ γιὸς τοῦ Τιβερίου Κλαυδίου Φροντεῖνου I, εἶχε ἀναθέσει ἀνδριάντα χάλκινο τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου, ὅταν ὁ τελευταῖος ἦταν ἀκόμη Καῖσαρ ἐπὶ αὐτοκράτορος Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς (139-161 μ.Χ.)⁹. Στὸν Σαιθίδα Καιλιανὸ II καὶ τοὺς προγόνους του ἀνήκε τὸ Ἡρῶο-Μαυσωλεῖο, πὺ εἶδε ὁ Παυσανίας στὸ Στάδιο τῆς Μεσσήνης (4.32.2)¹⁰.

Ἡ λατρεία τοῦ Καρνείου

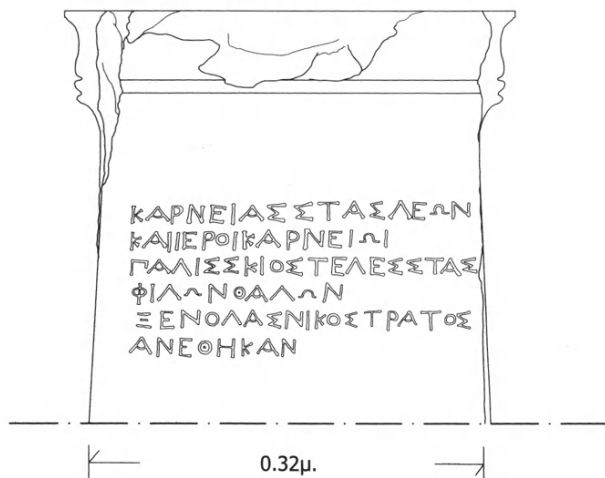
Ἄρ. εὐρ. 11895. Ὅψ. 1.38 μ., πλ. 0.33-0.35 μ., πάχ. 0.27 μ. ἄνω καὶ 0.28 μ. κάτω. Στὸν χῶρο τοῦ προσκηνίου, μπροστὰ στὴ δυτικὴ κόγχη τῆς σκηνῆς, βρέθηκε πεσμένη ἀσβεστολιθικὴ πεσσόσχημη στήλη σπασμένη σὲ δύο κομμάτια πὺ συγκολλήθηκαν (εἰκ. 2). Ἀπολήγει σὲ συμφυῆ στέψη, σπασμένη στὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς, ἀποτελούμενη ἀπὸ ἀστράγαλο καὶ ἀνεστραμμένο λέσβιο κυμάτιο πὺ περιθέει τὶς τρεῖς πλευρὲς τῆς στήλης ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀδρὰ δουλεμένη πίσω πλευρά. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια φέρει ἐγκοπὲς ἀπολαξευμένες ἀπὸ τοὺς μεταλλοθῆρες πὺ ἀφαίρεσαν τὴ μολυβδοχόηση καὶ τοὺς σιδερένιους γόμφους στήριξης χάλκινου ἀγαλματίου, πὺ εἰκόνιζε πιθανῶς τὸν Ἀπόλλωνα Κάρνειον. Φέρει τὴν ἐξῆς ἐξάστιχη ἐπιγραφή στὴν πρόσθια ὄψη (πίν. 48α):

Καρνειαστὰς Λέων
καὶ ἱεροὶ Καρνεῖωι *vac.*
3 Παλίσσκιος, Τελέστας,
Φίλων, Θάλων, *vac.*
Ξενόλας, Νικόστρατος
ἀνέθηκαν. *vacat*

Γράμματα ὕψους 0.015 μ. Τὰ γράμματα Ο, Θ καὶ Ω ἔχουν ὕψος 0.008 μ. Ἄρχές 3ου αἰ. π.Χ. Ὁ Καρνειαστὴς Λέων καὶ οἱ ἔξι ἱεροὶ Παλίσσκιος, Τελέστας, Φίλων, Θάλων, Ξενόλας καὶ Νικόστρατος, ἀνέθεσαν στὸν Κάρ-

9. L. MIGEOTTE, La date de l'oktobolos eisphora de Messène, *TOPOI* 7/1, 1997, 51-61.

10. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, Ἡρωες καὶ ἡρώα στὴ Μεσσήνη (Ἀθήνα 2000) 102-113.

Εἰκ. 2. Πεσόσχημη ἐνεπίγραφη στήλη, ἀνάθημα στὸν Κάρναιο, ἄνω τμήμα.

νειον (Ἀπόλλωνα) τὸ χάλκινο ἀγαλμάτιο ποὺ ἦταν στημένο πάνω στὴν πεσόσχημη στήλη. Ὁ Λέων εἶναι ἐνδεχόμενο νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν Λέοντα Λέοντος ποὺ περιλαμβάνεται σὲ κατάλογο κιστιοκόσμων καὶ προσπατῶν τῆς Ἀθηνᾶς Κυπαρισσίας τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.¹¹. Ἕνας Μεσσήνιος Λέων σκοτώθηκε στὴ μάχη τῆς Μαχίστου στὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.¹². Ἐνδιαφέρον γλωσσικὸ φαινόμενο τῆς τοπικῆς διαλέκτου εἶναι ὁ διπλασιασμὸς τοῦ σ στὸ ἀμάρτυρο ὄνομα Παλίσσκιος καὶ στὸ γνωστὸ Τελέστας, φαινόμενο ποὺ ἔχει πιθανότατα σχέση καὶ μὲ τὴν προφορικὴ ἐκφορὰ τοῦ ὀνόματος μὲ παχὺ τὸ σίγμα^{12α}. Τὸ 340 π.Χ. ὁ Μεσσήνιος Τελέστας ἀναδεικνύεται νικητῆς στὴν πυγμὴ παίδων στὴν Ὀλυμπία καὶ ἀναθέτει στὴν Ἄλτι τὸ ἀγαλμά του, ἔργο τοῦ γλύπτη Σιλανίωνα (Παυσ. 4.14.4). Ὁ ἴδιος πιθανότατα Τελέστας, σαράντα περίπου χρόνια ἀργότερα, ὄριμος πλέον πολίτης καὶ «ἱερός» ἀναθέτει μὲ ἄλλους

11. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, *ΠΑΕ* 1988 [1991] 62-63· *SEG* 41, 1991, 341.

12. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, *ΠΑΕ* 1996 [1998] 163-165· *SEG* 47, 1997, 406.

12α. Γιὰ τὸν διπλασιασμὸ τοῦ συριστικοῦ βλ. G. D. BECHTEL, *Die griechischen Dialekten*, τόμ. II (Berlin 1921-4) 322.

συμπολίτες του ἄγαλμα στὸν Κάρνειο. Ὁ Τελέστας Μαντικράτεος, ἀπόγονος πιθανῶς τοῦ προηγούμενου, τιμῆθηκε τὸν 1ο αἰ. π.Χ. μὲ ἄγαλμα ἀπὸ τὸν ἀδελφὸ του Δαμόνικον, σύζυγο τῆς ἱέρειας Τιμαρχίδος Δαμαρχίδα καὶ πατέρα τῆς κορασίδας Μεγοῦς¹³. Ὁ Φίλων ταυτίζεται πιθανῶς μὲ τὸν κιστιόκοσμο καὶ προστάτη τῆς Ἀθηνᾶς Κυπαρισσίας Φίλωνα τῆς ἐπιγραφῆς ἀρ. εὐρ. 3621¹⁴. Ἐνας Φίλων Σωταιρίχου Μεσσάνιος ἀναφέρεται ὡς θεαροδόκος σὲ ἐπιγραφὴ τῆς Ἐπιδαύρου¹⁵. Ἐνας Φίλων Πάπου τιμᾶται ὡς ἐπιστάτης τῶν ἐφήβων τὸν 2ο αἰ. π.Χ. στὸ Γυμνάσιο τῆς Μεσσήνης¹⁶. Ὁ Ξενόλας δὲν εἶναι γνωστὸς ἀπὸ ἄλλες ἐπιγραφές. Ὁ Θάλων εἶναι πιθανῶς τὸ ἴδιο πρόσωπο μὲ τὸν κιστιόκοσμο Θάλωνα, ὁ ὁποῖος περιλαμβάνεται σὲ κατάλογο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., πού ἔφερε στὸ φῶς ὁ ἀείμνηστος Ἀναστάσιος Ὀρλάνδος τὸ 1969 στὴ δυτικὴ πτέρυγα τοῦ Ἀσκληπιείου¹⁷. Τὸ ὄνομα Θάλων ἀπαντᾷ καὶ στὴν ἐπιγραφὴ τῆς ὀκτωβόλου εἰσφορᾶς (IG V 1, 1432, στ. 24), πού χρονολογεῖται κατὰ τὴ γνώμη μας στὸν 1ο αἰῶνα μ.Χ. (στὸ πρῶτο μισό), ὅπως ὀρθᾶ πρότειναν οἱ W. Kolbe καὶ A. Giovannini¹⁸ καὶ ὄχι στὸν 1ο αἰῶνα π.Χ., ὅπως ὑποστηρίζουν οἱ περισσότεροι ἐρευνητές, μὲ μεγάλες μάλιστα μεταξὺ τους ἀποκλίσεις¹⁹. Τὸ ὄνομα Νικόστρατος ἀπαντᾷ κυρίως στὴ Θουρία.

13. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1995 [1998] 73· SEG 46, 1996, 416-417· C. HABICHT, Neues aus Messene, ZPE 130, 2000, 121-122, ὅπου ἀναφέρονται καὶ ἄλλα μέλη τῆς οἰκογένειας τῶν Μαντικράτεων· Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΠΑΕ 1962 [1966] 110-111, πίν. 1126· SEG 23, 1968, 220· G. DAUX, ZPE 12, 1973, 233-234· πρβ. καὶ Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1991 [1994], 99-100· SEG 43, 1993, 144· Δαμόνικος, ἀξιωματοῦχος τῆς Ἀθηνᾶς Κυπαρισσίας τὸν 3ο αἰ. π.Χ.

14. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1991 [1994] 99-100· SEG 43, 1993, 144, στ. 12.

15. IG IV, 925, στ. 56.

16. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1997, 99-100· πρβ. καὶ τὴν ἐπιγραφὴν: Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1988, 96, ἀρ. εὐρ. 9614.

17. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΠΑΕ 1969, 99-100, ἀρ. α.

18. W. KOLBE, IC V 1, 1432-1433, Prolegomena XV· A. GIOVANNINI, Rome et la circulation monétaire en Grèce au IIe siècle avant Jésus-Christ (1978) Appendice II, 115-122.

19. AD. WILHELM, Kleine Schriften II, 1, 467-586· U. KAHRSTEDT, Das wirtschaftliche Gesicht Griechenlands in der Kaiserzeit (1954) 220, n. 6, 222 n. 5· E. MEYER, Messenien, RE Suppl. XV (1978), 279· L. MIGEOTTE, La date de l'oktobolos eisphora de Messène, TOPOI 7/1, 1997, 51-61.

Ἔχουμε ἐνώπιόν μας τὴν πρώτη σαφὴ ἐπιγραφικὴ μαρτυρία γιὰ τὴν ἄσκησι τῆς λατρείας τοῦ Καρνείου στὴν πόλιν τῆς Μεσσήνης. Ἐπιβεβαιώνεται ὅτι καὶ ἡ ἐπιγραφή ἀρ. εὐρ. 10263, τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., στὴν ὁποία ἀναφέρεται τὸ ἱερατικὸ ἀξίωμα τοῦ «θεῶν ἀγητῆρος», σχετίζεται μὲ τὰ Κάρνεια τῆς πόλεως Μεσσήνης²⁰. Σύμφωνα μὲ τὸν Πausanias (3.13.4), ὅλοι οἱ Δωριεῖς λάτρευαν τὸν Κάρνειον Ἀπόλλωνα. Τὰ Κάρνεια γιορτάζονταν στὴ Σπάρτη καὶ σὲ ἄλλες δωρικὲς πόλεις τὸν μήνα Καρνεῖο, πού συμπίπτει μὲ τὰ μέσα Αὐγούστου μέσα Σεπτεμβρίου, καὶ διαρκοῦσε ἐννέα μέρες. Σὲ αὐτὰ ἔπαιρναν μέρος νέοι ἄγαμοι, πέντε ἀπὸ κάθε φυλὴ, πού ἀποκαλοῦνταν Καρνεῶται ἢ Καρνιασταί (Ἡσύχιος στὴ λέξι). Ἐνας ἀπὸ τοὺς Καρνεῶτας, πού ὀνομαζόταν καὶ «σταφυλοδρόμος» ἔτρεχε στεφανωμένος μὲ ταινίες, ἂν τὸν ἔπαιναν οἱ ὑπόλοιποι πού τὸν κυνηγοῦσαν ἦταν καλὸ, ἂν ὄχι ἦταν κακὸ σημάδι²¹. Στὴν ἐπιγραφή μας ἕνας Καρνειαστής, ὁ Λέων, φέρεται ὡς ἀναθέτης μαζί μὲ ἕξι «ἱερούς».

Οἱ «ἱεροί», σύμφωνα μὲ ὅσα περιλαμβάνονται στὴν ἐπιγραφή τῶν μυστηρίων τῆς Ἀνδανίας (IG V 1, 1390, στ. 1-13) ἦταν μυημένοι στὰ μυστήρια ἄνδρες, οἱ ὁποῖοι ἐκλέγονταν μὲ κλῆρο μεταξὺ τῶν ἐπιφανῶν πολιτῶν τῆς Μεσσήνης, ἕξι πιθανότατα ἀπὸ κάθε φυλὴ, δηλαδὴ συνολικὰ τριάντα. Χρῆζονταν «ἱεροί» δίνοντας ὄρο ἐνώπιον τοῦ Γραμματέως τῶν Συνέδρων, ἀφοῦ προηγουμένως πρόσφεραν σπονδὴ αἵματος καὶ κρασιοῦ στοὺς βωμοὺς τῶν θεῶν, ὅπου καίγονταν τὰ ἱερά, καὶ σὲ συνέχεια ἀνελάμβαναν τὰ ἐξῆς καθήκοντα: διεύθυναν τὴν τελετὴ τῶν μυστηρίων μὲ ἐπικεφαλῆς τοὺς Δέκα, ὄρκιζαν τὸν ἱερέα, τίς «ἱερές» καὶ τὸν γυναικονόμο, φύλαγαν τὸ κιβώτιο μὲ τὰ ἱερά βιβλία καὶ τὰ σκεύη, φρόντιζαν γιὰ τὴν προμήθεια τῶν ἱερῶν θυμάτων μὲ δημοπρασίες καὶ ἐγγυητές, φρόντιζαν γιὰ τὴν προμήθεια τῶν ξύλων τοῦ δημόσιου βαλανείου, ὄριζαν τὴν ἕκτασι τοῦ ἀσύλου, τὸν χῶρο τῶν παραπηγμάτων τῆς γιορτῆς, τὸ μέγεθος τῶν σκηνῶν καὶ τὴ μορφὴ τους, τὸν τόπο τῆς ἐμποροπανηγυρῆς, τὴν κατασκευὴ θησαυροφυλακίων γιὰ τίς εἰσφορές, ἐπέλεγαν τοὺς αὐλητῆς καὶ τοὺς κιθαριστῆς γιὰ τὴν πομπὴ καὶ ὀργάνωναν τὸ ἱερὸ δεῖπνο, ἐπέβαλλαν πρόστιμα καὶ σωματικὲς ποινὲς στοὺς ἀτακτοῦντες πού τίς

20. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1999, 88-89.

21. M. NILSSON, *Griechische Feste*, 118-129· ὁ ἴδιος, *Geschichte der griechischen Religion* I, 501.

ἐκτελοῦσαν οἱ ραβδοφόροι, ὑπέβαλλαν ἔκθεση τῶν πεπραγμένων τῆς γιορτῆς καὶ ἔγραφαν τὰ ὀνόματα τῶν τιμωρηθέντων στὸ γενικὸ μητρώο πού τηροῦνταν στὸν «οἶκον ἐν τῷ ἱερῶν». Οἱ ἱεροὶ τῆς ἐπιγραφῆς μας εἶναι ἕξι τὸν ἀριθμό, εἶναι ἐπομένως ἐνδεχόμενο νὰ ἀνῆκαν σὲ μία μόνο φυλὴ ἀπὸ τίς ὑπάρχουσες πέντε. Τὸ πόσο σημαντικὸς ἦταν γιὰ ἓναν πολίτη ὁ τίτλος τοῦ «ἱεροῦ», προκύπτει καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ Λυκουράσιοι μεταξὺ τῶν ἄλλων μεγάλων τιμῶν πού ἀπονέμουν στὸν Μεσσήνιο γλύπτη Δαμοφῶντα Φιλίππου, συμπεριλαμβάνεται καὶ ὁ τίτλος τοῦ πρώτου μεταξὺ τῶν «ἱερῶν»²². Τὸ ἔθος νὰ ἐκλέγουν «ἱερούς», μνημένους δηλαδὴ στὰ Κάρνεια καὶ νὰ τοὺς ἀναθέτουν σημαντικὰ καθήκοντα, εἶχαν ὄχι μόνον οἱ Μεσσήνιοι, ἀλλὰ καὶ οἱ Ἀρκάδες καὶ πιθανῶς καὶ οἱ Λάκωνες²³. Οἱ ἱεροὶ ἔχαιραν ἰδιαίτερης μεταχείρισης ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ σύνολο σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ βίου τους.

Ὁ Πausanias (4.33.4-5) ἀναφέρει μόνον τὸ Καρνάσιον ἄλσος μὲ τὰ κυπαρίσσια, τὸ κείμενο στὴν πεδιάδα τοῦ Στενυκληρικῆς πεδίου, ὅπου τελοῦνταν ἀκόμη ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του τὰ περίφημα μυστήρια τῆς Ἀνδανίας. Ἐκεῖ εἶδε μεταξὺ ἄλλων τὰ ἀγάλματα τοῦ Ἀπόλλωνος Καρνείου καὶ τοῦ Ἑρμῆ μὲ κριάρι. Στὸ Καρνάσιον φυλασσόταν ἐπίσης ἡ χάλκινη ὑδρία μὲ τὴν παρακαταθήκη τοῦ Ἀριστομένη, τὸ τελετουργικὸ δηλαδὴ τῶν μυστηρίων τῆς Ἀνδανίας, γραμμένο σὲ λεπτὸ ἔλασμα κασσιτέρου, πού εἶχε βρεῖ θαμμένο στὴν Ἰθώμη ὁ Ἀργεῖος στρατηγὸς Ἐπιτέλης, σύμμαχος τοῦ Ἐπαμεινώνδα, τὸ 369 π.Χ. (Paus. 4.26.7-8). Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ ἱερὸ τοῦ Καρνείου στὴν εὐφορη πεδιάδα τῆς Στενυκλάρου, πού τὴν διέσχιζε ὁ ἀρχαῖος ποταμὸς Βαλύρας, σημερινὸ ποτάμι τῆς Μαυροζούμενας (στὴν περιοχὴ τοῦ σημερινοῦ δήμου Μελιγαλᾶ), τὸ ὁποῖο βρισκόταν σὲ ἀκμὴ μέχρι τοῦλάχιστον τὰ χρόνια τῆς ἐπίσκεψης τοῦ Πausanias, τὸ ἀντίστοιχο ἱερὸ τῆς πρωτεύουσας Μεσσήνης δὲν λειτουργοῦσε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μέσης καὶ ὕστερης ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Κατὰ τὴ γνώμη μας, ἡ πόλις τῆς Μεσσήνης ἀποφάσισε νὰ τελεῖ ἐπισήμως τὰ μυστήρια στὸ Καρνάσιον τῆς πεδιάδας καὶ ὄχι πλέον στὸ ἀντίστοιχο ἱερὸ τῆς πόλεως. Καὶ

22. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, Ὁ Δαμοφῶν καὶ ἡ δραστηριότητά του στὴν Ἀρκαδία, Ο. PALAGIA καὶ W. COULSON (ἐκδ.), *Sculpture from Arcadia and Laconia* (Oxford 1993) 102, verses 27-30.

23. ΗΡΟΔΟΤΟΣ 9, 85, 1-2.

αὐτὸ ἀποφασίστηκε μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ Μεσσήνιου ἱεροφάντη Μνασιστράτου, γιοῦ τοῦ Φιλοξενίδα, ὕστερα ἀπὸ χρησμὸ πού ζήτησε ὁ ἴδιος ὁ Μνασιστρατος γιὰ λογαριασμὸ τῆς πόλεως ἀπὸ τὸ μαντεῖο τοῦ Ἀπόλλωνος Πυθείου ἢ Πυθαίου τοῦ Ἄργους, τὸ ἔτος 24 μ.Χ. καὶ ὄχι τὸ 92/1 π.Χ. Ἡ πολὺ πρῶμη χρονολόγησι προέκυψε ἀπὸ τὴν ἐσφαλμένη κατὰ τὴ γνώμη μας χρονολόγησι, ἀπὸ ὅλους ἀνεξαιρέτως τοὺς μέχρι σήμερα ἐρευνητές, τῆς ἐπιγραφῆς IG V 1 1390 καὶ κατ' ἐπέκτασι καὶ τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Ἄργους μὲ τὸν ἐπίμαχο χρησμὸ²⁴.

Τὸ 1858 ἦλθε στὸ φῶς, δίπλα στὴν πηγὴ Κεφαλόβρυσο ἢ Διβάρι, κοντὰ στὸ χωρὸ Πολίχνη ΝΑ τοῦ χωριοῦ Κωνσταντίνοι, ἡ γνωστὴ ἐπιγραφὴ τῶν μυστηρίων τῆς Ἀνδανίας (IG V 1, 1390) (εἰκ. 3) καὶ ἐντοχίστηκε δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ τότε ἀνεγειρόμενου ναοῦ τῶν ἰσαποστόλων Κωνσταντίνου καὶ Ἐλένης. Ἡ ἐπιγραφὴ χρονολογεῖται ἀπόλυτα στὸ «πεντηκοστὸν πέμπτον ἔτος», χρονολογικὸ στοιχεῖο πού ἐπαναλαμβάνεται ἀρκετὰ συχνὰ στὸ κείμενο. Ὅλοι χωρὶς ἐξαιρέσι οἱ ὡς σήμερα ἐκδότες καὶ μελετητές τῆς ἐπιγραφῆς, ὅπως σημειώσαμε καὶ παραπάνω, τὴν χρονολογοῦν στὸ 92/1 π.Χ., γιὰτὶ ὑπολογίζουσι τὸ 55ο ἔτος ἀπὸ τὸ 146 π.Χ., ἔτος καταστροφῆς τῆς Κορίνθου καὶ ὑποδούλωσις τῆς Ἑλλάδας στοὺς Ρωμαίους. Ἐντούτοις, ὅλες σχεδὸν οἱ ἀπόλυτα χρονολογημένες ἐπιγραφές πού ἔχουσι ὡς σήμερα ἔλθουσι στὸ φῶς στὴ Μεσσήνη, ἀλλὰ καὶ γενικότερα στὴ Μεσσηνία καὶ τὴ Λακωνία, δὲν φαίνεται νὰ λαμβάνουσι ὡς ἀφετηρία χρονολόγησις τὸ ἔτος 146 π.Χ. ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις. Οἱ ἐφηβικοὶ κατάλογοι, οἱ ἀγορανομικὲς ἐπιγραφές, καθὼς καὶ οἱ κατάλογοι ἀγωνοθετῶν, ἱεροθυτῶν καὶ χαλκιδοφόρων, ἔχουσι ὡς χρονολογικὴ ἀφετηρία τὸ ἔτος 31 π.Χ., ἔτος τῆς νικηφόρου γιὰ τὸν Ὀκταβιανὸ Αὐγουστο ναυμαχίας τοῦ Ἀκτίου καὶ τῆς ἀνακήρυξίς του ἐν συνεχείᾳ σὲ αὐτοκράτορα τοῦ παντὸς κόσμου. Καὶ ἡ ἐπιγραφὴ κατὰ συνέπειαν τῆς Ἀνδανίας πρέπει κατὰ τὴ γνώμη μου νὰ χρονολογηθεῖ στὸ ἔτος 24 μ.Χ. καὶ ὄχι στὸ

24. L. PIOLOT, Pausanias et les Mystères d'Andanie: J. RENARD (ἐκδ.), *Le Péloponnèse: Archéologie et Histoire, Actes de la rencontre internationale de Lorient, 12-15 mai 1998* (Rennes 1999) 195-228· M. L. ZUNINO, *Hiera Messeniaka* (Udine 1997) 301, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία· M. PIÉART, *Un oracle d'Apollon à Argos, Kernos* 3, 1990, 330-331.

Εἰκ. 3. Ἡ γνωστὴ ἐπιγραφή τῶν μυστηρίων τῆς Ἀνδανίας (λεπτομέρεια).

92/1 π.Χ. Καὶ ὁ τύπος τῶν γραμμάτων δὲν συνηγορεῖ ὑπὲρ μιᾶς τόσο πρώιμης χρονολόγησής καὶ ὅπωςδήποτε δὲν μπορεῖ στὴν περίπτωση αὐτῆ νὰ θεωρηθεῖ ἀσφαλὲς κριτήριον. Μὲ τὴ νεώτερη χρονολόγησι συμφωνεῖ ἄλλωστε τόσο ἡ ρέουσα, εὐληπτή καὶ ἐξελιγμένη δωρική διάλεκτος τοῦ κειμένου²⁵, ὅσο καὶ

25. Π. Κ. ΓΕΩΡΓΟΥΝΤΖΟΣ, Τὰ μυστήρια τῆς Ἀνδανίας, *Πλάτων* 31, τεύχη 61/62 1979, 38-43.

ἄλλα στοιχεῖα πού μᾶς ὑποχρεώνουν, πιστεύω, νὰ τὴν τοποθετήσουμε στὴ σημαντικὴ ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις γιὰ τὴν πόλη τῆς Μεσσήνης περίοδο τοῦ ὕστερου Αὐγούστου καὶ τοῦ Τιβερίου. Ἐνα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι ἡ στενὴ χρονικὴ καὶ νοηματικὴ σχέση τῆς ἐπιγραφῆς τῶν μυστηρίων μὲ τὴ γνωστὴ καὶ πολυσυζητημένη ἐπιγραφή, τὴ λεγόμενη τῆς ὀκτωβόλου εἰσφορᾶς (IG V 1, 1432), ἡ ὁποία ἀφορᾷ στὴ συγκέντρωση, εἰσπραξὴ χρημάτων ἀπὸ δῆμους καὶ φυσικὰ πρόσωπα. Ἀνάλογο τρόπο εἰσπραξῆς ἐπιβάλλει καὶ ἡ κανονιστικὴ ἐπιγραφή IG V 1 1390 τῶν μυστηρίων, στὴν ὁποία προβλέπεται καὶ ἡ διάθεση χρημάτων γιὰ τὴν ἐπισκευὴ καὶ τὴν ἀνέγερση οἰκοδομημάτων (στ. 55-65 καὶ 105). Τὴ χρονολόγησι τῆς ἐπιγραφῆς τῆς ὀκτωβόλου εἰσφορᾶς μεταξὺ 35 καὶ 44 μ.Χ. πρότειναν οἱ W. Kolbe καὶ A. Giovannini, μὲ τοὺς ὁποίους συμφωνῶ.

Σημαντικὸ στοιχεῖο τῆς χαμηλῆς χρονολόγησις τῆς ἐπιγραφῆς τῶν μυστηρίων τῆς Ἀνδανίας στὸ 24 μ.Χ. εἶναι καὶ τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἱεροφάντης Μνασίστρατος ταυτίζεται κατὰ τὰ φαινόμενα μὲ τὸν Μνασίστρατο, γιὸ τοῦ Φιλοξενίδα, ὁ ὁποῖος δεκαοκτὼ χρόνια ἀργότερα, τὸ 42 μ.Χ., σὲ προχωρημένη πιά ἡλικία ἐμφανίζεται μὲ τὸ ἀνώτατο ἀξίωμα τοῦ Γραμματέως τῶν Συνέδρων, τὸ ὁποῖο ἀξίωμα ἀντιστοιχεῖ στὴν κυβερνητικὴ ἱεραρχία μὲ τὸ ἀξίωμα τοῦ πρωθυπουργοῦ. Τὴν πληροφορία γιὰ τὸν Μνασίστρατο μᾶς παρέχουν δύο ἀξιόλογες ἐπιγραφές, ἡ ἀρ. εὐρ. 1013 ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Ἀρτέμιδος τῆς δυτικῆς πτέρυγας τοῦ Ἀσκληπιείου, καὶ ἡ ἀρ. εὐρ. 6661, πού βρίσκεται χαραγμένη πάνω στίς τρεῖς κεντρικὲς μετόπες τοῦ δωρικοῦ προπύλου τοῦ Γυμνασίου²⁶. Ὁ Φιλοξενίδας, πατέρας τοῦ Μνασίστράτου, κατεῖχε τὸ ἀξίωμα τοῦ Γραμματέως τῶν Συνέδρων τὸ 2/3 μ.Χ., ὅταν ἱερέας τοῦ Διὸς Ἰθωμάτα ἦταν ὁ Θεόδωρος, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφή ἀρ. εὐρ. 1012²⁷. Στὴν πρώτη ἀπὸ τίς δύο ἐπιγραφές (τὴν ἀρ. εὐρ. 1013) ὁ Μνασίστρατος ὡς Γραμματεὺς τῶν Συνέδρων τιμᾶται τὰ μέγιστα μὲ γραπτὴ εἰκόνα καὶ μὲ ἐτήσια δημόσια ἀνακήρυξι καὶ

26. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Δύο ἐπιγραφές ἐκ Μεσσήνης, *AE* 1965, 116-121, πίν. 42· *SEG* 23, 1968, 208· L. MORETTI, *Analecta Epigraphica*, *RPAA* 60 (1987/8), 249, 8· *SEG* 38, 1988, 337.

27. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *ΠΑΕ* 1960, 215-217· ὁ ἴδιος, *AE* 1965, 111-115, πίν. 41· *SEG* 23, 206· γιὰ τὴ χρονολόγησι τῆς ἐπιγραφῆς βλ. καὶ P. HERZ, *Klio* 75, 1993, 272-278.

στεφάνωσή του κατὰ τὴν ἡμέρα τέλεσης τῶν Ἰθωμαίων, ὕστερα ἀπὸ ὁμόφωνη ἀπόφαση τῶν ἱερῶν γερόντων τῆς Οὐπησίας Ἀρτέμιδος, τῆς Γερουσίας δηλαδὴ τῶν 76 Συνέδρων τῆς πόλεως, πού εἶχαν ἱερά καὶ πολιτικά ταυτόχρονα καθήκοντα. Στὸν 1ο αἰ. μ.Χ. ἀνήκει καὶ τὸ ἐνεπίγραφο βάθρο ἀρ. εὐρ. 9665, πού ἔφερε ἄγαλμα τῆς [- - - -]ας Δάμωνος, ἡ ὁποία εἶχε διατελέσει «θoinαρμόστρια» τῆς Δήμητρος καὶ κατεῖχε τιμητικὴ θέση στὴν πομπὴ τῶν μυστηρίων τῆς Ἀνδανίας²⁸.

Ἡ Ἀνδανία, γενέτειρα τοῦ μεγάλου στρατηγοῦ Ἀριστομένη (Στ. Βυζ., Ἐθνικῶν, στή λ. Ἀνδανία), κατὰ τὴ χρονικὴ αὐτὴ περίοδο ἦταν κώμη τῆς Μεσσήνης. Ἡ ὀρθὴ ἐκφορά τοῦ τοπωνυμίου ἦταν Ἀνδανίαι, σὲ πληθυντικὸ δηλαδὴ ἀριθμὸ, ὅπως συμβαίνει κατὰ κανόνα μὲ ἄλλες γνωστὲς κῶμες, ὅπως γιὰ παράδειγμα μὲ τίς κῶμες τῆς Τεγέας: Γερεάτας, Φυλακεῖς, Καρνάτας, Κορυθεῖς, Μανθυρεῖς κλπ. (Παυσ. 8.44.7-49.1). Οἱ κῶμες τῆς Μεσσήνης, συμπεριλαμβανομένης τῆς κώμης Ἀνδανίαι, ἀναφέρονται στίς ἐπιγραφές τῆς ὀκτωβόλου εἰσφορᾶς IG V 1 1432, 1433, 1433a, 1434, καθὼς καὶ στὰ θραύσματα μιᾶς ἐπὶ πλέον ἢ καὶ περισσότερων ἐν μέρει ἀδημοσίευτων ἀκόμη ἐπιγραφῶν (ἀρ. εὐρ. 125, 143, 3541 + 6635), πού ἦλθαν στὸ φῶς στὰ ἀνατολικά τοῦ Ἀσκληπιείου, κοντὰ στὴν αἴθουσα ΓΓ, ἡ ὁποία στέγαζε, ὅπως φαίνεται, τὸ ἀρχεῖο τοῦ Γραμματέως τῶν Συνέδρων²⁹. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰς Ἀνδανίας, ὀρισμένες ἀπὸ τίς κῶμες τῆς Μεσσήνης πού μνημονεύονται στίς παραπάνω ἐπιγραφές ἦταν οἱ ἑξῆς: Ἀλεπακίδειοι, Αὐτομαῖαι, Δολιχαῦοι, Θέρμυδραι, Θωράκειαι, Καλέαι, Κεραμεῖαι, Κλεόλαι (πρβ. τὴ φυλὴ Κλεολαία), Κλεψύδραι, Κόλουροι, Κράδαι(:), Μεσόλαι³⁰, Πιώισσαι, Ποικιλίαι, Πύλαι³¹, Σκυλάκειοι, Τρικάρανοι³², Ὑποθωράκειαι³³, Φαγείνιοι, Φρίσσαι. Οἱ ἐπιγραφές αὐτὲς

28. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1998, 95-96.

29. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1991, 106, πίν. 706· ὁ ἴδιος, ΠΑΕ 1994, 77-78.

30. Ἡ Μεσόλαι ἀναφέρεται ὡς μία τῶν «πέντε πόλεων τῆς Μεσσήνης» κατὰ τὸν Στ. Βυζάντιο, στή λ.

31. Πύλαι καὶ Πυλαία ὀνομαζόταν «τόπος Ἀρκαδίας» κατὰ τὸν Στ. Βυζάντιο.

32. Ταυτίζεται πιθανῶς μὲ τὸ σημερινὸ χωριὸ Τρίκορφο, κείμενο σὲ μικρὴ ἀπόσταση νότια τῆς Μεσσήνης.

33. Βρισκόταν τοπογραφικὰ χαμηλότερα μᾶλλον ἀπὸ τὸν παραπάνω δῆμο Θωράκειαι.

πρέπει κατὰ τὴ γνώμη μας νὰ σχετίζονται ὡς πρὸς τὸν χρόνον καὶ τὸ περιεχόμενον μὲ τὴν ἐπιγραφήν τῆς ὀκτωβόλου εἰσφορᾶς. Στις ἐπιγραφὰς αὐτὰς ἀναφέρονται καὶ ὀνόματα ἰδιοκτητῶν, γιὰ τὸν λόγον αὐτὸν θεωρεῖται ὅτι ἀφοροῦν στὴν εἰσπραξὴ φόρου ἀκίνητης περιουσίας³⁴.

Στὴν ἐπίχωση μπροστὰ ἀπὸ τὴ σκηνὴ τοῦ θεάτρου βρέθηκε καὶ δεύτερη ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή, πού δὲν εἶναι ἐντούτοις βέβαιον ὅτι σχετίζεται μὲ τὰ Κάρνεια. Ἄρ. εὐρ. 11969. Ἄνω τμήμα ἀσβεστολιθικοῦ κυλινδρικοῦ βωμοῦ μὲ ἔξεργη ταινία στὴν ἀπόληξιν. Σπασμένος πάνω καὶ κάτω. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.20 μ., διάμ. ἄνω 0.11 μ., κάτω 0.125 μ. Φέρει περιμετρικὰ σὲ δύο στίχους τὴν ἐπιγραφήν (πίν. 486):

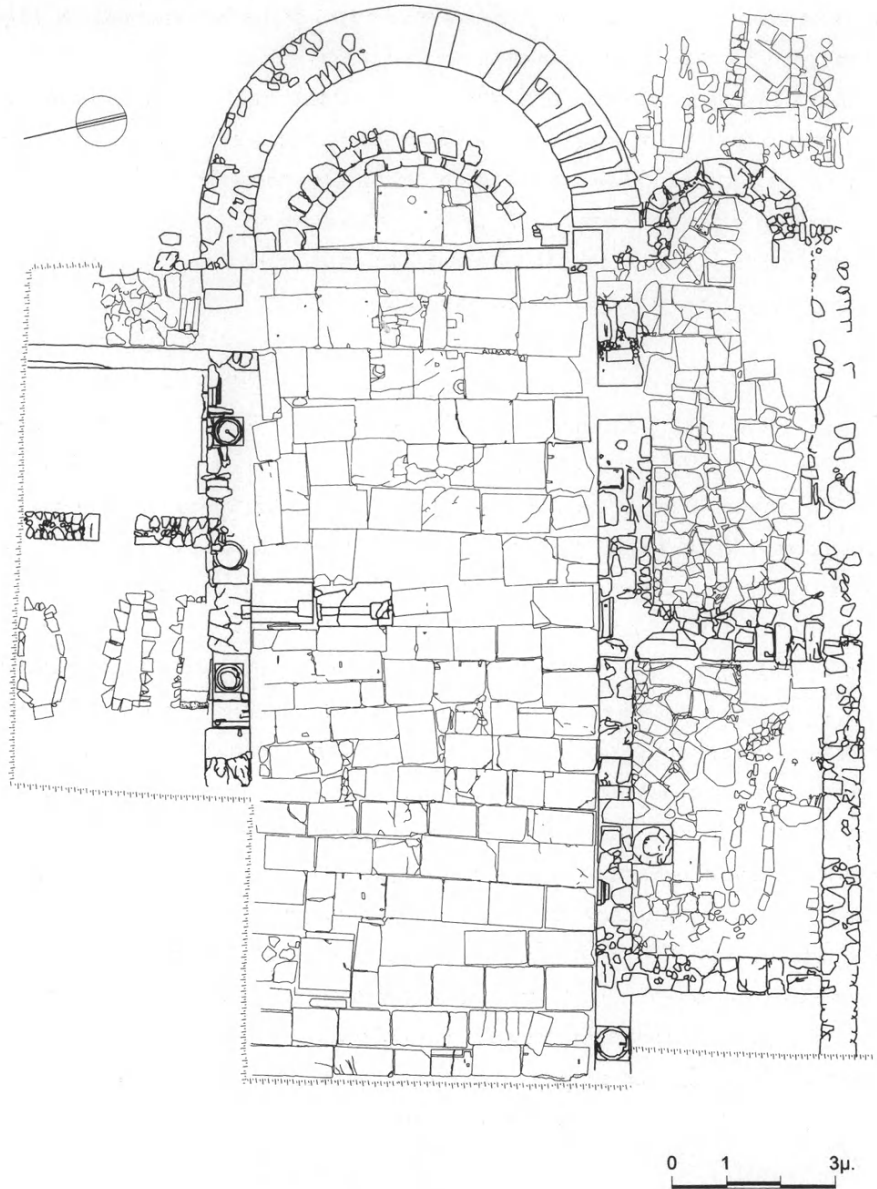
Νεοκλῆς
ἀνέθηκε

Ἦψ. γραμμ. 0.02 μ. 2ου αἰ. π.Χ. Ὁ Νεοκλῆς εἶναι ἐνδεχόμενον νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν Νεοκλῆν Ἀθηναίου Μεσσήνιον, πού τιμᾶ ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆμος τῶν Ἀθηναίων τὸν 2ο αἰ. π.Χ. (IG II v 451h).

Ἡ Βασιλική

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, μὲ ἐπικεφαλῆς τὴν βυζαντινολόγον Βασιλικὴ Πέννα, ἔφερε στὸ φῶς μεγάλο μέρος τοῦ βόρειου κλίτους τῆς Πρωτοβυζαντινῆς Βασιλικῆς, πού εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ ταφὰς κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 10ου-11ου αἰῶνα, πρὶν ἐγκαταλειφθεῖ ὀριστικὰ (εἰκ. 4). Ἡ χρονολόγησις στηρίζεται κυρίως σὲ τρεῖς οἰνοχοῖσκες πού εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ὡς κτερίσματα στοὺς τάφους ἀρ. 78 (πίν. 49α), 80 καὶ 82, οἱ ὁποῖες παρουσιάζουν ὁμοιότητες μὲ ἀνάλογον σχήματος ἀγγεῖα γνωστὰ ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὰς στὶς Κεγχρεῖες τῆς Κορίνθου. Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ βόρειου κλίτους ἡ ἐπίχωση περιεῖχε μεγάλο ἀριθμὸ ἀπὸ ὁστὰ βοοειδῶν, κυρίως κνήμες, πού ἀποτελοῦσαν ἀπορρίμ-

34. M. N. TOD, Greek Numeral Notation, *BSA* 18, 1911/2, 106-107· idem, *BSA* 28, 1926/7, 143.

Εἰκ. 4. Κάτοψη τῆς Βασιλικῆς.

ματα ἐργαστηρίου κατασκευῆς ὀστείνων ἀντικειμένων. Στὸ ἴδιο σημεῖο ἦλθε στὸ φῶς καὶ μεγάλος ἀριθμὸς ὑαλοπινάκων.

Στὸν στυλοβάτη πού χωρίζει τὸ κεντρικὸ ἀπὸ τὸ δυτικὸ κλίτος ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ὡς πλάκα ἔδρασης κίονα ἢ μαρμάρινη στέψη ἐνὸς ἐνεπίγραφου βάθρου ἀγάλματος ἐλληνιστικῶν χρόνων. Ἀρ. εὐρ. 11693. Ὑψ. (= πάχος) 0.135 μ., μῆκ. σωζ. 0.675 μ., πλ. 0.73 μ. Στὸ μέτωπο τῆς στραμμένης πρὸς τὸ βόρειο κλίτος πλευρᾶς φέρει τὴν ἐξῆς δίστιχη ἐπιγραφή (πίν. 496):

Πολυκλῆ Λυσάνδρου νικάσαντα [- - -]
Ὀλύμπια, Λύκαια ὁ δᾶμος ἀνέθ[ηκεν].

Ὑψ. γραμμάτων 0.015 μ. Ο = 0.012 μ. Υ = 0.02 μ. τέλος 3ου-ἀρχές 2ου αἰ. π.Χ. Μὲ τὴν ἀγωνιστικὴ αὐτὴ ἐπιγραφή προστίθεται ἕνας ἀκόμη Μεσσήνιος Ὀλυμπιονίκης στὸν κατάλογο τῶν Μεσσήνιων μεγάλων ἀθλητῶν πού διακρίνονταν, κυρίως ὡς δρομεῖς, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα ἀγωνίσματα, ὅχι μόνο στοὺς πανελλήνιους ἀγῶνες, ἀλλὰ καὶ σὲ ἀγῶνες μικρότερης ἐμβέλειας, ὅπως τὰ Λύκαια καὶ τὰ Ἀλέαια τῆς Ἀρκαδίας, τὰ Ἰθωμαῖα κ.ἄ. Τὸ ἀγώνισμα, στὸ ὁποῖο νίκησε ὁ Πολυκλῆς, καθὼς καὶ ἡ ἡλικιακὴ κατηγορία (παῖδας, ἀγενεῖους ἢ ἀνδρας) θὰ πρέπει νὰ ἀναφερόταν στὸ τέλος τοῦ πρώτου στίχου πού λείπει. Οἱ δυνατότητες συμπλήρωσης εἶναι πολλές. Βοηθητικὸ στοιχεῖο ὁποιασδήποτε συμπλήρωσης εἶναι τὸ μέτρο, τὸ ἐλεγειακὸ δηλαδὴ δίστιχο (ἕνα δακτυλικὸ ἐξάμετρο καὶ ἕνα πεντάμετρο), τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι ἀκολουθεῖ τὴν ἐπιγραφή. Ὁ Ὀλυμπιονίκης Πολυκλῆς Λυσάνδρου δὲν μᾶς εἶναι γνωστὸς ἀπὸ ἄλλη ἐπιγραφικὴ ἢ φιλολογικὴ μαρτυρία. Τὸ ὄνομα Πολυκλῆς ἀπαντᾷ στὴ Λακωνία καὶ τὴ Μεσσηνία. Ἐνας Ξενοκλῆς Λυσάνδρου, ἀδελφός(;) τοῦ Πολυκλῆ, τιμᾶται ὡς πρόξενος ἀπὸ τοὺς Κλειτόριους τὸ 221 π.Χ. (IG V 2, 368, 82), σὲ μιὰ χρονικὴ περίοδο δηλαδὴ πού δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τοὺς χρόνους χάραξης τῆς ἐπιγραφῆς μας. Στὴν ἴδια οἰκογένεια ἀνήκει πιθανότατα καὶ ὁ [. . .] Ξενος Λυσάνδρου, ὁ ὁποῖος ὡς ἔφηβος, τὸν 2ο αἰ. π.Χ., ἀναθέτει μὲ ἄλλους τρεῖς ἐφήβους τὸν ἐπιστάτη τοῦ Γυμνασίου Φίλωνα Πάπου στὸν Ἑρμῆ καὶ τὸν Ἑρακλῆ³⁵.

35. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1997, 99.

Μεταξὺ τῶν μαρμάρινων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τῆς προγενέστερης φάσης τοῦ 7ου-9ου αἰώνα, τὰ ὁποῖα ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικὸ στὴν τελευταία φάση τῆς Βασιλικῆς, πρόσθετο ἐνδαφέρων παρουσιάζει ἓνα τραπεζοειδὲς ἐπίκρανο, ὕψ. 0.235 μ., πλ. 0.665 μ., γιατί φέρει τὴν ἐπιγραφή (πίν. 50α):

[- - - ἔ]ργον Ἰσιδος.

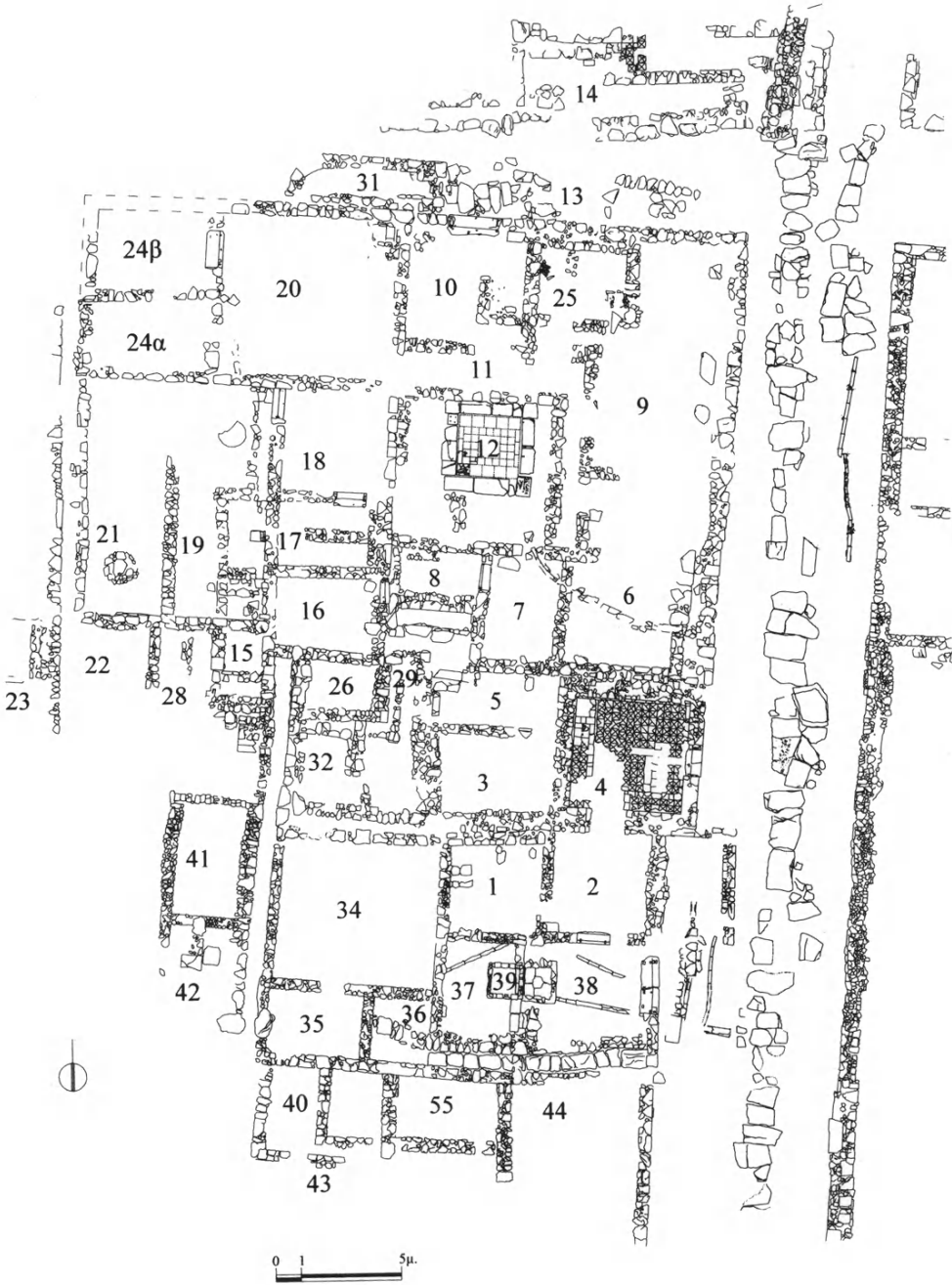
Ἦψ. γραμμ. 0.07 μ. 3ου-4ου αἰ. μ.Χ.

Ἡ ἐπιγραφή εἶχε χαραχτεῖ ἀμελῶς πάνω στὸ ἀρχιτεκτονικὸ μέλος, ποὺ ἀποτελεῖ τμημα ὑπερθύρου τῆς σκηνῆς τοῦ παρακείμενου θεάτρου. Τὸ χρησιμοποίησαν οἱ χριστιανοὶ γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν ἐπικράνων τῆς Μεσοβυζαντινῆς Βασιλικῆς, χωρὶς νὰ ἀπολαξεύσουν τὴ διακόσμηση τῆς κάτω πλευρᾶς τοῦ ὑπερθύρου, ποὺ φέρει στὸ μέσο κατὰ μῆκος λεπτὴ ταινία ἐν ἔσοχῃ μὲ ἕξεργο σχηματοποιημένο φύλλωμα μὲ δύο λυρόσχημα ἀνωπὰ ἄνθη στὸ κέντρο (πίν. 50α). Τὸ ἱερὸ τῶν Αἰγυπτίων θεῶν Σαράπιδος καὶ Ἰσιδος, σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφὴ τοῦ Πausanία (4.32.6), βρισκόταν δίπλα στὸ Θέατρο. Ἡ Βασιλικὴ τῆς Μεσσηνίας φαίνεται ὅτι ἔχει οἰκοδομηθεῖ ἐν μέρει τουλάχιστον, ἐπάνω στὰ ἐρείπια τοῦ Ἰσειοῦ, ποὺ προγραμματίζεται νὰ ἐρευνηθεῖ στὶς προσεχεῖς ἀνασκαφικὲς περιόδους.

Στὴν ἐπίχωση τοῦ θόρειου κλίτους τῆς βασιλικῆς ἦλθε στὸ φῶς μέρος ἀπὸ τὸν μαρμάρينو κορμὸ δασύτριχου ζώου, πιθανῶς τράγου ἀπὸ ἀγαλματικὴ σύνθεση μὲ τὸν Πάνα (πίν. 50β). Ἀρ. εὐρ. 11749, μέγ. σωζ. ὕψ. 0.33 μ., πλ. 0.23 μ., πάχ. 0.095 μ.

Ἡ Ρωμαϊκὴ ἔπαυλις (εἰκ. 5)

Σειρὰ δωματίων, ἀρ. 35, 36, 37, 39 καὶ 38, ἦλθε στὸ φῶς στὰ νότια καὶ τὰ ἀνατολικά τοῦ εὐρύχωρου αἰθρίου ἀρ. 34. Τὸ μεγάλο δωμάτιο ἀρ. 38 ἦταν προσιτὸ ἀπὸ τὸν κεντρικὸ δρόμο μέσφ θυραίου ἀνοίγματος, ὅπου σώζεται τὸ ἀσβεστολιθικὸ κατώφλι μεγάλης διπλῆς πόρτας στὴ θέση του. Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ δωματίου αὐτοῦ ὑπάρχει φρέαρ μὲ λίθινο περιχέλιωμα-προστομαῖο ἐπιμελημένης κατασκευῆς. Τὸ νότιο πέρασ τῆς ἐπαύλεως ὀρίζεται ἀπὸ αὐλάκα ἀπορροῆς τῶν ὀμβρίων ὑδάτων ποὺ ἐκβάλλει στὸν κεντρικὸ δρόμο.

Είχ. 5. Κάτοψη τής ρωμαϊκής επαύλεις.

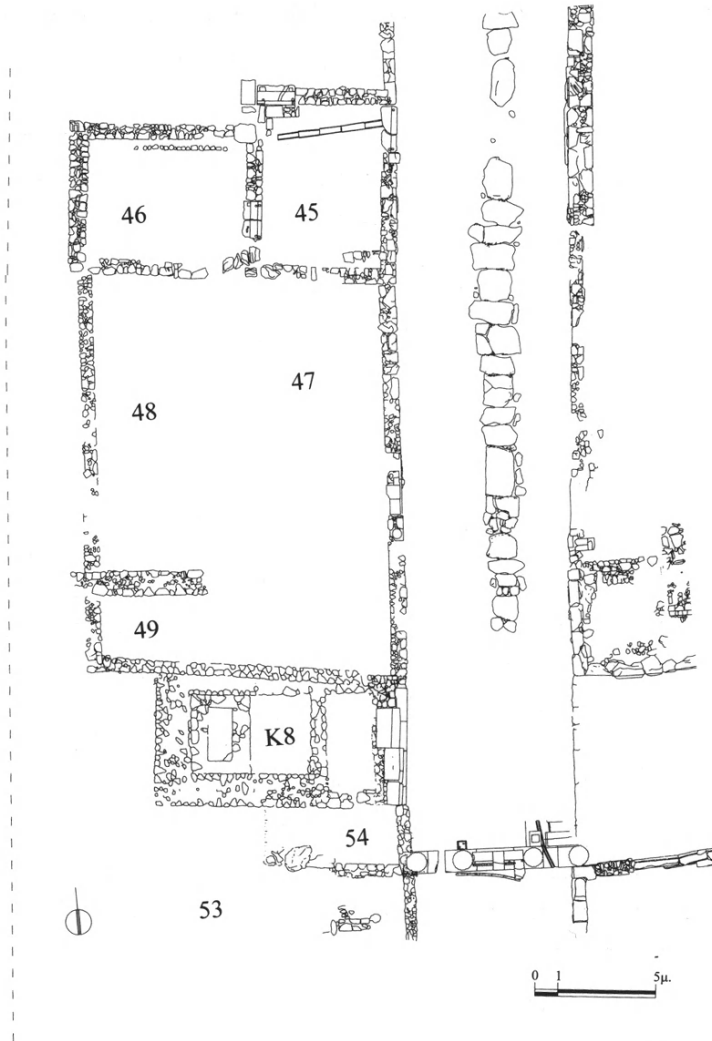
Τὸ ἐμβαδὸν τῆς ἐπαύλεως ὑπολογίζεται σὲ 1000 περίπου τετραγωνικά μέτρα. Τὰ προγενέστερα ἑλληνιστικὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα, πάνω στὰ ὁποῖα ἔχει θεμελιωθεῖ ἡ ἔπαυλις, ἀνήκουν σὲ οἰκοδομήματα τετράγωνου σχεδὸν σχήματος, διαστάσεων 17.50×17.50 μ., 350 δηλαδὴ τετραγωνικῶν μέτρων τὸ καθένα. Τὰ ἑλληνιστικὰ αὐτὰ οἰκοδομήματα δὲν ἔχουν κοινὲς τίς μεσοτοιχίες, ἀλλὰ διαχωρίζονται ἀπὸ στενοὺς διαδρόμους μὲ αὐλάκια ἀπορροῆς τῶν ὀμβρίων.

Δεύτερο οἰκοδομικὸ συγκρότημα, πού χωρίζεται ἀπὸ τὴν ἔπαυλη ἐπίσης μὲ αὐλάκια ἀπορροῆς τῶν ὀμβρίων, ἔρχεται σταδιακὰ στὸ φῶς νοτιότερα. Στὸ δωμάτιο ἀρ. 44, κάτω ἀπὸ στρώμα τῶν κεραμιδιῶν τῆς πεσμένης στέγης, ἀποκαλύφθηκαν τὰ ὅστὰ μιᾶς καφῆ ἀρκούδας μεγάλου μεγέθους, πού ἀναγνωρίστηκε ἀπὸ τὸν ἀρχαιοζωολόγο Günter Nobis (πίν. 51α). Ἀπάντηση στὰ ἐρωτήματα πού θέτει ἡ εὕρεση τοῦ ζώου ἀναμένεται νὰ δώσει ἡ συνέχιση τῆς ἔρευνας τὸ ἐπόμενο ἔτος³⁶.

Ναῖσκος Ἡρακλῆ (;)

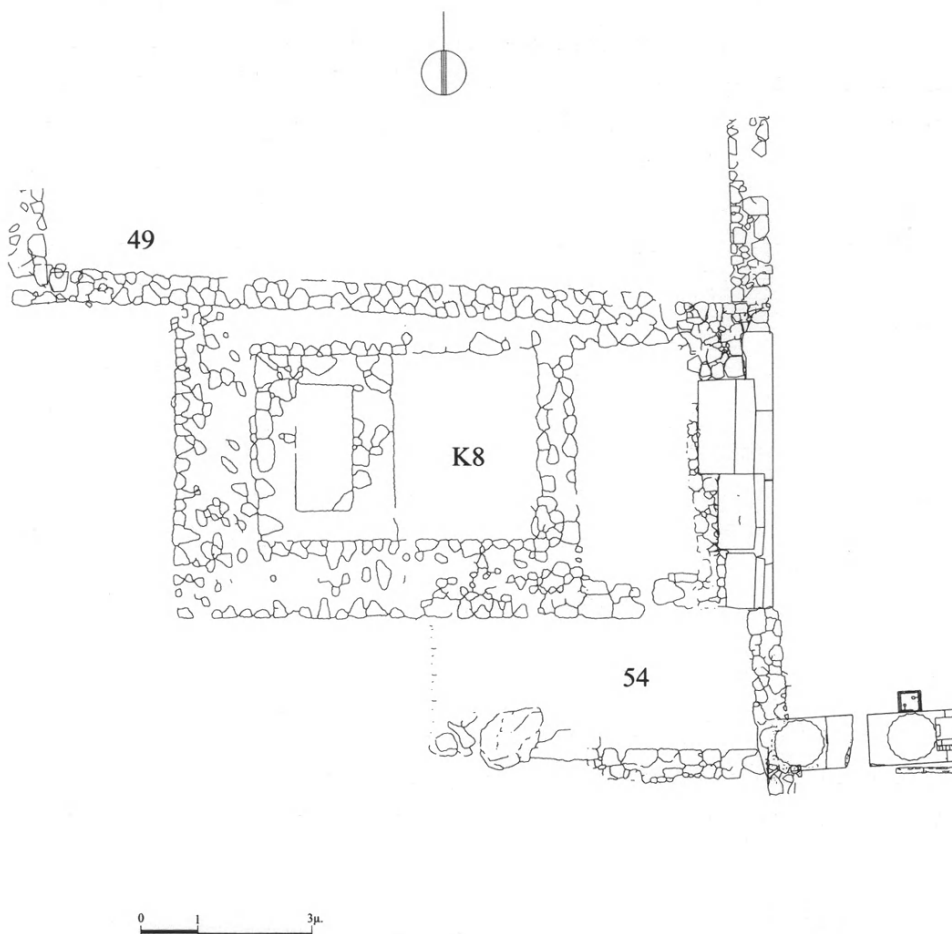
Ναῖσκος ἄγνωστης θεότητας, πού ἐντοπίστηκε πέρυσι στὰ δυτικὰ τῆς ὁδοῦ δίπλα στὸ Πρότυλο τοῦ Γυμνασίου, ἐρευνηθῆκε φέτος (εἰκ. 6, Κ8). Οἱ τοῖχοι τῆς θεμελίωσης, πού τὸ πλάτος φθάνει τὸ 1.20 μ., εἶναι χτισμένοι μὲ χυτὴ τοιχοδομία ἀποτελούμενη ἀπὸ ἀκανόνιστες καὶ ἀδούλευτες, μετρίου μεγέθους πέτρες, ἀνακατεμένες μὲ ἀσβεστοκονία (πίν. 516). Μὲ τὸ ἴδιο σύστημα τῶν πρώιμων αὐτοκρατορικῶν χρόνων ἔχει κατασκευασθεῖ καὶ τὸ γέμισμα στὸ πόδιο τοῦ Ἡρώου-Μαυσωλείου τῶν Σαιθιδῶν, ὅπως καὶ στὸ μνημεῖο τοῦ Αὐγούστου μὲ τίς πλώρες τῶν πλοίων στὴ Νικόπολη. Τὸ κρηπίδωμα καὶ ἡ ἀνωδομή τοῦ ἴδιου λατρευτικοῦ κτίσματος τῆς Μεσσήνης, ὅπως καὶ τῶν δύο ἄλλων παραπάνω μνημονευόμενων μνημείων, ἀποτελοῦνταν ἀπὸ μεγάλες καλοδουλεμένες ἀσβεστολιθικὲς λιθοπλίνθους, πού ἔχουν δυστυχῶς κατὰ τὸ

36. Γιὰ ἀπεικονίσεις ἀρκούδων πού χορεύουν βλ. T. FALK, *Berliner Museen* 12, 1962, 2· πρβ. M. COMSTOCK, C. VERMEULE, *Greek Etruscan and Roman Bronzes in the Museum of Fine Arts Boston* (Boston 1971) 147, ἀρ. 172 καὶ 346-347, ἀρ. 486.

Εἰκ. 6. Κάτοψη τῶν κτισμάτων πρὸς Ν τῆς ρωμαϊκῆς ἐπαύλεως.

πλεῖστον διαρπαγεῖ. Μέρος τῆς ὑψηλῆς βαθμιδωτῆς κρηπίδας τοῦ ναῖσκου μας σώζεται μόνο στήν πρόσοψη (πίν. 52α). Εἶναι ὀρθογώνιος, διαστάσεων 10×5.50 μ., ἔχει βαθύ καί στενὸ σηκό, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 4.70×3.20 μ., καὶ ἀβαθὴ καὶ εὐρὴ πρόδομο μετὰ τὴν πρόσοψη στραμμένη πρὸς Ἀνατολὰς (εἰκ. 7). Στὸ βάθος τοῦ σηκοῦ σώζεται τὸ κάτω τμήμα μονολιθικῆς ὀρθογώ-

Εἰκ. 7. Ὁ ναῖσκος K8, κάτοψη.

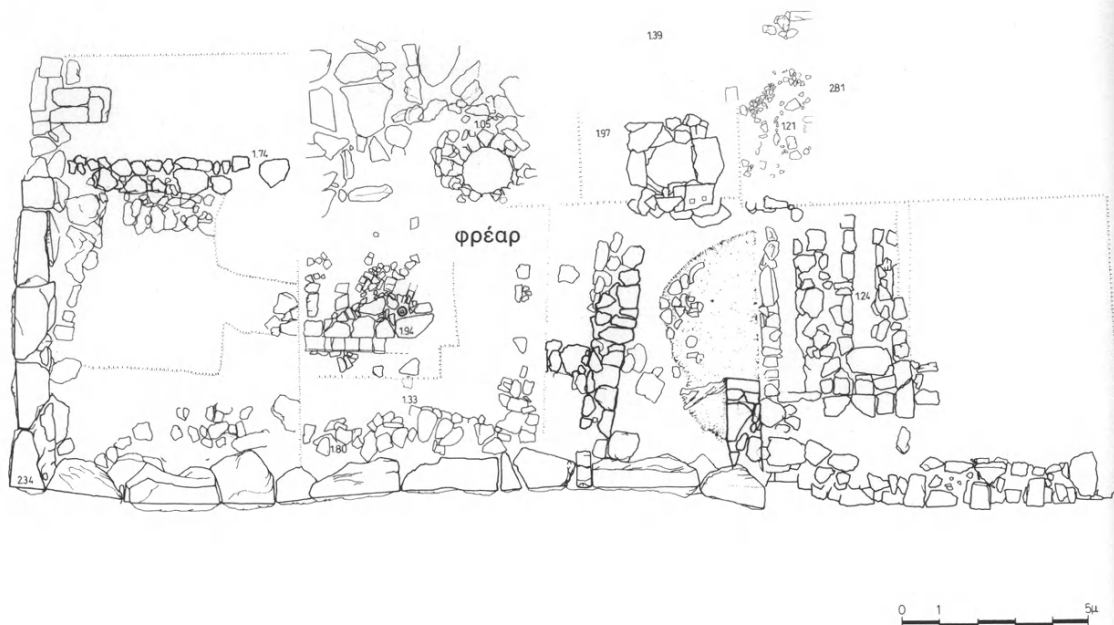
νίας βάσης ἀπὸ τοπικὸ ψαμμίτη, ἡ ὁποία θὰ ἔφερε τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς θεότητας. Τὰ νομίσματα καὶ ἡ κεραμεικὴ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν τεχνικὴ δόμησης ποὺ ἀπαντᾶ σὲ κατασκευὲς τῆς Ἰουλιο-Κλαυδιανῆς περιόδου (π.χ. βωμὸς Αὐγούστου στὴ Νικόπολη, Ἡρῶο Σαιθιδῶν στὸ στάδιο τῆς Μεσσήνης ποὺ μνημονεύσαμε ἤδη), χρονολογοῦν τὸ κτίσμα στὸν 1ο αἰ. π.Χ. - 1ο αἰ. μ.Χ. Τὰ ἴδια εὐρήματα μᾶς πληροφοροῦν ταυτόχρονα καὶ γιὰ τὴν χρῆση τοῦ ἱεροῦ γιὰ πολὺ μικρὸ χρονικὸ διάστημα, τὴν ἐγκατάλειψη καὶ τὴν ἀφαίρεση σὲ συνέχεια τῶν λιθοπλίνθων τῆς ἀνωδομῆς του.

Τὸ θέμα τῆς ταύτισης τῆς λατρευόμενης στὸν ναῖσκο θεότητας παραμένει ἀνοιχτό. Ἡ χρονολόγησή του πάντως καὶ κυρίως ἡ θέση του δίπλα στὸ Πρόπυλο τοῦ Γυμνασίου παραπέμπει στὸν Ἡρακλῆ καὶ τὸν Ἑρμῆ, τὸ πρῶτο ἱερὸ τῶν ὁποίων ἀναζητεῖται. Εἶναι πιθανὸ νὰ βρισκόταν ἐδῶ τὸ πρῶτο αὐτὸ ἱερὸ τῶν προστατῶν τοῦ Γυμνασίου, πρὶν μεταφερθεῖ στὸν οἶκο ΙΧ ἀπὸ τὸν Ἡρακλείδην καὶ τὸν Λεύκιο Πετίκιο Γάλλο (τὸν γιὸ ὁμώνυμου πατέρα), σύμφωνα μὲ τὴ σωζόμενη στὸ ὑπέρθυρο τοῦ οἴκου ἐπιγραφή, τὴν ὁποία ἔχουμε παρουσιάσει στὸ παρελθόν. Ὁ σηκὸς ἐντούτοις τοῦ ναῖσκου Κ8 εἶναι μάλλον μικρὸς γιὰ τὸ κολοσσαῖο λατρευτικὸ ἄγαλμα τοῦ Ἡρακλῆ, στὴν παραλλαγή τῆς Caserta, ἔργο τοῦ Ἀπολλώνιου Ἑρμοδώρου καὶ τοῦ γιοῦ του Δημητρίου ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια, θραύσματα τοῦ ὁποίου ἔχουν βρεθεῖ στὸν οἶκο ΙΧ³⁷. Τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἑρμῆ πάντως, ἔργο τῶν ἴδιων καλλιτεχνῶν, ποὺ εἶδε ὁ Πausanias, πρέπει νὰ ἦταν τοποθετημένο σὲ ἄλλη θέση τοῦ ἱεροῦ τεμένους, ἐκτὸς τοῦ ναῖσκου Κ8.

Ἱερὸ ἥρωος

Σὲ ἀναζήτηση τῶν ὀρίων τοῦ ἱεροῦ τοῦ ἥρωος, ποὺ ἔχει ἔλθει στὸ φῶς ἀμέσως δυτικὰ ἀπὸ τὸ Πρόπυλο τοῦ Γυμνασίου καὶ ἀπέναντι ἀπὸ τὸν πάνω ναῖσκο τοῦ Ἡρακλῆ (;) ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε φέτος πρὸς τὰ βόρεια

37. P. THEMELIS, Die Statuenfunde aus dem Gymnasion von Messene, *NBA* 15, 1998/9, 78-83· idem, *Messene, recent discoveries (sculpture)*, στὸ Μ. ΓΕΡΟΥΑΝΟΥ - Μ. ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ (ἐπιμ.), *Recent Archaeological Discoveries in Greece* (Oxford 2002) 229-243.

Εἰκ. 8. Κάτοψη τοῦ ἱεροῦ τοῦ ἥρωος στὸ Γυμνάσιο.

(εἰκ. 8). Ἦλθε μεταξύ ἄλλων στὸ φῶς φρέαρ καλυμμένο μὲ μονολιθικὸ ὀγκόλιθο μεγάλου βάρους (πίν. 526, 53α). Σύμφωνα μὲ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα τὸ φρέαρ σφραγίστηκε γιὰ ἄγνωστους λόγους στὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ἡ στάθμη τοῦ νεροῦ στὸ ἐσωτερικὸ του βρίσκεται 4 μέτρα ψηλότερα ἀπὸ τὸν πυθμένα. Θὰ πρέπει νὰ ἀντληθεῖ τὸ νερὸ προκειμένου νὰ διαπιστωθεῖ ἂν περιέχει τυχὸν ἀντικείμενα ἀναθηματικῆς ἀπορροφθεῖ στὸ φρέαρ πρὶν αὐτὸ σφραγιστεῖ ἐρμητικὰ μὲ τὸν ὀγκώδη λίθο.

Στὴ ΒΔ γωνία τοῦ τεμένους, στὸ ἐπίπεδο τῆς τελευταίας ἀνώτερης φάσης τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.-1ου αἰ. μ.Χ., ἀποκαλύφθηκε μικρὸς ἀποθήκης μὲ λύχνους, μυροδοχεῖα καὶ γυναικεῖο εἰδῶλιο (πίν. 536). Οἱ λύχνοι, τοπικοῦ ἐργαστηρίου καὶ κατασκευασμένοι μὲ μήτρα, χρονολογοῦνται στὸν 1ο αἰ. π.Χ.

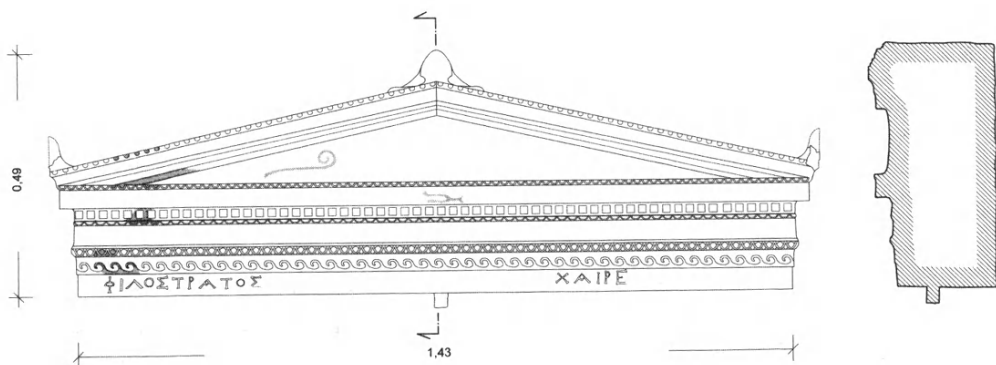
Ταφικά μνημεῖα

Τομές σέ ἐπαφή μετὰ τὴ βόρεια καὶ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ταφικοῦ μνημείου Κ1 ἀποκάλυψαν τὴν τάφρο θεμελίωσής του καὶ ἔδωσαν στοιχεῖα (ὄστρακα, νομίσματα), μετὰ βάση τὰ ὁποῖα ἢ κατασκευὴ του ἀνάγεται στὸν πρῶμο 2ο αἰ. π.Χ. (πίν. 54α). Στὸ ἴδιο συμπέρασμα ὁδηγοῦν ἀνάλογα εὐρήματα ἀπὸ τὸ παρακείμενο ταφικὸ μνημεῖο Κ2. Σέ ἐπαφή μετὰ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Κ2, βρέθηκαν τοποθετημένες μετὰ τάξη οἱ ἀετωματικὲς στέφεις δύο μεγάλων ἐπιτύμβιων στηλῶν, μετὰ τὴν πρόσθια πλευρὰ τους στραμμένη πρὸς τὸ μνημεῖο (πίν. 54β). Καὶ οἱ δύο σώζον στὴν ἰωνικὴ τους ἀνάγλυφη πρόσοψη ἔχγη ἀπὸ διακόσμηση μετὰ χρωματιστὰ κυμάτια, γεισίποδες, βλαστόσπειρες καὶ ταινίες.

Ἡ μία ἀπὸ τὶς στέφεις, ἀρ. εὐρ. 11806, μέγ. ὕψ. 0.49 μ., μῆκ. 1.535 μ., πᾶχ. 0.22 μ., φέρει στὸ ἐπιστύλιο τὴν ἐπιτύμβια ἐπιγραφή (εἰκ. 9, πίν. 55α):

Φιλόστρατος *vacat* χαῖρε.

Τὸ κενὸ διάστημα μετὰ τῶν δύο λέξεων φθάνει τὰ 0.67 μ. Ὑψ. γραμμ. 0.018-0.033 μ. 2ου αἰ. π.Χ. Στὸ μέσο τῆς κάτω στενῆς πλευρᾶς σώζεται στὴ θέση του ὁ σιδερένιος γόμφος (0.035×0.03 μ.) γιὰ τὴ σύνδεση τῆς στέφης στὸν κορμὸ στήλης. Τὸ ὄνομα Φιλόστρατος ἀπαντᾷ συχνὰ στὴ Λακωνία. Ὁ νεκρὸς Μεσσήνιος Φιλόστρατος εἶναι γνωστὸς καὶ ἀπὸ δευτέρη ἐπιτύμβια

Εἰκ. 9. Ἀετωματικὴ ἐνεπίγραφη στέψη ἐπιτύμβιου μνημείου.

ἐπιγραφή πού εἶχε βρεθεῖ τὸ 1999 χαραγμένη σὲ λίθινο ἐπιστύλιο, πού προέρχεται μάλλον ἀπὸ τὸ ταφικὸ μνημεῖο Κ2³⁸. Κιστιόκοσμος Φιλόστρατος ἀναφέρεται σὲ σχετικὸ κατάλογο τοῦ 3ου/2ου αἰ. π.Χ. (SEG 2, 1968, 210, στ. 15). Κάποιος Φιλόστρατος διετέλεσε ἱερέας τοῦ Διὸς Ἰθωμάτα στὰ ὕστερα χρόνια τοῦ Αὐγούστου (SEG 31, 346).

Νέα ἐπιγραφή βρέθηκε ἀνάποδα τοποθετημένη στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ τριμεροῦς κλιμακοστασίου τοῦ προτύλου τοῦ Γυμνασίου. Σχετίζεται μὲ τὴ δεύτερη χρῆση τοῦ ταφικοῦ μνημείου Κ3, αὐτὴν τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. ἀπὸ τὴν οἰκογένεια τοῦ Διονυσίου Ἀριστομένεος, τοῦ ὁποῖου τὸ μαρμάρينو ἄγαλμα στὸν τύπο τοῦ Ἑρμῆ ἦταν ἀνιδρυμένο στὸ δωμάτιο ΧΙ³⁹. Ἄρ. εὗρ. 11997, ὕψ. 0.45 μ., πλ. 1.14 μ., πάχ. 0.145 μ. Ἀσβεστολιθικὴ πλάκα, συγκολλημένη ἀπὸ τρία κομμάτια. Ἡ πίσω πλευρὰ εἶναι ὑστερογενῶς ἐπεξεργασμένη προκειμένου νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς κατώφλι. Βρέθηκε ἀνάποδα τοποθετημένη στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ τριμεροῦς κλιμακοστασίου τοῦ Προτύλου τοῦ Γυμνασίου. Φέρει τὴν ἐξῆς τρίστιχὴ ἐπιγραφή (πίν. 556):

Ἄ πόλις Διονυσίωι

Ἀριστομένεος

vac. ἥρωι vac.

Ὑψ. γραμμ. 0.042 - 0.05 μ. Πρῶτο μισὸ 1ου αἰ. μ.Χ. Ἰχνη ἐρυθροῦ χρώματος στὶς ἐγκοπὲς τῶν γραμμάτων. Ἡ ἐνεπίγραφη πλάκα πρέπει νὰ ἦταν ἀρχικὰ στημένη στὴν εἴσοδο τοῦ ταφικοῦ δωματίου ἀρ. ΧΙ καὶ νὰ ἀποτελοῦσε τὸ ὑπέρθυρο τῆς εἰσόδου. Μέσα στὸ δωμάτιο ΧΙ ἦταν στημένο καὶ τὸ μαρμάρينو ἄγαλμα τοῦ τιμώμενου νεκροῦ Διονυσίου, τὸ βάθρο τοῦ ὁποῖου ἔφερε πανομοιότυπη ἐπιγραφή μὲ τὸ ὄνομά του σὲ αἰτιατικὴ καὶ ὄχι δοτικὴ πτώση⁴⁰. Ἡ δοτικὴ πτώση τονίζει τὸν χαρακτήρα ὀλόκληρου τοῦ δωματίου

38. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1999, 96-97, εἰκ. 8.

39. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, Ἑρωες καὶ ἥρωα στὴ Μεσσήνη (BAE ἀρ. 210, Ἀθήνα 2000) 137-142.

40. Γιὰ τὴν οἰκογένεια βλ. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1997, 97-100 καὶ 104· ὁ ἴδιος, ΠΑΕ 1999, 94 καὶ ἀνωτέρω σημ. 39.

XI μὲ τὸ ἄγαλμα τοῦ νεκροῦ στὸν τύπο τοῦ Ἑρμῆ Ψυχοπομποῦ ὡς ἱεροῦ χώρου καὶ ὡς ἀναθήματος τῆς πόλεως γιὰ τὴν τέλεση τῶν ἱεροπραξιῶν πρὸς τιμὴν τοῦ ἀφηρωισμένου Διονυσίου. Ὁ Διονύσιος Ἀριστομένεος περιλαμβάνεται σὲ ἀδημοσίευτο κατάλογο ἐφῆβων τῆς Ὑλλίδος φυλῆς τοῦ ἔτους 3 μ.Χ. (ἀρ. εὐρ. 4201), ποῦ ἀποκαλύφθηκε τὸ 1997 στὴ δυτικὴ στοὰ τοῦ Γυμνασίου. Ὁ ἴδιος ὡς γνωστὸν πρόσφερε ἀργότερα (στὰ χρόνια τοῦ ὕστερου Αὐγούστου ἢ τοῦ πρώιμου Τιβερίου) γιὰ λογαριασμὸ τῆς μητέρας του Πλεισταρχίας 500 δεινάρια γιὰ τὴν ἐπισκευὴ τῆς στοᾶς τοῦ Νικαίου στὴν ἀγορὰ καὶ τοῦ ναοῦ τῆς Δήμητρος, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἡ πολυσυζητημένη ἐπιγραφή τῶν ἐπισκευῶν ἀπὸ τὸ Σεβαστεῖο (ἀρ. εὐρ. 1014). Τόσο ἡ μητέρα του Πλεισταρχία, ὅσο καὶ ἡ ἀδελφὴ του Εἰσοκράτεια, καθὼς καὶ ὁ σύζυγος (;) τῆς ἀδελφῆς του, ὁ Νικηράτος Θεώνος, πρεσβύτερος γιὸς τοῦ Τιβερίου Κλαυδίου Θεώνος Νικηράτου⁴¹, ἐνταφιάστηκαν στὸ ἴδιο ταφικὸ μνημεῖο K3 (βλ. τὴν ἐπιγραφή ἀρ. εὐρ. 9283), ὅπου θεβαίως ἐνταφιάστηκε καὶ ὁ ἴδιος ὁ τιμώμενος Διονύσιος Ἀριστομένεος. Ἐνδέχεται τέλος ὁ ἴδιος νὰ ἀναφέρεται καὶ ὡς «πρ. τῶν συνέδρων» στὴν ἀποσπασματικὰ σωζόμενη ἐπιγραφή ΠΑΕ 1960, 213, πίν. 164α (SEG 1968, 203). Ὁ πατέρας του Ἀριστομένης Διονυσίου, μαζί μὲ τὸν (δίδυμο;) ἀδελφὸ του Τείσαρχον Διονυσίου, περιλαμβάνονται σὲ ἀδημοσίευτο κατάλογο ἐφῆβων τῆς Ὑλλίδος καὶ πάλι φυλῆς (ἀρ. εὐρ. 9611) τοῦ ἔτους 19 π.Χ. Ὁ Τείσαρχος ὑποσχέθηκε νὰ προσφέρει 500 δεινάρια γιὰ τὴν ἐπισκευὴ τῆς Ὀλυμπικῆς καὶ τῆς Μέσης στοᾶς τοῦ ἀρχαίου Γυμνασίου (SEG 2, 1968, 204, στ. 10). Στὸν ἴδιο ἐφηβικὸν κατάλογο τοῦ 19 π.Χ., ὁ παπποῦς τοῦ Διονυσίου Ἀριστομένεος, ὁ Διονύσιος Δημητρίου κατέχει τὸ ἀξίωμα τοῦ Γυμνασίου ἀρχοῦ. Ὁ ἴδιος ὁ Διονύσιος Δημητρίου⁴² ὡς Γυμνασίου ἀρχοῦ τοῦ ἔτους 19 π.Χ. δαπάνησε γιὰ τὴν ἐπισκευὴ τοῦ Γυμνασίου, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφή ἀρ. εὐρ. 6660. Καθήκοντα Ὑπογυμνασίου ἀρχοῦ μὲ Γυμνασίου ἀρχοῦ τὸν Διονύσιο Δημητρίου, τὸ ἔτος 19 π.Χ., ἀσκοῦσε ὁ Κράτων Ἀρχεδάμου, ἱερέας τοῦ Διὸς Ἰθωμάτα τὸ ἔτος 11 μ.Χ. (βλ. ἐπιγραφή ἀρ. εὐρ. 4200· SEG 43, 1993, 145), ὁ ὁποῖος μάλιστα

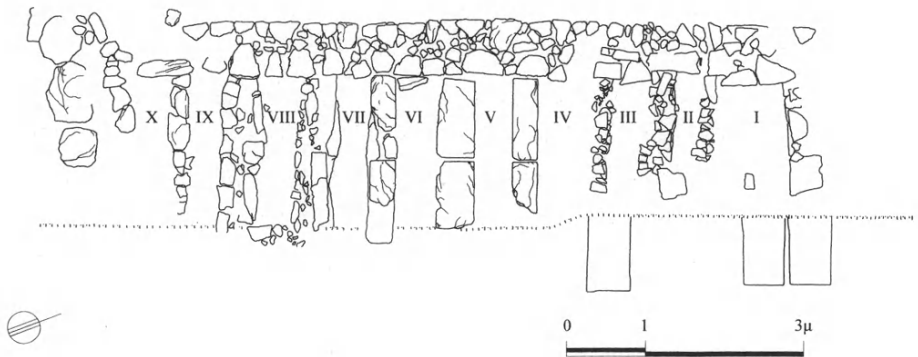
41. Γιὰ τὸ ἄγαλμα καὶ τὸ ἐνεπίγραφο βάθρο τοῦ Τιβερίου Κλαυδίου Θεώνος βλ. ΘΕΜΕΛΗΣ, Ἦρωες (ὅ.π. σημ. 39), 146-147.

42. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ὅ.π. 61-63.

πρόσφερε 300 δεινάρια γιά τή στέγαση τοῦ Γυμνασίου καί 70 δηνάρια γιά τόν ἐναγισμό ταύρου πρὸς τιμὴν τοῦ ἥρωα Ἀριστομένη, σύμφωνα μὲ τὴ γνωστὴ μας ἐπιγραφή τῶν ἐπισκευῶν ἀρ. εὐρ. 1014 (SEG 23, 205.207). Ὁ Κράτων Ἀρχεδάμου ἀναφέρεται καί στὴν ἐπιγραφή ἀρ. εὐρ. 6635, ποὺ ἐνδέχεται νὰ σχετίζεται μὲ φόρο ἢ εἰσφορὰ ἀνάλογη μὲ τὸ μέγεθος τῆς ἀκίνητης περιουσίας τῶν πολιτῶν, ὅπως σημειώσαμε παραπάνω μιλώντας γιά τὴν Ἀνδανία. Ἐνας ἄρῃς Ἀρχεδάμου, συγγενῆς πιθανῶς τοῦ Κράτωνος ἦταν ὑπαγορανόμος τὸ 33 μ.Χ. (SEG 41, 1991, 335).

Σὲ μικρὴ ἀπόσταση νοτιότερα ἀπὸ τὸ ταφικὸ μνημεῖο Κ3 μὲ τὴν ιδίωμορφη κωνικὴ στέγη βρίσκεται τὸ ἐπίμηκες ταφικὸ μνημεῖο Κ6 μὲ τοὺς δέκα τάφους, ποὺ ἀποκαλύφθηκε πέρυσι (εἰκ. 10). Παρὰ τὴν κακὴ κατάστασι διατήρησης καί τὴν ἀπουσία καλυπτῆριων πλακῶν, ὅλοι οἱ τάφοι βρέθηκαν σχεδὸν ἄθικτοι μὲ τὰ κτερίσματά τους νὰ ἐντάσσονται χρονικὰ σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Περιεῖχαν χρυσὲς καί ἀργυρῆς δανάκες, μεταλλικὰ καί ὀστρίνα ἀντικείμενα, πολλὰ λυχνάρια, πυξίδες, λαγύνους, μυροδοχεῖα καί ἄλλα σχήματα ἀγγείων, ὅλα προϊόντα τοπικῶν ἐργαστηρίων (πίν. 56-57).

Ἄρ. εὐρ. 11977, ὕψ. 0.67 μ., πλ. ἄνω 0.60 μ., κάτω 0.62 μ., πάχ. 0.225 μ. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ κατεστραμμένο πέρασ τῆς δυτικῆς στοᾶς, ΒΑ τοῦ μνημείου Κ6, ἀποκαλύφθηκε, χρησιμοποιοημένο σὲ νεώτερο μανδρότοιχο, τὸ ἀσβεστολιθικὸ πρόσθιο μέρος κτιστοῦ βάθρου ἀγάλματος.

Εἰκ. 10. Ταφικὸ μνημεῖο Κ6, κάτοψη.

Φέρει στὸ μέσο τῆς ἄνω ἐπιφάνειας ἐντορμία ὀρθογώνια (0.04×0.045 μ.) γιὰ τὴ γόμφωση τῆς στέψης, καθὼς καὶ ἐγκοπὲς στὰ ἄκρα γιὰ τὴν τοποθέτηση συνδέσμων στήριξης τῆς ἐλλείπουσας πίσω λιθοπλίνθου τοῦ βάθρου. Ἀνὰ ἕνα ἀγκῶνας στὸ κάτω μέρος τῶν στενῶν πλευρῶν. Φέρει τὴν ἐξῆς ἐνδεκάστιχη ἐπιγραφή (πίν. 58α):

Οἱ ἠφηβευμένοι ὑπὸ Αἰ-
νησίαν Σοίξωνος
καὶ Λυσίδαμος Εὐδαμίδα
ὁ γεννηθεὶς ἐπιστάτας
5 ἐπὶ τὰν ἄκραν
Θεόπομπον Ἴππωνος
τὸν αὐτῶν ὑπογυμνασί-
αρχον ἀρετᾶς ἔνεκεν
καὶ εὐνοίας ἅς ἔχων διατε-
10 λεῖ εἰς αὐτοὺς
Ἑρμᾶι καὶ Ἑρακλεῖ.

Ὑψ. γραμμ. 0.03-0.035 μ. 2ου αἰ. π.Χ. Ἡ σύνταξη ὑπὸ μὲ ἀιτιατικὴ δέν εἶναι σπάνιο φαινόμενο στὶς ἐπιγραφὲς τῆς Μεσσήνης. Ἡ νέα ἐπιγραφή ἀνήκει στὴν κατηγορία ἐκείνων τῶν ὀλιγάριθμων, τριῶν ἢ τεσσάρων ἐνεπίγραφων σὲ βάθρα, ποὺ ἔφεραν τιμητικούς ἀνδριάντες Γυμνασιαρχῶν ἢ Ὑπογυμνασιαρχῶν, τοὺς ὁποίους ἀνέθεταν οἱ ἔφηβοι καὶ ἔστηναν μεταξὺ τῶν κίωνων τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Γυμνασίου. Ὁ Αἰνησίας Σοίξωνος, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς γυμνασιαρχίας τοῦ ὁποίου ἀσκήθηκαν οἱ ἀναθέτοντες ἔφηβοι, φαίνεται νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν Αἰνησίαν Σοίξιος (νὰ διορθωθεῖ σὲ Σοίξωνος) τοῦ καταλόγου κιστιοκόσμων ἀρ. εὐρ. 1147 (SEG 41, 1991, 341) τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.⁴³. Ὁ Λυσίδαμος Εὐδαμίδα ἀναφέρεται στὴ νέα ἐπιγραφή ὡς διατελέσας «ἐπιστάτας ἐπὶ τὰν ἄκραν», δηλαδὴ ἐπιστάτης τῶν ἐφήβων ὑπεύθυνος γιὰ τὴν ἄκραν,

43. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1988, 62-63.

μάλλον τὴν ἀκρόπολη τῆς πόλης, ὅπου προφανῶς ἀσχοῦνταν οἱ ἔφηβοι μεταξύ ἄλλων καὶ στὴ φύλαξη τοῦ φρουρίου ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψή του. Στὴν παρεμφερῆ ἐπιγραφή, τὴ χαραγμένη στὴν πίσω πλευρὰ τοῦ βάθρου τοῦ Διονυσίου Ἀριστομένεος (ἀρ. εὐρ. 9411), ὁ ἐπιστάτης Φίλων Πάπου τιμᾶται μὲ ἀγάλμα ἀπὸ τοὺς ἔφηβους⁴⁴. Ἕνας Μεσσήνιος ὀνόματι Λυσίδαμος, γιὸς Λυσικράτους ὅμως, ἦταν Γυμνασίαρχος τὸ 11 μ.Χ. ἐπὶ ἱερέως Κράτωνος Ἀρχεδάμου (βλ. παραπάνω), εἶναι αὐτὸς ποὺ σὲ νεώτερη ἡλικία εἶχε νικήσει στοὺς πρόσφατα θεσμοθετημένους ἀγῶνες Ἀσκληπιεῖα καὶ Ρωμαῖα τῆς Μεσσηνίας (SEG 2, 1968, 212). Κάποιος Εὐδαμίδας ὑπῆρξε ἱερέας τοῦ Διὸς Ἴθωμάτα⁴⁵ τὸν 1ο αἰ. μ.Χ. Ὁ Θεόπομπος Ἰππωνος εἶναι συνώνυμος μὲ τὸν κιστιόκοσμο Θεόπομπον τῆς ἐπιγραφῆς ἀρ. εὐρ. 3621.

Ἄρ. εὐρ. 11946. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.43 μ., πλ. μέγ. σωζ. 0.345 μ., πάχ. μέγ. 0.11 μ. Ἕνας νέος ἐφηβικός κατάλογος ἤλθε νὰ προστεθεῖ στοὺς μέχρι σήμερα γνωστούς, ἀνεβάζοντας τὸν συνολικὸ ἀριθμὸ σὲ δεκατέσσερις. Ἐντοπίστηκε ἀπὸ τὸν τεχνίτη Κωνσταντῖνο Κρόμπα, χρησιμοποιοῦμενος σὲ νεώτερο μανδρότοιχο στὸ κτῆμα πρώην ἰδιοκτησίας Πανάγου Λέκκα (τώρα τοῦ Δημοσίου), σὲ ἀπόσταση 100 μ. περίπου ΝΑ ἀπὸ τὸ Στάδιο (πίν. 586):

 [- - - - -] δ [- - - - -]
 [. . 4 .]δωρος [. .] ρα [- - - - -]
 [Κ]λώδιος Θεοπόμ[που]
 5 Κλώδιος Κλεοβούλο[υ]
 ἔφηβοι
 φυλῆς Ἀριστομαχίδος Κλ. Ἐπίκτ[ητος]
 Ἀφροδείσιος Ἀπολλωνίδου ΠΡΟΔΕΚΤ[- -]
 Διόσκορος Ἀπολλωνίδου Ἐπαφ[ρ - - -]
 10 Καπίτων Ἀθηναίου Συν[- - - - -]

44. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1997, 99, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

45. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1990, 91-93, ἀρ. εὐρ. 3032.

	Λήριος Χρύσανθος	Φλ[- - - -]
	Πολιεύς Εὐτύχους	- - - - - - - -
	Ἄλκισθένης <	
	Σπάταλος <	
15	Πρεῖμος Σωστράτου	
	Νύνφιος Σωστράτου	
	Νύνφιος Εὐδαίμονο[ς]	
	Ἀριστοκράτης Ἰλα[- -]	
	Κλ. ὐ Νείκων	
	<i>vacat</i>	
20	Κλ. ὐ Νεικοκ[- - -]	
	Σωτέας Ἀ[- - - -]	
	Φωσφόρο[ς - - -]	
	Ἐπίνικ[ος - - - -]	
	- - - - - - - -	

Ὑψ. γραμμ. 0.01-0.015 μ. 2ου αἰ. μ.Χ. Εἶναι μία ἀπὸ τὶς νεώτερες χρονολογικὰ ἐπιγραφές τοῦ εἴδους. Σώζεται μόνο ὁ κατάλογος τῶν ἐφήβων τῆς Ἀριστομαχίδος φυλῆς καὶ αὐτὸς ὄχι πλήρης. Ἐνδιαφέρον δημογραφικὸ στοιχεῖο ἀποτελεῖ ὁ μεγάλος σχετικὰ ἀκόμη ἀριθμὸς τῶν ἐφήβων τῆς πόλης, καθὼς καὶ τὸ γεγονός ὅτι δὲν ἀποκαλοῦνται πλέον «τριτίρηνες», ἀλλὰ ἀπλῶς ἔφηβοι. Οἱ Ὑπογυμνασίαρχοι Κλώδιος Θεοπόμπου καὶ Κλώδιος Κλεοβούλου δὲν εἶναι γνωστοί. Τὸ ὄνομα Κλώδιος εἶναι σχετικὰ σπάνιο. Εἶναι γνωστὸ στὴ Μεσσήνη ἀπὸ ἐπιτύμβια ἐπιγραφή. Τὰ ὑπόλοιπα ὀνόματα ἀπαντοῦν γενικῶς σὲ ἐπιγραφές τῆς Μεσσηνίας καὶ τῆς Λακωνίας.

Ἡρώο Σαιθιδῶν

Ἄρ. εὐρ. 11499, μέγ. σωζ. ὕψ. 0.195 μ., μέγ. σωζ. πλ. 0.10 μ., πάχ. 0.187 μ. Κατὰ τὶς ἐργασίες καθαρισμοῦ καὶ συντήρησης τοῦ Ἡρώου-Μαυσωλείου τῶν Σαιθιδῶν, ἐν ὄψει τῆς ἀναστήλωσής του σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ ὑπὸ ἀναστήλωση Στάδιο καὶ τὶς στοᾶς τοῦ Γυμνασίου, βρέθηκε μεταξὺ ἄλλων καὶ θραῦσμα ἀπὸ τὴν ἰωνικὴ στέψη ἀσβεστολιθικῆς στήλης μὲ τὰ δύο τελευταῖα γράμματα τῆς λέξης [- - - χαίρε]τε (πίν. 59α).

Τυχαῖα εὐρήματα

Ἄρ. εὐρ. 11970, μέγ. σωζ. μῆκ. 0.115 μ. Ἀνατολικά ἀπὸ τὴν ἔπαυλη καὶ βόρεια τοῦ Γυμνασίου βρέθηκε τυχαῖα σὲ μανδρότοιχο κτήματος (μάντρα τῆς Ρηγιῶς) μεταξύ ἄλλων καὶ τὸ πρόσθιο τμήμα ἀριστεροῦ πέλματος ἀπὸ μαρμάρينو ἀγάλμα ἐλληνιστικῶν χρόνων (πίν. 596). Σώζονται τὰ ἄκρα τεσσάρων δακτύλων ποὺ προεξέχουν ἀπὸ τοὺς ἱμάντες σανδαλιῦ. Ὁ τύπος τοῦ σανδαλιῦ (κρηπίς) εἶναι ὅμοιος μὲ αὐτὸν ποὺ φέρει μαρμάρينو πέλημα ἀπὸ τὸ ναυ-ἄγιο τῶν Ἀντικυθηρῶν τοῦ πρώιμου 1ου αἰ. π.Χ.⁴⁶.

Ἄρ. εὐρ. 11962, μέγ. σωζ. ὕψ. 0.205 μ., μέγ. σωζ. πλ. 0.44 μ. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ ἐρειπωμένου βυζαντινοῦ ναοῦ, ὁ ὁποῖος βρίσκεται ἀνατολικά τοῦ Ἀσκληπείου ἦλθαν στὸ φῶς θραύσματα μαρμάρινων γλυπτῶν, μεταξύ τῶν ὁποίων ξεχωρίζει τὸ πρόσθιο τμήμα ἀπὸ τὸ σανδαλοφόρο πέλημα μαρμάρινου ἀγάλματος φυσικοῦ μεγέθους (πίν. 59γ). Ὁ τύπος τοῦ σανδαλιῦ εἶναι παρόμοιος μὲ αὐτὸν ποὺ ἀπαντᾷ σὲ γλυπτὰ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., ὅπως τῆς Λυκοσοῦρας. Τὸ πέλημα εἶναι συμφυῆς μὲ μέρος τῆς πλίνθου, ἐνῶ στὰ ἀριστερά του σώζεται τὸ κατώτατο τμήμα κυλινδρικοῦ ἀντικειμένου καλυμμένου μὲ ταινίες, πιθανῶς ὀμφαλός.

Μουσειακὲς ἐργασίες

Ὁλοκληρώθηκε ὁ καθαρισμὸς τῆς ἐπιφάνειας τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἑρμοῦ μὲ χρῆση ἀκτίνων λείζερ ἀπὸ τὶς συντηρήτριες Ἑλένη Δογάνη, Ἀμερίμνη Γαλάνου καὶ Σταυρούλα Πολυμενέα, ἡ ὁποία εἶχε μελετήσει τὸ θέμα στὸ πλαίσιο διπλωματικῆς τῆς ἐργασίας στὸ ΤΕΙ Ἀθηνῶν. Ἡ μέθοδος ἐφαρμόζεται γιὰ πρώτη φορὰ στὴ χώρα μας καὶ ἀποδείχτηκε ἰδιαίτερα ἀποτελεσματικὴ (πίν. 60-63).

ΠΕΤΡΟΣ Γ. ΘΕΜΕΛΗΣ

46. K. D. MORROW, *Greek Footwear and the Dating of Sculpture* (Madison Wisconsin 1985) 111, εἰκ. 92.

9. ΕΡΕΥΝΑ ΙΚΛΑΙΝΑΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Ἡ τρίτη περίοδος τῆς ἐπιφανειακῆς ἔρευνας ποὺ διεξάγεται ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ τῆ διεύθυνση τοῦ ὑπογραφομένου στὴν Ἰκλαινα Μεσσηνίας πραγματοποιήθηκε τὸν Μάιο καὶ Ἰούνιο τοῦ 2001¹. Ἡ ἔρευνα ὀργανώνεται ἀπὸ τὸ Κέντρο Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Manitoba καὶ χρηματοδοτεῖται ἀπὸ τὸ Συμβούλιο Ἐρευνας Κοινωνικῶν καὶ Ἀνθρωπιστικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Καναδά (Social Sciences and Humanities Research Council of Canada) καὶ τὸ Ἰνστιτοῦτο Προϊστορίας τοῦ Αἰγαίου (INSTAP). Ἡ ἐρευνητικὴ ὁμάδα ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα-τοπογράφο Chris Mundigler, τὴν ὀστεολόγο Deborah Ruschillo Κοσμοπούλου, τὴς εἰδικούς ἐπὶ θεμάτων κεραμεικῆς Cynthia Shelmerdine καὶ Joann Gulizio, τὸν εἰδικὸ σὲ θέματα ἠλεκτρονικῶν ὑπολογιστῶν καὶ ἠλεκτρονικῆς ἐπεξεργασίας δεδομένων Ian Cameron, τὸν ἀρχαιολόγο-γεωφυσικὸ Michael Boyd, τὸν σχεδιαστὴ Steven Clarke καὶ τοὺς ὁμαδάρχες Πόπη Καλογεράκου, Robin Connor, Sylvia Connor, Δημήτρη Νακάση καὶ Jody Gordon. Στὴν ἔρευνα ἔλαβαν μέρος 35 φοιτητὲς ἀρχαιολογίας τοῦ Κέντρου Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Manitoba.

1. Θερμότατες εὐχαριστίες ἐκφράζονται πρὸς τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας γιὰ τὴν ἔγκριση τῆς ἔρευνας. Ἐπίσης εὐχαριστῶ τὴν Προϊσταμένη τῆς Ζ' ΕΠΚΑ κυρία Ξένη Ἀραπογιάννη γιὰ τὴν ἄδεια διεξαγωγῆς τῆς ἔρευνας καὶ τὴν ἐκπρόσωπο τῆς Ἐφορείας κ. Ἀθανασία Ράλλη γιὰ τὴ συνεργασία της. Εὐχαριστίες ἐκφράζονται καὶ πρὸς τὸν ἀρχιφύλακα τοῦ Μουσείου Πύλου κ. Κώστα Σουκαλιᾶ καὶ τὸ προσωπικὸ τοῦ Μουσείου γιὰ τὴν εὐγενικὴ τους βοήθεια. Γιὰ τοὺς στόχους καὶ τὴ μεθοδολογία τῆς ἔρευνας βλ. ΠΑΕ 1999, 117-129 καὶ ΠΑΕ 2000, 107-117.

Ἀρχαιολογική ἔρευνα²

Ὅπως ἀναφέρθηκε σὲ προηγούμενη ἔκθεση³, γιὰ τοὺς σκοποὺς τῆς ἔρευνας τὸ πλάτωμα τῆς Ἴκλαινας ἔχει διαιρεθεῖ σὲ τέσσερα μεγάλα τμήματα διαστάσεων 500×1500 μ. (εἰκ. 1, σειρὲς Λ12-14, Μ12-14, Ν12-14, Ο12-14). Τὸ κεντρικὸ καὶ τὸ δυτικὸ τμήμα (τετράγωνα Μ12, Μ13, Μ14 καὶ Ν12, Ν13, Ν14) ἐρευνήθηκαν στὶς περιόδους 1999 καὶ 2000. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς περιόδου 2001 καλύψαμε τὸ ὑπολειπόμενο ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ πλατώματος (τετράγωνα Ο12-14), καθὼς ἐπίσης καὶ τὶς δυτικὲς παρυφῆς τοῦ πλατώματος, τὴν κοιλάδα ἀνάμεσα στὴν Ἴκλαινα καὶ στὸ Κορυφάσιο καὶ τὶς κορυφῆς τῶν λόφων ποὺ περιβάλλουν τὴν Ἴκλαινα πρὸς τὰ νοτιοδυτικά, δυτικὰ καὶ βορειοδυτικὰ (τετράγωνα Λ12-14)⁴. Τέλος, ὀλοκληρώσαμε τὴν ἔρευνα μικροῦ τμήματος τοῦ τετραγώνου Ν12 (ὑποτετράγωνα α2/β2, α3/β3 καὶ γ8/δ8/ε8/ζ8), τὸ ὁποῖο δὲν εἶχε ἐρευνηθεῖ τὸ 1999. Συνολικὰ ἐρευνήθηκε ἔκταση 2.25 τ.χλμ. καὶ καταγράφηκαν καὶ μελετήθηκαν ἐπὶ τόπου περίπου 4.000 ὄστρακα, ἐκ τῶν ὁποίων ἕνα ποσοστὸ τῆς τάξεως τοῦ 8% μεταφέρθηκε στὸ Μουσεῖο Πύλου γιὰ μελέτη.

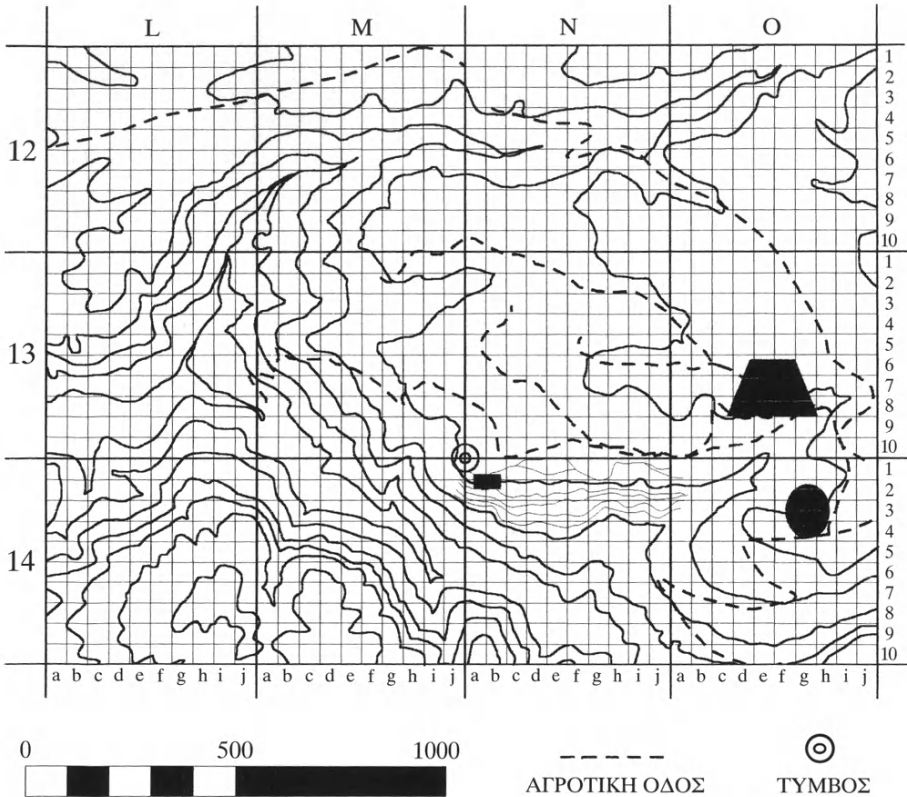
Μεγάλες συγκεντρώσεις ὄστράκων ἐντοπίσθηκαν στὰ ἀκόλουθα τρία σημεῖα (εἰκ. 1, 2):

1. Στὸ τετράγωνο Ο13 (ὑποτετράγωνα ε8/δ8/ε8/ζ8/η8, ε7/δ7/ε7/ζ7/η7, ε6/δ6/ε6/ζ6/η6) καὶ σὲ ἐπιφάνεια περίπου 40.000 τ.μ. (300 μ. α-δ×130 μ. β-ν). Πρόκειται γιὰ μεγάλο ἀμπελώνα ποὺ ἐκτείνεται στὰ βόρεια τοῦ χωματόδρομου ποὺ ὀδηγεῖ στὴ θέση Πλάτανος. Ὁ ἀμπελώνας καταλήγει στὰ βόρεια σὲ χωράφι μὲ πορτοκαλιὲς καὶ στὰ νότια σὲ κατακόρυφη σκάρπα καλυμμένη ἀπὸ θάμνους καὶ βότανα. Ἡ σκάρπα ἀρχίζει σὲ ἀπόσταση 12 μ. ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ τετραγώνου δ8 καὶ συνεχίζεται πρὸς τὰ ἀνατολικά-νοτιοανατολικά στὰ τετράγωνα ε8 καὶ ζ8. Μέσα στὴ σκάρπα εἶναι ὄρατὰ τρία ἀνοιγματα μὲ βραχύδη ὄροφή καὶ μεγάλο βάθος. Τὸ χῶμα εἶναι ἀμμῶδες καὶ

2. Γιὰ τὶς πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴν κεραμεικὴ, τὴ γεωφυσικὴ ἔρευνα, καὶ τὰ λίθινα εὐρήματα εὐχαριστῶ ἀντίστοιχα τὴν καθηγήτρια κ. Cynthia Shelmerdine, τὸν Δρα Michael Boyd, καὶ τὸν κ. James Newhard.

3. ΠΑΕ 1999, 117-129.

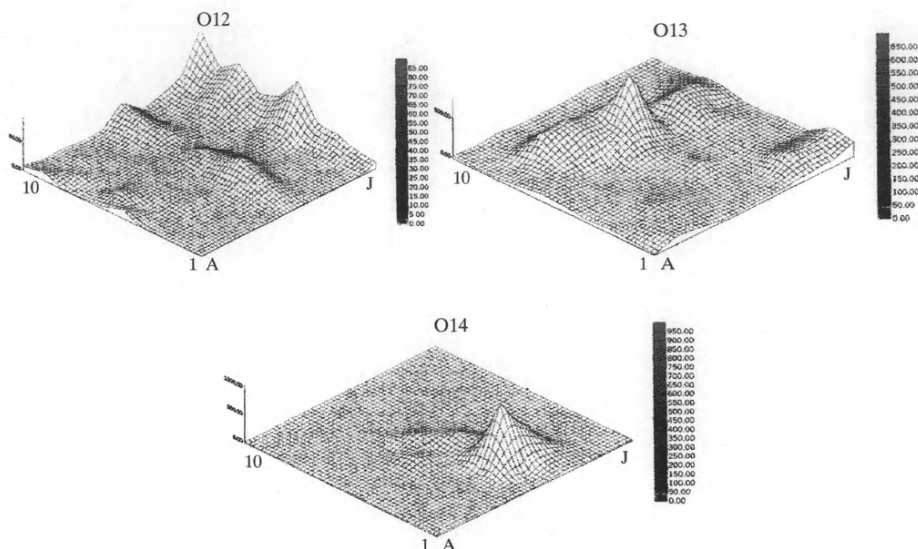
4. Ἡ σειρὰ Λ δὲν ἀπέδωσε παρὰ ἐλάχιστα ὄστρακα.

Εικ. 1. Χάρτης του πλατώματος της Ίκλαινας με τον κάναβο της έρευνας και τα σημεία με τα πιο ενδιαφέροντα εύρηματα.

άφρατο, χρώματος κιτρινέρυθρου (yellowish red 5YR 5/6) προς καστανού (strong brown 7.5YR 5/6)⁵. Τα εύρηματα περιλαμβάνουν δύο όστρακα από ΠΕ χονδροειδείς σκύφους (του έπονομαζόμενου τύπου «Nozaina ware») και δύο χονδροειδή ΥΕ Ι όστρακα από αποθηκευτικά άγγεϊα. Η πλειονότητα των εύρημάτων περιλαμβάνει όστρακα της πρώιμης βυζαντινής περιόδου, κυρίως

5. Munsell Soil Color Charts, Revised Edition, 1992.

Εἰκ. 2. Γραφικὴ παράσταση συχνότητας ὀστράκων στὰ τετράγωνα O12 (α), O13 (β), O14 (γ).

ἀπὸ μαγειρικά σκεύη, πινάκια καὶ σκύφους μὲ ἐφύαλωση καὶ ἀγγεῖα μὲ κτενωτὴ διακόσμηση («combed ware»), καθὼς καὶ θραύσματα ἀπὸ πλίνθους καὶ κεραμίδια, τὰ ὁποῖα ἴσως ὑποδηλώνουν τὴν ὕπαρξη κάποιας ἀγροτικῆς ἐγκατάστασης τῆς περιόδου.

2. Στὸ τετράγωνο O14 (ὑποτετράγωνα g2, f3/g3, f4/g4) καὶ σὲ ἀπόσταση 1 χιλιομέτρου πρὸς τὰ ἀνατολικά τῆς περιοχῆς τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς Μαρινάτου ἐντοπίστηκε ἔντονη συγκέντρωση ὀστράκων τῆς ἸΕ περιόδου. Τὰ ὀστρακα βρέθηκαν στὴν ἐπιμήκη ἐπίπεδη κορυφή (ἐπιφάνεια περίπου 13.000 τ.μ.) τοῦ χαμηλοῦ λόφου ποὺ δεσπόζει στὰ νοτιοανατολικά τοῦ πλατώματος τῆς Ἰκλαινας, στὰ ὄρια τοῦ χωριοῦ. Πρὸς τὰ βόρεια ὁ λόφος ὀρίζεται ἀπὸ ἀπότομη πλαγιά ποὺ καταλήγει σὲ σειρά τριῶν ἰσοπέδων, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὰ ὁποῖα ρεεῖ τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο ποτάμια τῆς Ἰκλαινας. Πρὸς τὰ νότια ὁ λόφος κόβεται ἀπὸ τὸν σύγχρονο δρόμο ποὺ ὁδηγεῖ στὸ Ἐλαιόφυτο. Ἡ κορυφὴ τοῦ λόφου καλύπτεται στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀπὸ ἐλαιῶνα, μὲ μαλακὸ σκουῖο κιτρινέρυθρο (yellowish red 5YR 4/6) χῶμα, ἀλλὰ τὸ δυτικὸ καὶ ἀνατολικὸ τμήμα καλύπτονται ἀπὸ σύγχρονες κατοικίες. Ἡ κερα-

μεική συνίσταται κυρίως σὲ καλῆς ποιότητας στελέχη ἀπὸ κύλικες, σώματα ἀπὸ ὑδρίες καὶ χεῖλη ἀπὸ κύπελλα καὶ κύλικες τῶν ΥἼΕ ΙΙΑ-Β περιόδων (ἂν καὶ ὁ πηλὸς τριῶν ὀστράκων ἀπὸ χονδροειδῆ ἀποθηκευτικά ἀγγεῖα θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ΥἼΕ Ι). Ὅστρακα ἄλλων περιόδων εἶναι λιγοστά: ἓνα θραῦσμα ἀπὸ μαγειρικό σκεῦος καὶ ἓνα ὄστρακο μὲ κτενωτὴ διακόσμηση («combed ware») χρονολογοῦνται στὴν πρώιμη βυζαντινὴ περίοδο, ἐνῶ ἓνα μελαμβαφὲς ὄστρακο φαίνεται νὰ εἶναι κλασικὸ ἢ ἐλληνιστικὸ.

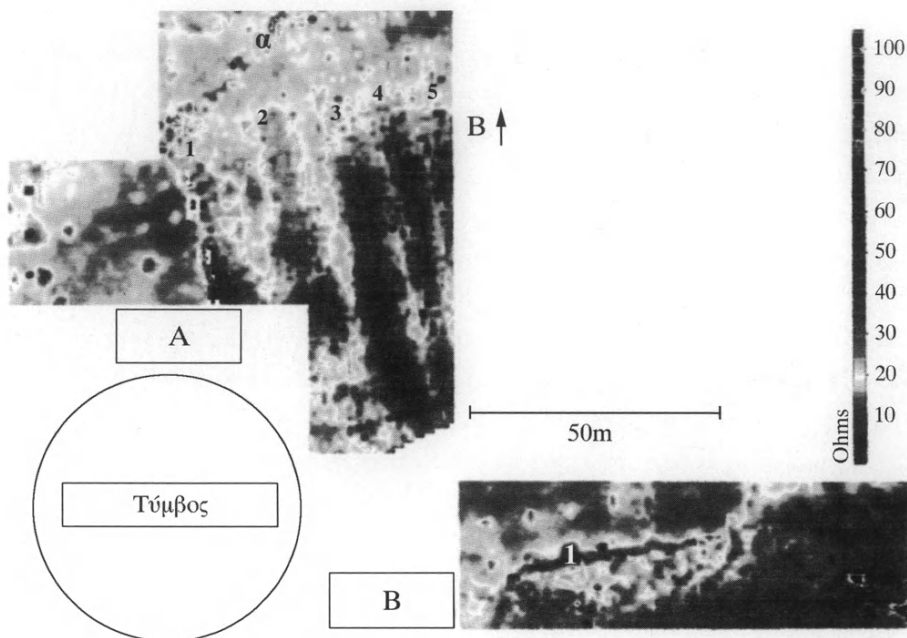
3. Σὲ τμῆμα τοῦ τετραγώνου Ν14 (ὑποτετράγωνα a1/b1, a2/b2), τὸ ὁποῖο εἶχε παραμείνει ἀνεξερεύνητο τὸ 1999, ἐντοπίστηκε μεγάλος ἀριθμὸς ΥἼΕ ΙΙΑ-Β ὀστράκων (περιλαμβανομένης καὶ μιᾶς θάσσης καλῆς ποιότητας ἀπὸ κρατήρα καὶ τμήματος τῆς γάστρας καὶ τοῦ στελέχους ἀπὸ κύλικα). Σημαντικὸ εὑρημα ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι τμῆμα μυκηναϊκοῦ ταυρόσχημου εἰδωλίου. Τὸ εἰδῶλιο εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ καθαρὸ πηλὸ, χρώματος ὠχροῦ καστανοῦ (Munsel 10YR 8/3): σῶζεται τὸ σῶμα, ὁ λαιμὸς, τὰ κέρατα, καὶ τὰ δύο μπροστινὰ πόδια, συνολικοῦ μήκους 4.9 ἐκ.

Παράλληλα μὲ τὴ μελέτη τῶν νέων εὑρημάτων πραγματοποιήθηκε καὶ ἡ μελέτη τῶν λιθίνων εὑρημάτων τῶν δύο προηγουμένων περιόδων. Ἡ μελέτη αὐτὴ κατέδειξε τὴν ὕπαρξη τριῶν παλαιολιθικῶν λεπίδων μὲ παχιά διατομή, πλατιῆς ἐπιφάνειας καὶ ἴχνη ἀπὸ πατίνα, κατασκευασμένων μὲ τὴ μέθοδο τῆς ἀπόκρουσης. Ἡ μία ἀπὸ τίς λεπίδες αὐτὲς εἶναι κατασκευασμένη μὲ τὴν τεχνικὴ Levallois.

Γεωφυσικὴ ἔρευνα

Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέροντα ἀποτελέσματα ἀπέφερε ἡ γεωφυσικὴ ἔρευνα στὴν περιοχὴ τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς Μαρινάτου στὴν τοποθεσία Τραγάνες. Τὸ 2001 ἐπεκτείναμε τὴν ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὴν περιοχὴ ποὺ ἐρευνήσαμε τὸ 2000· συγκεκριμένα, ἐρευνήσαμε μία ἔκταση 7963 τ.μ. μὲ μετρητὴ ἠλεκτρικῆς ἀντίστασης καὶ 9.275 τ.μ. μὲ μαγνητόμετρο. Συνολικὰ ἔχουμε ἐρευνήσει 18.864 τ.μ. μὲ ἠλεκτρικὴ ἀντίσταση καὶ 9.875 τ.μ. μὲ μαγνητόμετρο.

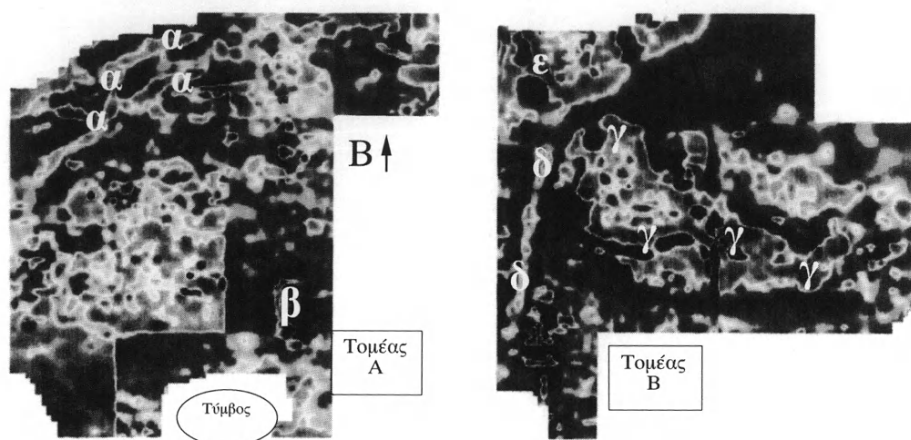
Ἡ ἔρευνα μὲ ἠλεκτρικὴ ἀντίσταση πραγματοποιήθηκε μὲ μετρητὴ ἠλεκτρικῆς ἀντίστασης (Geoscan RM15 resistance meter). Ἡ περιοχὴ ἔρευνας χωρίσθηκε σὲ δύο τομεῖς (Α καὶ Β) καὶ μετρήσεις πάρθηκαν ἀνὰ 1 τ.μ. (εἰκ. 3). Ὁ τομέας Α βρίσκεται στὰ βόρεια τοῦ τύμβου. Ἡ ἔρευνα ἀποκάλυψε

Εἰκ. 3. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας μὲ μετρητὴ ἠλεκτρικῆς ἀντίστασης.

μία γραμμικὴ ἀνωμαλία (α, πιθανῶς σύγχρονο χαντάκι) καὶ πρὸς τὰ ἀνατολικά μία σειρά πέντε γραμμικῶν στοιχείων (εἰκ. 3, A1-5) μὲ κατεύθυνση βόρεια-νότια. Τὰ γραμμικά αὐτὰ στοιχεῖα δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἀρχαιολογικά, λόγω τοῦ μεγάλου μεγέθους καὶ τῆς πυκνῆς παράταξής τους. Στὸν τομέα Β, πὺ βρίσκεται στὰ ἀνατολικά τοῦ Α, ἐντοπίσθηκε ἓνα γραμμικὸ στοιχεῖο (εἰκ. 3, B1), πὺ μπορεῖ νὰ εἶναι τοῖχος.

Ἡ μαγνητομετρικὴ ἔρευνα (εἰκ. 4) πραγματοποιήθηκε μὲ μαγνητόμετρο (Geoscan FM36 fluxgate gradiometer) στοὺς τομείς Α καὶ Β, μὲ μετρήσεις ἀνὰ 1 τ.μ. Ἐνα διπλὸ γραμμικὸ στοιχεῖο ἐντοπίσθηκε στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ τομέα Α. Τὸ βορειότερο τμήμα του (εἰκ. 4α) ἔχει μῆκος 38 μ. καὶ τὸ νοτιότερο (εἰκ. 4β) ἔχει μῆκος σχεδὸν 70 μ. Ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὰ δύο γραμμικά στοιχεῖα κυμαίνεται ἀπὸ 5 μέχρι 10 μ. Πιθανὲς ἐξηγήσεις γιὰ τὸ στοιχεῖο αὐτὸ εἶναι δρόμος ἢ ἀνωμαλία προερχόμενη ἀπὸ καταστροφὴ ἀπὸ ἔντονη φωτιά κτίσματος ἀπὸ ὤμες πλίνθους. Ἐνα ἄλλο γραμμικὸ στοιχεῖο (εἰκ. 4β)

Είχ. 4. Τα αποτελέσματα τής μαγνητομετρικής έρευνας.

είναι πιθανότατα τμήμα τοίχου που ταυτίζεται με έναν από τους τοίχους που εντοπίστηκαν το 2000⁶. Στον τομέα Β εντοπίστηκαν διάφορα μαγνητικά στοιχεία, το πιο εμφανές εκ των οποίων είναι μία μεγάλη μαγνητική ανωμαλία άκανονίστου σχήματος, διαστάσεων περίπου 50×30 μ. (είχ. 4γ), η οποία ίσως αντιπροσωπεύει περιοχή με κατεστραμμένο από φωτιά κτίσμα από ώμες πλίνθους. Μία άλλη μαγνητική ανωμαλία εντοπίστηκε στο δυτικό άκρο του τομέα Β, η οποία προφανώς αντιπροσωπεύει τοίχο ή δρόμο: έχει μήκος 44 μ. και πλάτος 3 μ. και συνεχίζεται πέρα από το νότιο τμήμα τής έρευνηθείσας περιοχής. Μία τρίτη μαγνητική ανωμαλία (είχ. 4δ) ίσως αντιπροσωπεύει τμήματα δύο κατεστραμμένων κλιβάνων. Τέλος, στο βορειοδυτικό τμήμα του τομέα Β εντοπίστηκε μία ζώνη με ύψηλες μαγνητικές μετρήσεις (είχ. 4ε), η οποία θα έρευνηθει περαιτέρω κατά την επόμενη περίοδο.

6. ΠΑΕ 2000, 107-117.

Ἀεροφωτογράφιση

Μὲ ἐπιχορήγηση ἀπὸ τὴν Καναδικὴ κυβέρνηση προχωρήσαμε στὴν ἀεροφωτογράφιση τῆς Ἰκλαινας μὲ εἰδικὰ μισθωμένο ἑλικόπτερο τῆς Ὀλυμπιακῆς Ἀεροπλοΐας τύπου Bolkov. Συγκεκριμένα, φωτογραφήθηκε ἀπὸ ψηλὰ τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ πλατώματος καὶ ὁ τύμβος καὶ παράλληλα διεξήχθη γενικὴ ἐπισκόπηση τῆς τοπογραφίας τῆς περιοχῆς ἀνάμεσα στὴν Ἰκλαινα καὶ στὸν Ἄνω Ἐγκλιανὸ γιὰ τὴν καλύτερη κατανόηση τῆς τοπογραφίας τῆς περιοχῆς ἀνάμεσα στὰ δύο μυκηναϊκὰ κέντρα.

Συμπέρασμα

Ὁ συνδυασμὸς ἀρχαιολογικῆς καὶ γεωφυσικῆς ἔρευνας στὴν Ἰκλαινα ἔχει ἀποδώσει χρήσιμες πληροφορίες γιὰ τὴν ἔκταση καὶ τὸν χαρακτήρα τοῦ οἰκισμοῦ. Κατ' ἀρχάς, παρὰ τὸν ἐντοπισμὸ συγκεκριμένων τοποθεσιῶν μὲ μεγάλες συγκεντρώσεις ὀστράκων, ἐπιφανειακὰ εὐρήματα βρίσκονται στὰ περισσότερα σημεῖα τοῦ πλατώματος, σὲ βαθμὸ πὺ θὰ πρέπει νὰ μιλάμε γιὰ συνεχὴ τάπητα εὐρημάτων ἀντὶ γιὰ μεμονωμένα σημεῖα μὲ εὐρήματα. Κατὰ δεύτερο λόγο, οἱ χρονικὲς περίοδοι πὺ ἀντιπροσωπεύονται ἀπὸ τὰ εὐρήματα προδίδουν ἐκτεταμένη (ἀλλὰ ὄχι ἀπαραίτητα συνεχὴ) χρῆση τῆς θέσης ἀπὸ τὴν πρωτοελλαδικὴ μέχρι καὶ τὴν κλασικὴ περίοδο, καὶ περιορισμένη βυζαντινὴ παρουσία στὸ ἀνατολικὸ σημεῖο τοῦ πλατώματος. Τέλος, πολλὰ στοιχεῖα ἐπιβεβαιώνουν τὴν πιθανότητα ὕπαρξης σημαντικοῦ μυκηναϊκοῦ κέντρου στὴν Ἰκλαινα: τέτοια στοιχεῖα εἶναι τὸ μεγάλο κτιριακὸ συγκρότημα πὺ ἀποκάλυψε ἡ γεωφυσικὴ ἔρευνα στὶς Τραγάνες καὶ ἡ πιθανὴ ὕπαρξη Κυκλωπειῶν τειχῶν καὶ θολωτῶν τάφων. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἐνισχύουν τὴν ταύτιση τῆς Ἰκλαινας μὲ μία ἀπὸ τίς περιφερειακὲς πρωτεύουσες τῆς Δεῦρο ἐπαρχίας τοῦ βασιλείου τῆς Πύλου, πιθανότατα μὲ τὴν *a-μυ₂* τῶν πινακίδων ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τοῦ Ἄνω Ἐγκλιανοῦ⁷.

7. J. BENNET, Space Through Time: Diachronic Perspectives on the Spatial Organization of the Pylian State, *Aegaeum* 12, 1995, 587-602.

Κατά τήν περίοδο 2002 ἡ ἔρευνα θά προχωρήσει πρὸς τὰ βόρεια τοῦ πλατώματος τῆς Ίκλαινας καὶ θά καλύψει τήν περιοχή ἀνάμεσα στήν Ίκλαινα καὶ τὸ ἀνάκτορο τοῦ Ἄνω Ἐγκλιανοῦ. Στόχος μας εἶναι ὁ ἐντοπισμὸς πιθανῶν μυκηναϊκῶν θέσεων ἀνάμεσα στὰ δύο αὐτὰ κέντρα, ὁ ὁποῖος θά μᾶς ἐπιτρέψει νὰ ἀναλύσουμε τὴ θέση τῆς Ίκλαινας στὴ μείζονα περιοχή καὶ στὸ δίκτυο μυκηναϊκῶν θέσεων τῆς Μεσσηνίας.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ

10. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΘΕΡΜΟΥ

(Πίν. 64)

Στις μικρές συμπληρωματικές έρευνες άθικτης επίχωσης κάτω από τόν ανατολικό τοίχο του σηκοῦ του ναοῦ του Ἀπόλλωνος στὸν Θέρμο, ὅπου ἐξετάσθηκαν στρώματα τῆς ἐποχῆς του μεγάρου Β, ἤλθε στὸ φῶς χάλκινο εἰδῶλιο ἐφίππου, τῆς ὕστερης γεωμετρικῆς περιόδου (πίν. 64α). Βρέθηκε μαζί με σιδερένιους σαυρωτῆρες καὶ σιδερένια αἰχμὴ δόρατος μέσα σὲ στρώση χώματος πὺ εἶχε καλύψει τὰ ἐρείπια του μεγάρου Β. Ἐπάνω στὸ ἐπίπεδο αὐτὸ ἀπλώθηκε νοτιότερα ἢ στάχτη τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν οἱ ὁποῖες τελοῦνταν στὸν χῶρο μετὰ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ του μεγάρου Β καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἴδρυση του πρώιμου ἀρχαίου ναοῦ του Ἀπόλλωνος. Τὸ εἰδῶλιο συντηρεῖται.

Στὰ ἐρείπια του μεγάρου Β ἔγιναν ἐργασίες προστασίας καὶ συντήρησης καθὼς καὶ διαμόρφωση γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς μορφῆς του χώρου. Στηρίχθηκαν τομὲς τῶν στρωματογραφικῶν πεδίων, βάσεις τῶν κιόνων τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας καὶ τοῖχοι του ναοῦ. Παλαιὸς ξηρότοιχος ἀφαιρέθηκε γιὰ νὰ ὀλοκληρωθεῖ ὀπτικῶς ὁ χῶρος τῆς εἰσόδου του μεγάρου Β (πίν. 64β). Τρεῖς λίθινες βαθμίδες ὀδηγοῦν προσωρινῶς ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο του ναοῦ σὲ αὐτὸ του μεγάρου Β.

Ἡ διατήρηση τῶν ἐρειπίων του μεγάρου Β ὄρατῶν καὶ ἐπισκέψιμων ἢ ἢ κατάχωσή τους κάτω ἀπὸ τὸν ναὸ του Ἀπόλλωνος εἶναι ζήτημα τὸ ὁποῖο θὰ ἀντιμετωπίσει ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία.

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

11. ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΗΣ ΦΙΛΙΠΠΙΑΔΟΣ

(Πίν. 65-67)

Οί εργασίες που έγιναν τὸ 2001 στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Παντανάσσης ἦταν περιορισμένες, ἐν ἀναμονῇ ἐνδεχομένης ἐντάξεως τοῦ πολὺ σημαντικοῦ αὐτοῦ μνημείου στὸ Γ' Κοινοτικὸ Πλαίσιο¹. Κατὰ τὴν διάρκεια ἐργασιῶν διευθετήσεως τοῦ χώρου, νοτίως καὶ δυτικῶς τοῦ μνημείου, βρέθηκαν:

1. Τὸ δεξιὸ ἄκρο μαρμαρίνης πλάκας, διαστ. 10×7 ἐκ. καὶ πάχους 4 ἐκ., μὲ λοξότμητο πλαίσιο, πάνω στὸ ὁποῖο προεξέχει ἡ ἀνοικτὴ παλάμη τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ δεομένης μορφῆς (πίν. 65α).

2. Πεσσίσκος ἀποκεκρουμένος στὴν μία στενὴ πλευρά, πὺ βρέθηκε σὲ τάφο ἀνατολικά τοῦ κωδωνοστασίου. Κοσμεῖται μὲ τέσσερα συνεχόμενα ἐπτάφυλλα ἀνθέμια, μὲ πλατεῖες ἀυλακώσεις στὰ φύλλα καὶ ὀπὲς ἀπὸ τρυπάνι στὰ κενὰ μεταξὺ τῶν φύλλων. Διαστάσεις: 36.2×10×11.5/5.2 ἐκ. (πίν. 65β). Προέρχεται ἀπὸ τὴν βάση θωρακίου, πὺ ξαναλαξεύθηκε.

3. Πῶρινο χοντροδουλεμένο τεκτονικὸ κιονόκρανο, μὲ ἴχνη κόκκινου χρώματος, πὺ διασώζει σιδερένιο γόμφο. Διαστάσεις ἄβακος 26×19 ἐκ. Ὑψος 20 ἐκ. Διάμετρος βάσεως 14 ἐκ. (πίν. 66α). Παρόμοιο κιονόκρανο εἶχε βρεθεῖ τὸ 1977².

4. Δύο ἀποτμήματα μαρμαρίνων μελῶν μὲ ἴχνη ἐπιχρυσώσεως, ἐνδεικτικὰ

1. Στὶς ἐργασίες ἔλαβαν μέρος οἱ ἀρχαιολόγοι Ἰωάννης Βαραλῆς καὶ Μαριάννα Οἰκονόμου, ὁ ἀρχιτέκτων Ζάχι ἀλ Σααγιὰχ καὶ ὁ ἀρχαιολόγος-συντηρητὴς Γεώργιος Κούρτης. Ὅπως καὶ τὶς προηγούμενες χρονιές, σημαντικὴ βοήθεια προσέφεραν οἱ ἀρχαιολογικὲς ἐφορεῖες τῶν Ἰωαννίνων, γιὰ τὴν ὁποία εὐχαριστῶ τοὺς διευθυντὲς κ. Φραγκίσκη Κεφαλλωνίτου καὶ κ. Κωνσταντῖνο Ζάχο καὶ τοὺς συνεργάτες τους.

2. ΠΑΕ 1977, 151, πίν. 93α.

τοῦ πλοῦτου πού ἐχαρκτηρίζε τὸν ναὸ τῆς Παντανάσσης. Τὸ ἓνα, μὲ κοιλόκυρτο κυμάτιο καὶ λοξή τὴν μόνη σωζομένη πλευρά, πού εἶναι ἀδρὰ δουλεμένη, προέρχεται πιθανότατα ἀπὸ γωνία περιθωρώματος. Οἱ διαστάσεις του εἶναι $9.5 \times 8.5 \times 3/1.8$ ἐκ. Τὸ ἄλλο διασώζει τμήμα ἀνθεμίου καὶ προέρχεται μάλλον ἀπὸ κιονόκρανο.

5. Τμήμα πλακὸς μαρμαροθετήματος μὲ φυτικό διάκοσμο, διαστάσεων 16.5×11.8 ἐκ., καὶ πάχους 7.8 ἐκ. (πίν. 666). Στὰ μεταξύ τῶν φυτικῶν θεμάτων κενὰ ἔχουν σωθεῖ μία πορφυρὴ καὶ δύο πράσινες κροῦστες. Ἀνάλογες πλάκες ἔχουν βρεθεῖ στὴν ἀνατολικὴ παρυφὴ τοῦ μαρμαροθετήματος τοῦ νάρθηκος καὶ σὲ δύο πλάκες πού περισυνελέγησαν τὸ 2000³.

6. Τὸ ἀριστερὸ ἄκρο πλίνθου μὲ τμήμα ἐγγάρακτης ἐπιγραφῆς, ὕψους 12, πλάτους 7.5 καὶ πάχους 3.2 ἐκ. Σώζονται τὰ γράμματα ΑΛ, γωνιώδη καὶ στενά, μεταξύ δύο γραμμῶν (πίν. 67α). Βρέθηκε νοτίως τῆς νοτίας στοᾶς. Πολλὰ ἄλλα τμήματα πλινθίνων ἐπιγραφῶν ἔχουν βρεθεῖ κατὰ καιροὺς στὴν Παντάνασσα, ὅλα σχεδὸν νοτίως τοῦ μνημείου ἢ κοντὰ στὸ κωδωνοστάσιο⁴.

Ὁλοκληρώθηκε ἡ ἐπεξεργασία μὲ σβουράκι καὶ χτένα τῶν θαμνίδων τῆς εἰσόδου ἀπὸ τὴν δυτικὴ στοὰ στὸν νάρθηκα, καθὼς καὶ τῆς βασιλείου πύλης, καὶ συνεχίσθηκε ἡ ἐπεξεργασία μὲ χτένα τῶν πλακῶν ἀπὸ σκυροκονίαμα μὲ τίς ὁποῖες ἔχουν συμπληρωθεῖ τὰ κενὰ τοῦ δαπέδου. Κατασκευάσθηκαν δύο πλάκες τοιχοβάτη ἀπὸ ὀπλισμένο σκυρόδεμα, καὶ τοποθετήθηκαν στὸ δυτικὸ μέτωπο τοῦ τοιχοπεσοῦ μεταξύ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ ἱεροῦ βήματος. Ταυτίσθηκαν καὶ συγκολλήθηκαν δύο κομμάτια ἀπὸ τὴν βάση τῆς φιάλης πού βρίσκεται δυτικῶς τοῦ ναοῦ⁵.

Αἴτημα νὰ συγκολληθεῖ τὸ μαρμαροθέτημα τοῦ νάρθηκα, πού ἀποκολλήθηκε τὸ 1993 καὶ ἀπόκειται σὲ δεκαεπτὰ κομμάτια στὴν Παρηγορήτισσα⁶, ἐκκρεμεῖ στὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ.

3. ΠΑΕ 1988, 97, πίν. 686, 69, 70α· 1992, 151-152, εἰκ. 1, πίν. 606, 61α· 2000, 140, πίν. 82, 83α.

4. Βλ. λ.χ. ΑΑΑ, V.1, 1972, 94, εἰκ. 6, καὶ ΠΑΕ 1977, 153, πίν. 946-γ· 1992, 151, πίν. 60α· 1993, 113, πίν. 666.

5. Βλ. ΑΑΑ, X.2, 1977, 160, εἰκ. 15, σχ. 2. ΠΑΕ 1977, 151, πίν. 93δ.

6. ΠΑΕ 1993, 116.

Καθαρίσθηκαν και, όπου ήταν δυνατόν, συγκολλήθηκαν από τον αρχαιολόγο-συντηρητή κ. Γιάννη Κούρτη όστρακα που είχαν βρεθεί κατά παλαιότερες ανασκαφές, όπως δύο συνανήκοντα τμήματα πλίνθου με έγχαρακτη μικρογράμματη επιγραφή⁷ (πίν. 676). Μεταξύ των ολιγαριθμωv άγγείων που μπόρεσαν να συγκολληθούν μνημονεύεται άμφορέας που είχε βρεθεί τὸ 1988, και χρησιμοποιήθηκε ως ήχητικό άγγείο.

Μετὰ από πολυετείς προσπάθειες να συντηρηθούν τὰ σπαράγματα τοιχογραφιῶν που έχουν βρεθεί κατά τὴν πολυετή ανασκαφή, μετεφέρθησαν στὰ εργαστήρια τῆς Διευθύνσεως Συντηρήσεως Ἀρχαιοτήτων 128 κιβώτια, πέραν τῶν 80 περίπου που είχαν μεταφερθεί τὸ 1999, και τῶν ὁποίων ἡ συντήρηση άρχισε μετὰ διετία, καθὼς και τεσσάρων ἀποτειχισμένων τμημάτων τοιχογραφιῶν. Ὑπεύθυνος ὀρίσθηκε ὁ συντηρητῆς κ. Χ. Λιωνῆς. Ἡ ἔργασία προχωρεῖ βραδύτατα, λόγω μὴ διαθέσεως τοῦ ἀπαραιτήτου ἀριθμοῦ συντηρητῶν και ἀποσχολήσεως των παραλλήλως σὲ άλλες ἔργασίες.

Νέες ἐνέργειες για τὴν ἀπαλλοτρίωση ἢ ἀπ' εὐθείας ἀγορὰ τῶν παρακειμένων ἀγρῶν, που καταλαμβάνουν τὸν χῶρο τῆς Μονῆς Παντανάσσης ἔμειναν και πάλι χωρὶς ἀποτέλεσμα⁸.

Διαπιστώθηκε ὅτι ἄγνωστοι μετακίνησαν κατὰ 25-45 ἐκ. μεγάλη λιθόπλινθο διαστάσεων 1.60×0.44×0.44 μ., στὴν δυτικὴ πλευρὰ τοῦ πεσσοῦ, μετὸν ὁποῖο εἶχε ἐπενδυθεῖ ὁ βορειοδυτικὸς κίον τοῦ κυρίως ναοῦ, και ἔσπασαν στὰ ἄκρα τὶς πλάκες τοῦ δαπέδου κάτω ἀπὸ τὴν ΝΔ γωνία τοῦ πεσσοῦ, για να διενεργήσουν λαθρανασκαφή. Ἡ ἔργασία αὐτὴ προῦποθέτει πολυμελὲς συνεργεῖο με κατάλληλα ἔργαλεῖα, που μπόρεσε να ἔργασθεῖ ἀνενόχλητο ἐπὶ ἀρκετὴ ὥρα. Εἶναι ἄγνωστο πότε συνέβη τὸ περιστατικὸ αὐτό, δεδομένου ὅτι ὁ χῶρος δὲν φυλάσσεται και περιστασιακὰ μόνο τὸν ἐπισκέπτεται τὸ προσωπικὸ τῆς Ἐφορείας. Τὸ γεγονὸς αὐτό, καθὼς και ἡ κλοπὴ πεσσίσκου ἀπὸ τὸν χῶρο τὸ 2000⁹, καθιστοῦν ἀκόμη πιὸ ἐπιτακτικὴ τὴν ἀνάγκη φυλάξεως τοῦ χῶρου,

7. ΠΑΕ 1998, 142. Διαστάσεις: 22×15.5×4 ἐκ. Ἡ ἄνω ἀριστερὴ γωνία εἶχε βρεθεῖ στὸ ἴδιο μέρος (δυτικῶς τοῦ κωδωνοστασίου) τὸ 1977.

8. ΠΑΕ 2000, 139-144.

9. Αὐτόθι.

τὴν ὁποία ὁ ἀνασκαφεὺς ἔχει ζητήσει ἀπὸ ἐτῶν. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1998 εἶχε διορισθεῖ γιὰ μικρὸ διάστημα ὠρομίσθιος φύλακας, ἀπὸ τότε ὅμως τὸ σημαντικότερο μετὰ τὴν Παρηγορήτισσα μνημεῖο τοῦ Δεσποτάτου παραμένει ἀφύλακτο. Νέα ἐνέργειά μου γιὰ τὴν λυσιτελῆ φύλαξη τοῦ χώρου καθ' ὅλη τὴν διάρκεια τοῦ ἔτους ἔμεινε χωρὶς ἀποτέλεσμα.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

12. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΔΩΔΩΝΗΣ

(Πίν. 68-72)

Ἡ ἀνασκαφή τῆς Δωδώνης κατὰ τὸ ἔτος 2001 διενεργήθηκε ἀπὸ τὶς πανεπιστημιακοὺς Χρ. Σούλη, Α. Βλαχοπούλου καὶ Κ. Γραβάνη μὲ δαπάνες τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων¹.

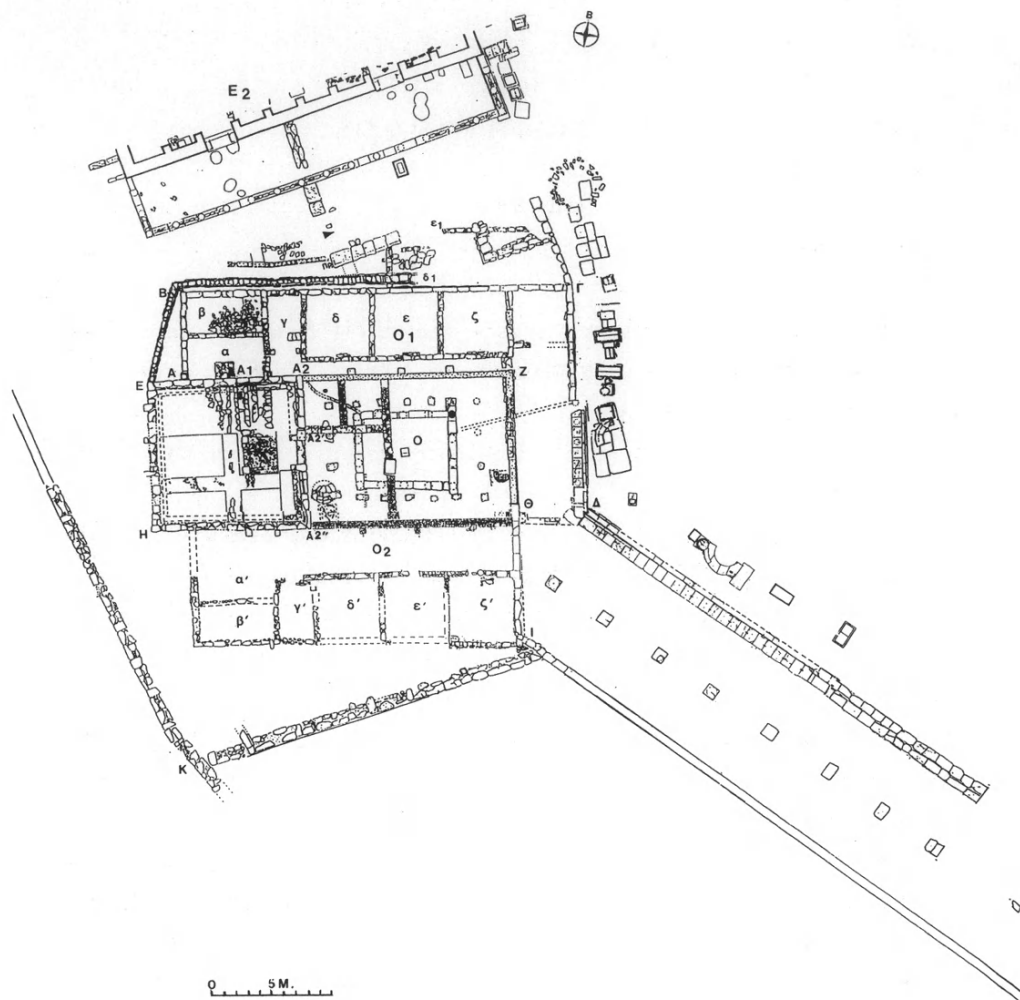
Ἡ ἔρευνα ἐπικεντρώθηκε στὸν διάδρομο τῆς νότιας πτέρυγας τοῦ πρυτανείου Ο2, πρὸ τῶν δωματίων δ', ε' καὶ ζ', προκειμένου νὰ ἐξυπηρετηθοῦν οἱ ἀνάγκες τῆς στερέωσης τῆς ρωμαϊκῆς τοιχοποιίας ποὺ ἀποκαλύφθηκε κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο 1999-2000 ἐπὶ τοῦ ἐνδιάμεσου τοίχου Α2''-Θ (εἰκ. 1) μεταξὺ τῆς αἴθουσας μὲ τὸ περιστύλιο τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου Ο καὶ τῆς πτέρυγας Ο2². Ἐκτὸς αὐτοῦ, ἐξασφαλίζοντας τὴ στερεότητα τοῦ τοίχου, γίνεται ἐφικτὴ καὶ διασφαλίζεται ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας σὲ βάθος, ἢ ὅποια, οὔτως ἢ ἄλλως, παρουσιάζει δυσκολίες, λόγῳ τοῦ μεγάλου ὕψους τῶν ἐπιχώσεων.

Ἰπενθυμίζεται ὅτι ἡ ἐξ ὀλοκλήρου πλίνθινη τοιχοποιία τῆς πρόσοψης τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ ρωμαϊκοῦ τοίχου, ἢ ὅποια ἀποκαλύφθηκε μὲ τὴν ἀνασκαφή τοῦ 1999, εἶχε στερεωθεῖ κατὰ τὴν ἴδια περίοδο³. Μὲ τὴν ἀποκάλυψη καὶ τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ ρωμαϊκοῦ τοίχου κατὰ τὸ 2000, ἡ πρό-

1. Στὴν ἀνασκαφὴ συνεργάστηκαν ὁ σχεδιαστὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Ἰ. Διαμαντόπουλος, οἱ ὑποψήφιοι διδάκτορες Γ. Βαβλιάκης καὶ Φ. Λύρου καὶ ἡ μεταπτυχιακὴ φοιτήτρια Ἐ. Κατερίνη. Ἐκπαιδεύτηκαν οἱ φοιτητὲς τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Δ. Δρόσου καὶ Σ. Ζαφείρη.

2. Ἔργον 1999, 67-68, εἰκ. 63-64. Χρ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 1999, 147-154. Ἔργον 2000, 79-81, εἰκ. 86-89. Χρ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 2000, 145-150. Ἔργον 2001, 62-63, εἰκ. 61-62.

3. Χρ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 1999, 147-154.

Εἰκ. 1. Τὸ Πρυτανεῖο καὶ τμήμα τῆς ΝΔ στοᾶς τοῦ ἱεροῦ.

σοψη τοῦ ὁποίου δὲν βρέθηκε στὴν ἴδια καλὴ κατάσταση⁴, κρίθηκε ἀναγκαία ἡ στερέωση καὶ τῶν δύο τμημάτων τοῦ τοίχου στὸ σύνολό τους. Ὡς ἐκ τούτου,

4. Χρ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 2000, 145-150. Ἔργον 2001, 62-63, εἰκ. 61-62.

κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ στόχο τῆς ἔρευνας ἀποτελέσει ἡ ἀποκάλυψη καὶ τῆς πίσω ὄψης τοῦ ρωμαϊκοῦ τοίχου, ὥστε νὰ ἐξυγιανθεῖ καὶ νὰ στερεωθεῖ ἐνιαῖα σὲ ὄλο του τὸ πλάτος, τὸ μῆκος καὶ τὸ ὕψος ἀπὸ ἐξειδικευμένο συνεργεῖο συντηρητῶν.

Στὸν διάδρομο τῆς πτέρυγας Ο2, πρὸ τῶν δωματίων δ', ε' καὶ ζ', ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε σταδιακὰ μὲ τομὲς ὡς τὸ στρώμα τῆς ρωμαϊκῆς καταστροφῆς τοῦ 167 π.Χ. (πίν. 68α-β). Ἀφαιρέθηκε τὸ στρώμα β, ἀπὸ χαλαρὸ χῶμα, λίθους καὶ κεράμους, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ ἐπίχωση τῶν ὑστεροελληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων. Στὸ βόρειο τμήμα τοῦ διαδρόμου ἀφαιρέθηκε καὶ τὸ στρώμα τοῦ πληοῦ γ, πού προῆλθε ἀπὸ τὴ διάλυση τῶν πλίνθων τῆς ἀνωδομῆς τῆς πτέρυγας Ο2 μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ 167 π.Χ. Κάτω ἀπὸ τὸν πληὸ ἦρθαν στὸ φῶς πεσμένα τὰ κεραμίδια τῆς στέγης (πίν. 69α-β, 70α).

Ὅπως ἦταν ἀναμενόμενο, ὁ τοίχος Α2'-Θ εἶναι κτισμένος πάνω ἀπὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς τοῦ 167 π.Χ. Πιθανότατα ἀντικατέστησε προϋπάρχουσα κιονοστοιχία σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο, ἡ ὁποία θὰ διευκόλυνε τὴν ἐπικοινωνία μεταξὺ τῆς αἴθουσας μὲ τὸ περιστύλιο τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου Ο καὶ τῆς πτέρυγας Ο2, ὅταν στὸν ἀρχικὸ πυρήνα Ο προστίθενται οἱ πτέρυγες Ο1-Ο2 καὶ τὸ πρυτανεῖο λειτουργεῖ ὡς συγκρότημα κτιρίων κατὰ τὴ δευτέρη οἰκοδομικὴ φάση στὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.⁵ Γιὰ τὴ δημιουργία τῆς κιονοστοιχίας χρειάστηκε νὰ ἀποκοπεῖ ὁ ἔως τότε ἐξωτερικός, νότιος τοίχος τῆς περιστυλῆς αἴθουσας τοῦ ἀρχικοῦ κτιρίου Ο τῆς πρώτης οἰκοδομικῆς φάσης τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ὁ τοίχος ξανακτίστηκε ὅταν τὸ πρυτανεῖο περιορίστηκε στὸν κεντρικὸ του πυρήνα Ο κατὰ τὴν τρίτη καὶ τέταρτη οἰκοδομικὴ φάση στὰ τέλη τοῦ 2ου μὲ ἀρχὲς τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. καὶ στὰ τέλη τοῦ 3ου μὲ ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. ἀντίστοιχα (φάσεις νεώτερου περιστυλίου καὶ ἰδιωτικῶν σπιτιῶν)⁶. Τὴν ὑπόθεση γιὰ ὑπαρξὴ κιονοστοιχίας στὸ σημεῖο αὐτὸ κατὰ τὴ δεύ-

5. Γιὰ τὶς οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ πρυτανείου: S. DAKARIS, CHR. SOULI, A. VLACHOPOULOU, K. GRAVANI, *The Prytaneion of Dodona, L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'antiquité, Actes du IIIe Colloque International de Chantilly 1996* (Paris 1999) 149-159· Ἔργον 1996, 64-69, εἰκ. 49-55· Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΧΡ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, *ΠΑΕ 1996*, 215-228, εἰκ. 1-2, πίν. 87-92.

6. Βλ. παραπάνω σημ. 5.

τερη οἰκοδομική φάση τοῦ κτιρίου στηρίζουν, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, τὰ ἐντοιχισμένα θραύσματα ἀπὸ πώρινους κίονες στὸ πίσω μέρος τοῦ τοίχου Α2''-Θ (πίν. 70β, 71α), καθὼς καὶ οἱ σπόνδυλοι κίωνων καὶ ἄλλο ἀρχαιότερο δομικὸ ὑλικό, διάσπαρτο στὸ στρώμα β, ιδιαίτερα δὲ στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ διαδρόμου τῆς πτέρυγας Ο2 (πίν. 68α). Ἀπὸ τὸ στρώμα β προέρχεται ἐπίσης ἀσφράγιστο πέταλο ἀργυροῦ νομίσματος (πίν. 71β).

Ὁ ρωμαϊκὸς τοῖχος εἶναι θεμελιωμένος πάνω σὲ ὀριζόντιο δόμο ἀπὸ εὐμεγέθεις λιθοπλίνθους τοῦ ἀρχικοῦ ἐλληνιστικοῦ τοίχου τῆς αἴθουσας μὲ τὸ περιστύλιο τοῦ κτιρίου Ο, οἱ ὁποῖες, κατὰ τὴ δεύτερη οἰκοδομική φάση τοῦ πρυτανείου ὡς συγκροτήματος κτιρίων Ο-Ο1-Ο2, ἀποτελέσαν τὸν στυλοβάτη τῆς ἐν λόγω κιονοστοιχίας. Ἡ πρόσοψη τοῦ ρωμαϊκοῦ τοίχου, πρὸς τὴν αἴθουσα μὲ τὸ περιστύλιο τοῦ κτιρίου Ο, εἶναι θεμελιωμένη πάνω στὸν στυλοβάτη μετὰ ἀπὸ μία σειρά ἀργῶν λίθων (πίν. 72α-β). Ἡ κατασκευὴ αὐτὴ πιθανότατα ὀφείλεται καὶ στὴν ἀνύψωση τῶν δαπέδων ἐντὸς τοῦ Ο μετὰ τὴ ρωμαϊκὴ καταστροφὴ τοῦ 167 π.Χ., γιὰ τὴ χρῆση τοῦ χώρου τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου Ο κατὰ τὴν τρίτη καὶ τέταρτη οἰκοδομική φάση τοῦ πρυτανείου (φάσεις ὕστερου περιστυλίου καὶ ἰδιωτικῶν σπιτιῶν τῶν ὕστερορρωμαϊκῶν καὶ πρώιμων χριστιανικῶν χρόνων)⁷. Ἀντίστοιχη σειρά ἀργῶν λίθων δὲν διαπιστώθηκε στὴν πίσω ὄψη τοῦ τοίχου (πίν. 68β, 69-70, 71α), προφανῶς ἐπειδὴ, ὅπως ἔχει ἤδη διατυπωθεῖ⁸, ἡ πτέρυγα Ο2, μετὰ τὴ ρωμαϊκὴ καταστροφὴ ἔπαψε νὰ λειτουργεῖ ὡς καταγώγιο, ὅπως καὶ ἡ πτέρυγα Ο1⁹.

Ὁ τοῖχος Α2''-Θ στὸ πίσω μέρος εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ ἀργούς λίθους καὶ ἀσβεστοκονίαμα καὶ ὑποστηρίζεται μὲ τρεῖς ἀντηρίδες, οἱ ὁποῖες εἶναι θεμελιωμένες ἀκριβῶς πάνω στὰ κεραμίδια τῆς καταστροφῆς (πίν. 68β, 69-70, 71α). Οἱ δύο ἀπὸ τίς τρεῖς ἀντηρίδες εἶναι κτισμένες ὅπως καὶ ὁ τοῖχος καὶ παρουσιάζουν ὁμοιότητα μὲ τίς ἐπίσης κτιστὲς ἀντηρίδες πού

7. Βλ. σ. 115, σημ. 5.

8. Ἔργον 1998, 59-63. Χρ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 1998, 143-151, εἰκ. 1-2, πίν. 81-87. Ἔργον 2001, 62-63, εἰκ. 61-62.

9. Ἔργον 1996, 64-69, εἰκ. 49-55. Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, Χρ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 1996, 215-228, εἰκ. 1-2, πίν. 87-92.

ὑποστηρίζουν ἀντίστοιχα τὸν τοῖχο Α-Z¹⁰ μεταξύ τῆς αἴθουσας μὲ τὸ περιστύλιο τοῦ κτιρίου Ο καὶ τῆς πτέρυγας Ο1 (εἰκ. 1). Ἀπὸ τὶς παραπάνω διαφοροποιεῖται κατασκευαστικὰ ἢ ἀνατολικότερη ἀπὸ τὶς ἀντηρίδες τοῦ ρωμαϊκοῦ τοίχου τῶν νεώτερων ἀνασκαφῶν, γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς ὁποίας χρησιμοποιήθηκε σπόνδυλος κίονα σὲ δεύτερη χρήση (πίν. 686, 696, 706).

Διαφορετικὴ παρουσιάζεται ἐπίσης καὶ ἡ τοιχοποιία τῆς πρόσοψης τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ ρωμαϊκοῦ τοίχου Α2''-Θ, ἡ ὁποία σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἐξ ὀλοκλήρου πλίνθινη κύρια ὄψη τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος (πίν. 72α-6), συνδυάζει σειρὲς ὀπτῶν πλίνθων καὶ ἀκανόνιστων λίθων¹¹. Ἐὰν αὕτὴ ἡ δόμηση δὲν ἀποτελεῖ εἶδος μικτῆς τοιχοποιίας, τότε πιθανῶς διασώζεται ἐδῶ μία ἄλλη φάση, ἡ ὁποία ἐνδεχομένως συνδέεται καὶ μὲ ἐπιδιόρθωση τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ τοίχου.

Στὴν πρόσοψη τοῦ τοίχου Α2''-Θ διασώθηκαν σποραδικὰ ἴχνη ἀπὸ λεπτὸ ἐπίχρισμα, κόκκινου χρώματος (πίν. 726).

ΧΡ. ΣΟΥΛΗ - Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ - Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ

10. Γιὰ τὴν τοιχοποιία Α-Z: Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1992, 158.

11. Ἀντίστοιχες μορφὲς τοιχοποιίας: Θ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-ΤΙΒΕΡΙΟΥ, Ἀνασκαφὴ Δίου, τ. 1, Ἡ ὀχύρωση (Θεσσαλονίκη 1998).

13. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΙΝΩΑΣ ΑΜΟΡΓΟΥ

(Πίν. 73-76)

Μολονότι οί ἐργασίες στὴν Μινώα Ἀμοργοῦ κατὰ τὸ 2001 ἀναγκαστικά¹ περιορίστηκαν στὸν στρωματογραφικὸ ἔλεγχο ὀρισμένων παλαιῶν τομῶν στὴν Κάτω πόλη, καὶ σὲ καθαρισμοὺς στὸ σπηλαιῶδες χάσμα στὴν κορυφὴ τῆς ἀκρόπολης καὶ κυρίως στὸ τεῖχος, τὰ ἀποτελέσματα ἦταν ἰδιαιτέρως σημαντικά γιὰ τὴν συμπλήρωση τῆς εἰκόνας τῆς ὀχύρωσης καὶ τοῦ οἰκιστικοῦ ἴστου τῆς πόλεως (εἰκ. 1, τοπογραφικό).

Κάτω πόλη

Ἀποκαλύφθηκε ὀλόκληρη ἡ μνημειακὴ ὄψη τοῦ τραπεζιόσχημου ἀναλήμματος, Δ τοῦ ΝΑ προμαχώνος (πίν. 73α), μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἡμιδιαλυμένου ἀνασκαφικοῦ μάρτυρα.

Συμπληρωματικὴ ἔρευνα στὴν παλαιὰ στρωματογραφικὴ τομὴ ΒΔ τοῦ τραπεζιόσχημου ἀναλήμματος ἐπιβεβαίωσε τὴν διαφορετικὴ χρονολόγηση τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων· τὰ χρονολογήσιμα κινητὰ εὐρήματα, ὅπως ἡ κεραμικὴ ΠΓ καὶ Γεωμετρικῶν χρόνων (πίν. 73β), ἀπὸ τίς ἀδιατάρακτες στρώσεις ἐπιβεβαίωσαν τόσο τὴν πρώιμη χρονολόγηση τοῦ παλαιότερου τμήματος τοῦ ὀχυρωτικοῦ τοίχου, ὅσον καὶ τὴν μεταγενέστερη – στοὺς ὕστερους κλασικοὺς ἢ πρώιμους ἑλληνιστικοὺς χρόνους – τοῦ μετασκευασμένου ἀναλήμματος.

Χάρις στοὺς περιορισμένης ἐκτάσεως καθαρισμοὺς κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτερικῆς παρεΐας τοῦ ὀχυρωτικοῦ τοίχου, δυτικὰ τοῦ τραπεζοειδοῦς

1. Ἡ καθυστερημένη καὶ ὑπὸ ὄρους ἄδεια γιὰ τὴν διενέργεια τῶν προγραμματισμένων ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν ἐδόθη ἀπὸ τὸ ΥΠΠΟ στὶς 8-8 ἐ.ε.

ἀναλήμματος, ἐντοπίστηκαν λείψανα καὶ δεύτερου κλιβάνου, λαξευμένου στὸν κατωφερῆ φυσικὸ βράχο, ἀνατολικά τοῦ ἤδη γνωστοῦ, ἡμιανεσκαμμένου, καθὼς καὶ λάκκος ἀπορριμμάτων Δ τοῦ δυτικοῦ πλευρικοῦ τοίχου τοῦ ἀναλήμματος· ἔτσι ἐπιβεβαιώθηκε ὁ ἐργαστηριακὸς χαρακτήρας στὸν ἐκτὸς τοῦ τείχους χῶρο ἀπὸ τοὺς κλασικοὺς ἕως καὶ τοὺς ὄψιμους ἑλληνοριστικούς χρόνους.

Ἀκρόπολη

Ἀπὸ τὸν ἐπιφανειακὸ καθαρισμὸ τοῦ χώρου πρόσβασης στὸ σπηλαιῶδες χάσμα, ἀποκαλύφθηκε ἡ ὄψη τῆς βόρειας παρειάς τοῦ λαξευμένου βράχου καὶ ἐπιβεβαιώθηκε ἡ σύνδεσή του μὲ τὸν τοῖχο τοῦ περιβόλου τοῦ Ἱεροῦ. Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῆς τεχνητῆς ἐπίχωσης, τῶν φερτῶν χωμάτων στὸν μικρὸ ἐσωτερικὸ χῶρο, ἀποκαλύφθηκαν δύο κτιστὲς κατασκευὲς ἐν εἴδει θρανίων ἢ πάγκων, χρονολογούμενες ἀπὸ τὰ λείψανα κονιάματος καὶ τὰ νεώτερα κινήτὰ εὐρημάτων στοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους. Ἡ ἀνάμειξη ὅμως τῶν εὐρημάτων διαφόρων ἐποχῶν, προϊστορικῶν, ἱστορικῶν καὶ ὄψιμων ρωμαϊκῶν χρόνων, μαρτυρεῖ γιὰ τὴν μακραίωνη χρήση τοῦ σπηλαίου (πίν. 74α). Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα σὲ βάθος ἐλπίζεται ὅτι θὰ συμβάλει στὴν ἀποσαφήνιση εὐάριθμων ζητημάτων, ὅπως ἡ διάρκεια χρήσης καὶ ἡ σχέση τοῦ βραχοσκεποῦς σπηλαίου μὲ τὸ ὑπερκείμενο Ἱερό.

ΒΔ κλιτῆς

Ὁ τριγωνικὸς πύργος

Στὴν δυτικὴ ἀπόληξη τοῦ ὀχυρωτικοῦ τοίχου ποὺ περικλείει τὴν Κάτω πόλη (εἰκ. 1 καὶ 2) καὶ στὸ ΒΔ ἄκρο τῆς φυσικῆς καὶ τεχνητὰ ὀχυρωμένης ἀκρόπολης, ἀποκαλύφθηκε πύργος τριγωνικοῦ σχήματος, ὑψηλός (μέγ. σωζ. ὕψ. 3.35 μ.) (πίν. 74β) καὶ εὐμεγέθης (ἐσωτερικῶν διαστ.: Ν: 7.19, Α: 5.90 καὶ Β: 4.76 μ.)· εἶναι θεμελιωμένος στὸν κατηφορικὸ ριζιμὸ βράχο καὶ κτισμένος μὲ μεγάλους σχιστόλιθους, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μονόλιθο κατώφλι τῆς θύρας (μῆκ. 1.62 μ.) στὴν Α πλευρὰ ποὺ εἶναι ἀπὸ δολομίτη. Οἱ πλευρὲς Α καὶ Β ἔχουν πᾶχος 0.90-0.92 μ., ἐνῶ οἱ Ν καὶ Δ, ποὺ ἀποτελοῦν τὴν πρὸς Δ καὶ

Εἰκ. 2. Τὸ πρὸς τῆ Δυτικῆ πύλη οἰκοδομικὸ συγκρότημα (σχ. Γ. Ἀντωνίου).

πρὸς Β συνέχεια τοῦ ἰσχυροῦ ὀχυρωτικοῦ τοίχου, ἔχουν πάχος 1.60-1.76 μ. Μολονότι στὸν ἐσωτερικὸ χῶρο δὲν ἔγινε ἀνασκαφὴ σὲ βάθος, ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ τὴν πατούρα καὶ κυρίως ἀπὸ τὶς δοκοθήκες, ὁρατὲς στὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ Β τοίχου, ὁ πύργος εἶχε δύο ὀρόφους.

Ἡ Δυτικὴ πύλη

Στὴν ὄρεια ἀπόληξη τοῦ Δ τοίχου τοῦ τριγωνικοῦ πύργου (εἰκ. 1 καὶ πίν. 746) ἀποκαλύφθηκε πύλη ἄριστης διατήρησης (πίν. 75α-β). Στὴν θέση τους σώζονται στὸ λίθινο κατώφλι (μῆκ. 1.37 μ.), οἱ λιθόκτιστες παραστάδες (μέγ. ὕψ. 1.81, καὶ μέγ. πάχ. 1.75 μ.), μὲ τὶς κτιστὲς ὀρθογώνιες θῆκες γιὰ τὴν τοποθέτηση τῆς ἀμπάρας τοῦ μοχλοῦ ἀσφαλείας τῆς θύρας· τὸ μεγαλύτερο μῆκος ἔχει ἡ νότια θῆκη (2.01 μ., καὶ διαστ. 0.29×0.26 μ.), ἐνῶ ἡ ὄρεια (διαστ. 0.30×0.20 μ.), μόλις 0.48 μ. Σημαντικὰ οἰκοδομικὰ μέλη γιὰ τὴν πλήρη ἀποκατάσταση τῆς ἀνωδομῆς ἀποτελοῦν καὶ οἱ ἐπιμήκεις μαρμαρόλιθοι ποὺ βρίσκονται δυτικὰ τῆς πύλης, καὶ ἀσφαλῶς εἶναι σὲ θέση φυσικῆς πτώσεως, καθὼς καὶ μερικὸι εὐμεγέθεις σχιστόλιθοι ποὺ ἦταν κτισμένοι στὸν νεώτερο, ὑψηλὸ χωραφότοιχο Δ τῆς πύλης.

Γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν πλευρικῶν τοίχων τῆς πύλης, ἐκτὸς ἀπὸ σχιστόλιθους χρησιμοποίησαν καὶ τὸν εὐθρυπτο ροδόχρωμο πωρόλιθο ἀπὸ τὰ παρακείμενα πετρώματα.

Ἡ θέση τῆς Δυτικῆς πύλης ὄχι μόνον ἀποτελεῖ ἀσφαλὴ ὁδηγὸ γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ ἐλλείποντος βορείου τμήματος τοῦ τείχους μέσα στὸν ἄσκαφο ἀγρὸ πρὸς Α τοῦ χωραφότοιχου, ἀλλὰ ὁδήγησε καὶ στὸν ἐντοπισμὸ λειψάνων τοῦ δρόμου σύνδεσης μὲ τὸν ὄρμο Φοινικῆς, ποὺ βρίσκεται Ν τῆς πόλεως τῆς Μινώας. Οἱ λαξευμένες στὸν φυσικὸ βράχο βαθμίδες ποὺ διακρίνονται κατὰ τόπους Ν-ΝΔ ἀπὸ τὴν πύλη, ἀσφαλῶς ἀνήκουν στὸν ἀρχαῖο δρόμο, στὴν θέση ὅπου, ἕως πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια, ἦταν τὸ συντομότερο μονοπάτι πρόσβασης στὴν θάλασσα.

Μολονότι δὲν ὀλοκληρώθηκε ἡ ἀνασκαφὴ, ἀπὸ τὶς τομὲς καθαρισμοῦ τῆς πύλης διεπιστώθη πῶς, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν διαταραγμένη στρώση καλλιέργειας (πάχ. 0.10-0.17 μ.), τὰ ὑποκείμενα στρώματα εἶναι ἀδιατάρακτα. Τὰ παλαιότερα χρονολογήσιμα κινητὰ εὐρήματα ἀνάγονται στοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους, πάμπολλα προέρχονται ἀπὸ ἀττικὰ ἀγγεῖα τῶν κλασικῶν χρόνων, καὶ τὰ νεώτερα, ὅπως τὰ θραύσματα «μεγαρικῶν» ποὺ βρέθηκαν μέσα στὶς θῆκες, χρο-

νολογοῦνται στοὺς ὄψιμους ἑλληνιστικούς χρόνους, στὸ τέλος τοῦ 2ου ἢ στὶς ἀρχές τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. Πρὸς τὸ παρόν, δὲν γνωρίζουμε μὲ βεβαιότητα τοὺς χρόνους τῆς ὀριστηκῆς ἀχρήστευσης τῆς πύλης. Ἀσφαλῆς ὅμως μαρτυρίες γιὰ τὴν χρονολόγησή τῆς κατάρρευσής της βρίσκονται κάτω ἀπὸ τοὺς ἔμπροσθεν τῆς θύρας πεσμένους λίθους, στὴν δυτικὴ πλευρά.

Σύμφωνα μὲ τὴν μαρτυρία τῶν νεώτερων κινητῶν εὐρημάτων, στὴν ἴδια περίπου περίοδο, γύρω στὸ τέλος τοῦ 2ου π.Χ. αἰ., στοὺς χρόνους μετὰ ἀπὸ τὴν δημιουργία τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐπαρχίας τῆς Ἀσίας τὸ 133 π.Χ., ἀνήκει καὶ τὸ τελευταῖο ἐπίπεδο ζωῆς στὸ ΝΑ τῆς πύλης κείμενο οἰκοδομικὸ συγκρότημα.

Τὸ νέο, ἐντὸς τοῦ τείχους, πρὸς τῇ Δυτικῇ πύλῃ οἰκοδομικὸ συγκρότημα, συνολικῆς ἐπιφανείας 504 μ² (εἰκ. 2) ποὺ ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται στὴν τελείως ἀνεξερεύνητη ΒΔ πλευρὰ τοῦ λόφου, προσέθεσε σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν ἔκταση, τὴν μορφή καὶ τὸν οἰκοδομικὸ ἴσθ τῆς πόλεως. Τὰ κτιριακὰ λείψανα, τόσον τὰ ἐπιφανειακῶς ὄρατὰ στὰ ἀνώτερα ἄνθηρα τῆς κατηγορικῆς πλαγιάς ὅσον καὶ τὰ ἐν μέρει ἀποκαλυφθέντα, σώθηκαν κάτω ἀπὸ τοὺς νεώτερους χωραφότοιχους σὲ καλὴ κατάστασι καὶ σὲ μεγάλο ὕψος, ὅπως ἡ κτιστὴ κλιμαξ (μεγ. ὕψ. 2.24 μ.) (πίν. 76α), ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ ἐργαστηριακοῦ χώρου, καὶ ἡ ἐπιστρωμένη μὲ ὑδραυλικὸ κονίαμα ὕδατοδεξαμενὴ (βάθ. 3.20 μ.) (πίν. 76β), σύρριζα στὸν θυραῖο, ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ πύργου, πολυάρθρα κινητὰ εὐρήματα, ποικίλων εἰδῶν καὶ διαφόρων ἐποχῶν, ἀπὸ τοὺς γεωμετρικούς ἕως τοὺς ὕστερους ἑλληνιστικούς χρόνους, τὸν πρῶμο 1ο π.Χ. αἰ., ἀσφαλῶς μαρτυροῦν γιὰ τὴν μακραίωνη χρῆση τῶν στεγασμένων καὶ ὑπαίθριων χώρων· ἐμφανεῖς εἶναι καὶ οἱ ἐπάλληλες οἰκοδομικὲς φάσεις καθὼς καὶ οἱ μετασκευῆς ὀρισμένων χώρων. Πρὸς τὸ παρόν, μόνον λιγιστὰ στοιχεῖα διαθέτουμε γιὰ τὸν ἀκριβῆ προορισμὸ τῶν διαφόρων χώρων· ἔτσι, ἡ ἀποκάλυψη στὸ ἀνώτερο ἄνθηρο, σχεδὸν στὴν ἐπιφάνεια τοῦ χωραφιοῦ, δύο μεγάλων πίθων τοποθετημένων σὲ κοιλότητες τοῦ φυσικοῦ βράχου, ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεσι περὶ ἀποθηκευτικοῦ χώρου. Ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἐργαστηρίου καὶ κεραμικοῦ κλιβάνου στὸ χαμηλότερο ἄνθηρο, Α. ἀπὸ τὸν θυραῖο τοῖχο τοῦ πύργου, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὀργανικὰ κατάλοιπα, ὅπως οἱ ἐλαιοπυρῆνες, τὰ τρίμματα ξυλανθράκων καὶ κυρίως ἡ ἐκτεταμένη στρώσι τέφρας, μαρτυροῦν καὶ ὀρισμένα ἐναπομείναντα χαρακτηριστικὰ σύνεργα τοῦ ἀγγειοπλάστη, καθὼς καὶ τὰ πῆλινα στηρίγματα κλιβάνου, καὶ ἄλλα. Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, ὁ στρωματο-

γραφικός ἔλεγχος καὶ ἡ συνεξέταση τῶν κινητῶν εὐρημάτων ἀσφαλῶς θὰ ἀποσαφηνίσουν τὶς διάφορες οἰκοδομικὲς φάσεις, τὶς ἀλλαγὲς χρήσης τῶν χώρων, καθὼς καὶ τὰ αἴτια ἐγκατάλειψης τοῦ συγκροτήματος στὰ πρῶιμα χρόνια τῆς ρωμαιοκρατίας.

Ὁ ἐξωτερικὸς ὀχυρωτικὸς περίβολος Β τῆς ἀκροπόλεως (εἰκ. 1)

Οἱ ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοὶ στὸ βόρειο ὄριο τοῦ ἀνδῆρου, στὸ φρύδι τοῦ πλατώματος ποὺ σχηματίζεται σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο (ὕψ. 230 μ. περίπου), βόρεια ἀπὸ τὴν φυσικὰ καὶ τεχνητὰ ὀχυρωμένη ἀκρόπολη (ὕψ. 255 μ.), περιορίστηκαν στὴν ἀποκάλυψη τῆς ἀνώτερης ἐπιφάνειας τῶν κατὰ τόπους ἐπιφανειακῶς ὄρατῶν τοίχων. Ἐπειδὴ στὰ νεώτερα χρόνια χρησίμευαν ὡς ἀναλημματικοὶ χωραφότοιχοι τῶν ἔως πρόσφατα καλλιεργουμένων ἀγρῶν, οἱ περισσότεροι εἶναι μισογρεμισμένοι ἢ ξεροτρόχαλα κτισμένοι μὲ ἀρχαίους λίθους, ἡ διάγνωση τῶν ὀρίων καὶ τῆς χρονολόγησής τους χωρὶς καθαρισμὸν δὲν ἦταν δυνατή. Στὰ ἀνισομεγέθη τμήματα (1.25-15.01 μ.) τῶν καθαρισθέντων τοίχων (συνολικοῦ μήκ. 100 μ.) ἀποκαλύφθηκαν τὸ πάχος (90-1.05 μ.), ὅμοιο μὲ τοῦ ὀχυρωτικοῦ τοίχου τῆς ἀκρόπολης, καθὼς καὶ ἡ τοιχοποιία τῆς Β ἐξωτερικῆς ὀψης, μὲ μεγάλους, συνήθως ἐπιμήκεις σχιστολίθους.

Περιορισμένης ἐκτάσεως διερευνητικὴ τομὴ στὴν ἐσωτερικὴ παρειά ἔδειξε ὅτι καὶ ἡ ἐσωτερικὴ παρειά, κτισμένη μὲ μικρότερους λίθους, ἡ κοίτη θεμελίωσης στὸν κατηφορικὸ ἀνώμαλο ριζιμιὸ βράχο καθὼς καὶ ἡ λιθορριπὴ, τὸ ἐξισωτικὸ γέμισμα τῶν φυσικῶν κοιλοτήτων τοῦ βράχου, δὲν διαφέρουν οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὸν ὀχυρωτικὸ τοῖχο τῆς ἀκρόπολης καὶ τὸν ΒΑ προμαχώνα. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰ ἐξωτερικὰ κριτήρια, ὅπως ἡ τοιχοδομία, ὁ διαφορισμὸς τῆς ἐξωτερικῆς ὀψης - ἐσωτερικῆς παρειάς, ὁ τρόπος θεμελίωσης στὸν ἀνώμαλο φυσικὸ βράχο, τὸ ἐξισωτικὸ γέμισμα, τὰ χρονολογήσιμα κινητὰ εὐρήματα γεωμετρικῶν καὶ πρῶιμων ἀρχαϊκῶν χρόνων ἀπὸ τὴν τομὴ στηρίζουν τὴν κατὰ προσέγγισιν χρονολόγησιν τῶν τοίχων στοὺς προκλασικοὺς χρόνους. Ἀπὸ τὰ ἔως τώρα δεδομένα συνάγεται μὲ βεβαιότητα ὅτι οἱ ἀρχαῖοι τοῖχοι εἶναι κτισμένοι στοὺς αὐχένες τῶν ὑψηλῶν βράχων, μὲ τοὺς ὁποίους συναποτελοῦν ἕναν ἰσχυρὸ τοῖχο (συνολικοῦ μήκ. 162 μ.), τὸν ἐξωτερικὸ ὀχυρωτικὸ περίβολο τῆς ἀκρόπολης, μὲ τὴν ὁποία πιθανῶς συνδέεται μὲ ἐγκάρσιο τοῖχο στὸ ΒΔ τμήμα (εἰκ. 1).

Στὴν ἀποτελεσματικότερη προστασία τόσο τῆς ἀκρόπολης ὅσον καὶ τοῦ οἰκισμοῦ στὴν νότια κλιτὸ συμβάλλουν καὶ οἱ ἀπότομοι φυσικοὶ βράχοι ποὺ βρίσκονται στὰ χαμηλότερα ἀνδῆρα, βόρεια ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ ὀχυρωτικὸ περίβολο, καὶ σχηματίζουν ἓνα εἶδος φυσικοῦ προτειχίσματος.

Ἐπειδὴ ἡ ὀχύρωση ἀποτελεῖ τὴν πλέον εὐγλωττὴ ὕλικὴ μαρτυρία γιὰ τὴν ἀνάπλαση τῆς εἰκόνας καὶ τῆς ἱστορίας τῆς πόλεως, ἐλπίζεται ὅτι θὰ συνεχισθεῖ ἡ ἔρευνα ὥστε νὰ ἀποσαφηνισθοῦν καίρια ζητήματα ὅπως ἡ πλήρης ἀποκατάσταση τῆς εἰκόνας τῆς περιμέτρου, ὁ ἐντοπισμὸς ὅλων τῶν πυλίδων, τῶν ἀτραπῶν καὶ τῶν ἀρχαίων δρόμων πρόσβασης καθὼς καὶ ἡ ἀκριβὴς χρονολόγηση τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων καὶ τῶν ἀλλαγῶν ἢ ἐπισκευῶν (;) τοῦ ἀρχικοῦ πυρήνα τῆς ὀχύρωσης.

ΛΙΛΑ ΜΑΡΑΓΚΟΥ

14. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ ΘΗΡΑΣ

(Πίν. 77-83)

Κατὰ τὸ 2001 στὸ Ἀκρωτήρι τῆς Θήρας ἐκτελέστηκαν οἱ ἀκόλουθες ἐργασίες: Κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους μῆνες τοῦ ἔτους ὀλοκληρώθηκε ἡ ἀνασκαφή τῶν φρεάτων θεμελίωσης τοῦ νέου στεγάστρου, κυρίως στὸν βόρειο τομέα τῆς στεγασμένης περιοχῆς. Τὰ στοιχεῖα ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὶς ἐργασίες αὐτὲς συμπλήρωσαν καὶ ἐπιβεβαίωσαν τὴν εἰκόνα γιὰ τὶς παλαιότερες φάσεις τῆς ἱστορίας τοῦ οἰκισμοῦ. Συγκεκριμένα ἐπιβεβαιώθηκε ὅτι στὰ τέλη περίπου τῆς Πρωτοκυκλαδικῆς περιόδου ἐφαρμόστηκε εὐρὺ οἰκοδομικὸ πρόγραμμα, τὸ ὁποῖο προέβλεπε τὴν κατάργηση ὑφισταμένου νεκροταφείου ἀπὸ θαλαμοειδεῖς τάφους γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ οἰκισμοῦ (πίν. 77α-β). Στὰ κατάλοιπα τοῦ νεκροταφείου αὐτοῦ προφανῶς ἀνήκει ἀκόμη ἓνας ἐγχυτρισμὸς ἀπὸ τὸν θάλαμο ποὺ ἐντοπίστηκε κατὰ τὴν ἐκσκαφή τοῦ φρέατος γιὰ τὸν νέο πεσσο 69 (πίν. 78α-β). Στὰ πλαίσια τοῦ εὐρέος οἰκοδομικοῦ προγράμματος τοῦ τέλους τῆς Πρωτοκυκλαδικῆς περιόδου καὶ προκειμένου νὰ ἐξυγιανθεῖ τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν οἰκοδόμηση τῶν ἐπιβλητικῶν οἰκοδομημάτων τῆς Μεσοκυκλαδικῆς περιόδου οἱ θάλαμοι τῶν τάφων γεμίστηκαν μὲ πέτρες καὶ χῶμα ὡς τὴν ὀροφή τους (πίν. 79α). Πολλὰ ἀπὸ τὰ οἰκοδομήματα αὐτὰ μὲ προσθήκες καὶ μετασκευὲς ἐπιβίωσαν ὡς τὴν Ὑστεροκυκλαδικὴ I περίοδο, ὅποτε ἡ πόλις τοῦ Ἀκρωτηρίου ἐνταφιάστηκε κάτω ἀπὸ ἠφαιστειακὴ σποδὸ.

Ἐπίσης ἐπιβεβαιώθηκε ἡ ἐπαναλαμβανόμενη συμπεριφορὰ τῶν κατοίκων τοῦ Ἀκρωτηρίου μετὰ ἀπὸ κάθε σεισμικὴ καταστροφή. Αὐτὴ συνίστατο στὴ διάσωση σκευῶν καὶ ἐπίπλων ποὺ μπορούσαν ἀκόμη νὰ χρησιμοποιηθοῦν καὶ στὴ διαλογή τῶν ἐρειπίων προκειμένου νὰ ἀνακυκλωθοῦν οἰκοδομικὰ ὕλικά (τουλάχιστον λίθοι καὶ χῶμα) γιὰ τὴν ἐπισκευὴ τῶν κατεστραμμένων κτιρίων.

Τὴν μεγάλη οικονομικὴ εὐμάρεια τῆς Μεσοκυκλαδικῆς πόλης ἐπιβεβαίωσαν ἀκόμη μιὰ φορὰ τὰ κινητὰ εὐρήματα κυρίως δὲ ἐξαιρετικῆς ποιότητος

πήλινα σκευή κοσμημένα με θέματα ἀπό τὸν φυτικό καὶ ζωικό κόσμο κατὰ τὴν δίχρωμη τεχνική (πίν. 796-γ).

Καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ ἔτους στὰ κατὰ χώραν ἐργαστήρια συνεχίστηκε ἡ συντήρηση, διαλογή, καταγραφή καὶ ἐπεξεργασία τῶν πάσης φύσεως εὐρημάτων (πίν. 80α-β). Πέρα ἀπὸ τὴν παροχὴ ἄμεσης βοήθειας στὰ σκάμματα τῆς ἀνασκαφῆς, τὸ ἐργαστήριο συντήρησης τοιχογραφιῶν ἐνισχυμένο οἰκονομικὰ καὶ κατὰ τὸ 2001 ἀπὸ τὸ «Ἴδρυμα Θήρας Πέτρος Μ. Νομικός» ἀσχολήθηκε καὶ με τὴν συντήρηση παλαιότερων εὐρημάτων, ὅπως οἱ συνθέσεις ἀπὸ τὴν Ἐεστὴ 3: τοῦ «Βωμοῦ», τοῦ «Δονακῶνος» καὶ τῶν «Σπειρῶν» (βλ. Ἔργον 2001, εἰκ. 85). Με χορηγία τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος προχώρησε σημαντικὰ καὶ ἡ συντήρηση τῆς τοιχογραφίας τῶν «Κυριῶν με τὶς Ἀνθοδέσμες» (βλ. Ἔργον 2001, εἰκ. 84) ὡσαύτως ἀπὸ τὴν Ἐεστὴ 3.

Στὸ ἐργαστήριο κεραμικῆς, παράλληλα με τὴν κάλυψη τῶν καθημερινῶν ἀναγκῶν τῆς ἀνασκαφικῆς διαδικασίας, συνεχίστηκε ἡ συντήρηση καὶ ἀποκατάσταση μικρῶν καὶ μεγάλων σκευῶν. Μερικὰ ἀπὸ αὐτά, ὅπως ἡ πρόχους με τὰ πτηνά (πίν. 81α) καὶ ὁ μέγας πίθος με τοὺς γρύπες (πίν. 816), ἀμφότερα τῆς Μεσοκυκλαδικῆς δίχρωμης τεχνοτροπίας, μποροῦν νὰ διεκδικήσουν τὸν τίτλο τῶν ἔργων τέχνης.

Μοναδικὰ μπρούντζινα ἀντικείμενα, ὅπως ἡ πρόχους ποὺ διατηρεῖ ἀκόμη τὴ χόρτινη ἐπένδυση τῶν λαβῶν της (πίν. 81γ), ἦσαν τὸ ἀντικείμενο συντήρησης στὸ ἀντίστοιχο κατὰ χώραν ἐργαστήριο.

Με συστηματικὴ ἐργασία στὸ ἐπιτόπια ὀργανωμένο ἐργαστήριο περιβαλλοντικῆς ἀρχαιολογίας προχώρησε ἡ διαλογή καὶ ταξινόμηση σχετικῶν εὐρημάτων ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν διαδικασία ὑδροκοσκινίσματος. Ὅστὰ μεγαλοπανίδας (πίν. 82α) καὶ μικροπανίδας (πίν. 82β), ὄστρεα μαλακίων (πίν. 83α), λείψανα ἐντόμων καὶ ποικίλα βοτανολογικὰ κατάλοιπα (πίν. 83β) διαχωρίστηκαν καὶ ταξινομήθηκαν προκειμένου νὰ ἀκολουθήσει ἡ συστηματικὴ μελέτη τους. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ τελευταία αὐτὴ διαδικασία εἶναι λίαν χρονοβόρα καὶ ἀπαιτεῖ, πέρα ἀπὸ τὶς εἰδικὲς γνώσεις, καὶ εἰδικὸ τεχνικὸ ἐξοπλισμό.

ΧΡΙΣΤΟΣ Γ. ΝΤΟΥΜΑΣ

15. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΡΧΑΝΩΝ

(Πίν. 84-87)

Κατά τὸ 2001 συνεχίσθηκε καὶ ἔληξε ἡ ἀνασκαφὴ τῆς ἐπίχωσης τοῦ ἰσογείου τοῦ μεγάλου Χώρου 33, οἱ τρεῖς τοῖχοι τοῦ ὁποίου, χτισμένοι, ὡς γνωστόν, μὲ ξεστοὺς πωρόλιθους, σώθηκαν σὲ σημαντικὸ ὕψος. Συνολικὰ ὁ χῶρος περιεῖχε 29 πίθους καὶ 145 ἀγγεῖα, τριῶν κυρίως ἀποθηκευτικῶν τύπων, καδόσχημα ἀγγεῖα, συνήθεις ἀμφορεῖς ἀλλὰ καὶ ἰδιόμορφους ψηλοὺς κυλινδρικοὺς ἀμφορεῖς, τὰ στόμια μερικῶν ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶχαν σφραγισθεῖ μὲ πηλό, πάνω στὸν ὁποῖο σώθηκαν ἀποτυπώματα μεταλλικοῦ δακτυλιδιοῦ. Ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὴ ἦταν ἡ συμπύκνωση τῶν ἀγγείων καὶ τῶν σκευῶν. Οἱ πίθοι εἶχαν τοποθετηθεῖ σὲ τέσσερις σειρές, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ δύο κατὰ μῆκος τῶν μακρῶν τοίχων καὶ οἱ ἄλλες δύο στὸ κέντρο τοῦ χώρου καὶ τὰ ἀγγεῖα σὲ δύο στενοὺς διαδρόμους ἀνάμεσα στοὺς πίθους καὶ σὲ τέτοια διάταξη, πού ἦταν ἀδύνατη ἡ προσπέλαση στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ χώρου (πίν. 84-85).

Στὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ ἐπιβεβαιώθηκε ἡ καταστροφὴ τοῦ Χώρου 33 ἀπὸ σεισμὸ καὶ ἀπὸ πυρκαγιά. Σχετικὰ μὲ τὸν σεισμὸ μετρήθηκαν καὶ σχεδιάσθηκαν ὄχι μόνον οἱ ρωγμὲς στὶς ὄψεις τῶν πωρολιθικῶν τοίχων τοῦ χώρου ἀλλὰ καὶ οἱ μετακινήσεις δόμων, τμημάτων ἢ καὶ ὁλόκληρων τοίχων. Ἐντυπωτικὰ ἦταν τὰ πάμπολλα ἴχνη τῆς πυρκαγιᾶς πού κατέκαυσε τὸ περιεχόμενον τοῦ χώρου, τῆς ὁποίας σὲ ἀρκετὰ σημεῖα διακριβώθηκαν οἱ ἐστίες ἀλλὰ καὶ οἱ ποικίλοι βαθμοὶ θερμοκρασίας πού ὑπερέβη κατὰ τόπους τοὺς 1000 βαθμούς. Τὸ κατώτερο τμήμα μερικῶν πίθων καλυπτόταν ἐσωτερικὰ ἀπὸ παχύτατο πετροποιημένο ὑλικό, προφανῶς ἀπόφρυγμα τῆς καμίνευσης (πίν. 86α). Σ' αὐτὸ τὸ πέτρωμα, πού κάλυπτε τὸ κατώτερο τμήμα δύο γειτονικῶν πίθων, τοποθετημένων στὸ κέντρο τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ χώρου, τῶν πίθων ἀρ. 19 (πίν. 86β) καὶ 20 (πίν. 87α-β) κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ ἀρίθμηση, διακρίθηκαν ἀνάμεσα σὲ φλύκταινες καὶ ἐπανθήματα καὶ πολλὰ ἴχνη πετροποιημένων ὑφασμάτων. Μὲ τὸ μοναδικὸ αὐτὸ εὑρημα βεβαιώνεται ἔτσι γιὰ τὴν μινωικὴ Κρήτη ἡ διαφύ-

λαξη ὑφασμάτων σὲ πίθους, συνήθεια πού διατηρήθηκε στὴ μεγάλονησο σχεδὸν μέχρι τὶς ἡμέρες μας.

ΓΙΑΝΝΗΣ - ΕΦΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ - ΜΕΛΕΤΗ

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ

Στὸ Μουσεῖο Ἀμφιπόλεως συνεχίστηκαν οἱ ἐργασίες γιὰ τὴν προετοιμασία τῆς δημοσίευσης τῶν εὐρημάτων τοῦ Γυμνασίου τῆς ἀρχαίας πόλεως καὶ συγκεκριμένα:

α) Ἡ μελέτη ἀποκεκρουμένων ἐνεπίγραφων βάθρων-στηλῶν-ἀποτμημάτων καὶ βάσεων, καθὼς καὶ ἡ σχεδίασή τους, προκειμένου νὰ συμπληρωθοῦν ἢ νὰ συσχετιστοῦν.

β) Ἡ ἐπαγγελματικὴ φωτογράφηση ἐρμαϊκῶν στηλῶν-γλυπτῶν καὶ βάθρων ἀγαλμάτων.

γ) Ὁλοκληρώθηκε ἡ σχεδίαση τῆς κεραμεικῆς καὶ τῶν μικροαντικειμένων.

δ) Ἡ ἐπεξεργασία τῶν καταλόγων τῶν ἐνσφράγιστων λαβῶν ἀμφορέων, καθὼς καὶ τῶν νομισμάτων.

ε) Ὁ κατάλογος θραυσμάτων περιρραντηρίων καὶ λεκανίδων μὲ τὴν ἀρχικὴ σχεδίασή τους.

Ἀπὸ τὴν μέχρι στιγμῆς μελέτη καὶ συσχέτισμό τῶν εὐρημάτων καὶ τῶν κτιρίων στὰ ὁποῖα ἔχει ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἔρευνα, προκύπτει ὅτι ἡ χρῆση τοῦ χώρου μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ στὸ τέλος τοῦ 5ου αἰ. ἕως καὶ τὸν 2ο αἰ. μ.Χ., ἀλλὰ ἡ πλειονότητα τῶν εὐρημάτων ἀνήκει στὸ 6' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. ἕως καὶ τὸν 1ο μ.Χ. αἰ., κατὰ τοὺς ὁποίους βρίσκεται σὲ ἀνθιση τὸ σημαντικὸ αὐτὸ δημόσιο συγκρότημα ἐκπαίδευσης καὶ ἄθλησης στὴ Μακεδονία κατὰ τὴν ἀρχαιότητα.

Παράλληλα μὲ τὴν ἔρευνα συνεχίστηκε ἡ ταξινόμηση τοῦ φωτογραφικοῦ ἀρχείου συντήρησης ἕως καὶ τὸν προηγούμενο χρόνο, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς ἐτήσιες πρὸς τὴν ΙΗ΄ ΕΠΚΑ ἐκθέσεις τοῦ Κέντρου Λίθου γιὰ τὸ ἔντονα δια-

βρωμένο δομικὸ ὕλικό καὶ τὶς ἀναφορὲς σωστικῶν ἐπεμβάσεων στερέωσης- κάλυψης τῶν πλέον εὐπαθῶν τμημάτων.

Στὸν χώρο τοῦ Γυμνασίου ἀντικαταστάθηκαν παλαιὰ μονωτικὰ ὕλικά μὲ νέα (φελιζόλ, λιόπανο, ἄμμο) γιὰ τὴν προστασία τῆς μνημειακῆς κλίμακας καὶ καλύφθηκαν (μὲ ἄμμο) ὁ κεντρικὸς κτιστὸς ἀγωγὸς καὶ ὁ ἐπίσης κτιστὸς ἀγωγὸς τοῦ Ξυστοῦ. Ἐξάλλου ἀντικαταστάθηκαν τὰ πρόχειρα μικρὰ στέγαστρα τῶν σπονδύλων τῶν διαβρωμένων κιόνων τοῦ Ξυστοῦ μὲ νέα λυόμενα καὶ πρόκειται νὰ ἐπεκταθεῖ ἡ κάλυψη τοῦ στεγάστρου τοῦ στυλοβάτη γιὰ τὴν προστασία του ἀπὸ δυσμενεῖς καιρικὲς συνθῆκες. Τέλος ἐλήφθησαν δείγματα δομικοῦ ὕλικου γιὰ τὴν ἔρευνα ἀπὸ τὸ Κέντρο Λίθου τῆς ἔντονης διάβρωσης τοῦ πορώδους καὶ εὐθρυπτου ἀσβεστολίθου καὶ γιὰ τὴν ἐκπόνηση προγράμματος ἀντιμετώπισής της.

Ἐκφράζονται θερμὲς εὐχαριστίες στὸ προσωπικὸ τῆς ἐποπτεύουσας ΙΗ' Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων γιὰ τὴν ἀμέριστη βοήθειά του.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΔΗΜ. ΛΑΖΑΡΙΔΗ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΣΤΗ ΣΥΜΗ ΒΙΑΝΝΟΥ

Τὸ 2001 δόθηκε προτεραιότητα στὸ ἔργο τῆς συντήρησης τοῦ πολυπληθοῦς ὑλικοῦ, ποὺ προῆλθε ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ στὸ ἱερὸ τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης.

Ἐπισημαίνονται δύο ἀκόμη ἐπιγραφές τῆς Γραμμικῆς Α γραφῆς, ἀποσπασματικά σωζόμενες, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν σὲ ἰσάριθμες τράπεζες προσφορῶν ἀπὸ ὀφίτη λίθο κατὰ τὸν μηχανικὸ καθαρισμὸ τοῦ ἰζήματος τῶν 193 λίθινων τελετουργικῶν ἀγγείων, σκευῶν καὶ ἐργαλείων.

Καὶ τὸ πλῆσιμο τῶν ὀστράκων, συσκευασμένων σὲ 180 πλαστικά κιβώτια, ἔδωσε τὴ δεξιὰ κνήμη μεγάλου ἀνθρωπομόρφου πήλινου εἰδωλίου, ποὺ συμπληρώνει τὸ ἀντίστοιχο ἄκρο πόδι τῆς ἀνδρικῆς μορφῆς, ἡ ὁποία προβάλλεται στὸ πήλινο νεοανακτορικὸ ὁμοίωμα ἐξέδρας ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΕΜΠΕΣΗ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ ΖΑΚΡΟΥ

(Πίν. 88-90)

Συνεχίσθηκε και κατά τὸ 2001 τὸ ἔργο συντήρησης και προκαταρκτικῆς μελέτης τοῦ ὑλικοῦ τῶν ἀνασκαφῶν Ζάκρου, μὲ σκοπὸ τὴν τελικὴ δημοσίευσή του. Στις ἐφετινὲς ἐργασίες πῆραν μέρος, ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ γράφοντος, οἱ ἀρχαιολόγοι Ἄ. Ἀρχοντάκη, Σ. Βουτσάκη, Ἐ. Γεροντάκου, Ἄ. Πλάτωνος, Μ. Πλάτωνος, οἱ μεταπτυχιακοὶ φοιτητὲς ἀρχαιολογίας Μ. Ζαμπανίни και Ἄ. Φραντζεσκάκης, οἱ φοιτήτριες ἀρχαιολογίας Μ. Βούρου, Ἄ. Θεοδωροπούλου, Ἄ. Καρέλλα και Ἐ. Μωυσῆ, ὁ ἀρχιτέκτονας Ἄ. Νακάσης, ὁ συντηρητὴς ἀρχαιοτήτων Κ. Νικάκης και ἡ σχεδιάστρια Ν. Ντόλια. Τὸ ἔργο ὑποστήριξε οικονομικά, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία τῶν Ἀθηνῶν, τὸ Institute for Aegean Prehistory (INSTAP), πρὸς τὸ Συμβούλιο τοῦ ὁποίου ἐκφράζονται θερμὲς εὐχαριστίες. Εὐχαριστίες ὀφείλονται, ἀκόμα, πρὸς τίς ΚΓ' και ΚΔ' Ἐφορεῖες Προϊστορικῶν και Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων και τὴ Βρετανικὴ Σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν, πού διευκόλυναν ποικιλοτρόπως τὴ διεξαγωγὴ τῶν ἐργασιῶν. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν τελευταίων ὑπῆρξαν ἀναλυτικὰ τὰ ἀκόλουθα:

α. Συντήρηση κινητῶν εὐρημάτων

Σημαντικὴ πρόοδο σημείωσαν οἱ ἐργασίες συντήρησης-ἀποκατάστασης κινητῶν εὐρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς στὸ Ἐργαστήριο Ζάκρου. Συνεχίσθηκε και ὀλοκληρώθηκε ἡ συντήρηση τοῦ κεραμικοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ τὸ λεγόμενον Ἀνατολικὸ Κτήριο τῆς Ὀδοῦ Λιμένος. Ἀποκαταστάθηκαν περὶ τὰ τριάντα πῆλινα ἀγγεῖα μέσου και μικροῦ μεγέθους πρώτης ποιότητας, ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα φαίνεται νὰ ἀποτελοῦν προϊόντα κνωσιακῶν ἐργαστηρίων. Ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, διακρίνονται τρίωτος ψευδόστομος ἀμφορέας μὲ σφαιρικὸ σῶμα και διακό-

σμηση φολίδων (πίν. 88α), ἡθμοπυξίδα με διακόσμηση μεγάλων δίσκων πού περιλαμβάνουν μικρότερους δακτύλιους διάστικτους με λευκές κουκκίδες, πέντε ραμφόστομες πρόχοι κοσμημένες με καλαμοειδῆ ἢ συνδεόμενες σπειρες, ἄλλη πρόχους με διακοσμητικὴ ζώνη ἐξηρημένων κισσόφυλλων, γεφυρόστομη πρόχους με τρεῖς ἐπάλληλες σειρές γλωσσόσχημων φύλλων στὸν ὦμο, δίωτο καδόσχημο ἀγγεῖο με διακόσμηση τρεχουσῶν σπειρῶν σὲ ρυθμὸ «ἀνοικτοῦ ἐπὶ σκοτεινοῦ», τρία ὑψηλὰ ἀλάβαστρα με διακόσμηση σπειρῶν ἢ πλεγμάτων φυλλιδίων σὲ μετόπες, ὠραῖος κύαθος με ἐρυθρὴ διακόσμηση κρινοπαπύρων, πέντε ἄωτοι κύαθοι με σιγμοειδὲς προφίλ καὶ ἀμφορίσκος με ἔλλειψοειδὲς στόμιο καὶ διακοσμητικὴ ζώνη πληρουμένη με θέματα σχήματος V.

Ὁλοκληρώθηκε ἀκόμα ἡ συντήρηση τεμαχίων τοιχογραφιῶν με φυτικά θέματα (καλαμοειδῆ, κρόκος κ.ἄ.), πού βρέθηκαν στὴ λεγόμενη «ἔπαυλη τῆς Ἐπάνω Ζάκρου» (πίν. 88β). Ἀποκαταστάθηκαν ἐπίσης δύο βωμοὶ ἀπὸ κονίαμα: ὁ πρῶτος τριποδικός, χωρὶς εὐδιάκριτη διακόσμηση, προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο. Ὁ δεῦτερος ὀρθογώνιος, κοσμημένος με φυτικά θέματα μόλις διακρινόμενα (ἄνθη με στήμονες λευκοὺς καὶ φύλλα πράσινα), βρέθηκε στό «Σπίτι τοῦ Πολυθύρου», ἓνα μεγάλο οἰκοδόμημα παρὰ τὴν Ὀδὸ Λιμένος. Τέλος, ξεκίνησε τὸ ἐπίπονο ἔργο συντήρησης καὶ ἀποκατάστασης ἐνὸς χαυλιόδοντα ἐλέφαντα προερχομένου ἀπὸ τὶς δυτικὲς ἀποθῆκες τοῦ ἀνακτόρου.

6. Καταγραφή καὶ προκαταρκτικὴ μελέτη κεραμεικοῦ ὑλικοῦ

Στὸ Ἡράκλειο ὀλοκληρώθηκαν οἱ ἐργασίες διαλογῆς, καταγραφῆς καὶ σχεδίασης ὁμάδων κεραμεικῆς πού προέρχονται ἀπὸ τὶς δυτικὲς ἀποθῆκες τοῦ ἀνακτόρου (ἀνασκαφικοῦ ἔτους 1962). Οἱ ἐνενηντα δύο ὁμάδες πού καταγράφηκαν προέρχονται συγκεκριμένα ἀπὸ τοὺς χώρους I, II, III, IV, IX καὶ XI καὶ ἀντιπροσωπεύουν ἓνα ὁμοιογενὲς «στρώμα καταστροφῆς» χρονολογούμενο στὴν ΥΜ Ι6 περίοδο. Στὸ ὑλικὸ ἐκπροσωποῦνται ὅλοι οἱ τεχνοτροπικοὶ ρυθμοὶ πού χαρακτηρίζουν τὴ συγκεκριμένη φάση, ἐνῶ μεγάλη ποικιλία παρουσιάζει καὶ τὸ σχηματολόγιο τῶν ἀγγείων. Τὸ τελευταῖο περιλαμβάνει ἀμφορεῖς με ἔλλειπτικὸ στόμιο, στάμνους, καδόσχημα ἀγγεῖα, πρόχους ραμφόστομες, γεφυρόστομες καὶ τριφυλλόστομες, γεφυρόστομους σκύφους, καρποδόχες, τριποδικὲς χύτρες καὶ πύραυλα. Ἰδιαίτερη ἐντύπωση προκαλεῖ ὁ ἐκπληκτικὸς ἀριθμὸς τῶν διακόσμητων κυπέλλων καὶ κυάθων, τῶν βαθιῶν κυάθων με πόδι

διακοσμημένων με θέματα καλαμοειδών ή τρεχουσών σπειρωτών (πίν. 89α-β), και των καρποδοχών του τύπου με το έσωτερικό σταυροειδές διαχώρισμα. Έκτός από την κεραμική, καταγράφηκαν λίγα κομμάτια λίθινων όλμοειδών άγγείων από λευκές ή μαύρες πέτρες, πήλινα ύφαντικά θάρη, μία όρθογώνια τράπεζα προσφορών από κονίαμα και όκτώ (8) τεμάχια γαλανής χρωστικής ύλης.

Όλοκληρώθηκε επίσης ή καταγραφή και σχεδίαση του κεραμεικού ύλικού από το παλαιοανακτορικό οικοδόμημα που βρέθηκε κάτω από το άνατολικό τμήμα του Άνατολικού Κτηρίου. Καταγράφηκαν συνολικά είκοσι έπτά ομάδες, που περιλαμβάνουν, κατά το πλείστον, κομμάτια χρονολογούμενα στην παλαιοανακτορική περίοδο. Άνάμεσα στα άλλα, ξεχωρίζουν θραύσματα σκυφωτών μονόμυξων και ύψιπόδων δίμυξων λύχνων, τροπιδιωτών κυάθων και ύψηλών ποτηριών του τύπου των tumblers. Άπό την άλλη πλευρά, ή παρουσία όστράκων της ΜΜ ΙΙβ-ΥΜ Ια, αλλά και της ΥΜ Ιβ περιόδου, ύποδηλώνει ότι το στρώμα στο όποιο οι ομάδες άνήκουν αποτέλεσε την επίχωση που κατά πάσα πιθανότητα «σφράγισε» τα θεμέλια δωμάτια του οικοδομήματος κατά τη διάρκεια του 15ου αιώνα π.Χ.

γ. Διαλογή κεραμεικών ομάδων

Στη Ζάχρο συνεχίστηκαν οι έργασίες πλυσίματος, διαλογής και καταγραφής κεραμεικών ομάδων των ανασκαφικών έτων 1979-1990, που είχαν παραμείνει στην αποθήκη του ανασκαφικού οικίσκου. Οι δώδεκα ομάδες που καταγράφηκαν προέρχονται από την περιοχή του Νότιου και Νοτιοανατολικού Περιβόλου του Άνακτόρου, από το Κτήριο ΒΔ της Οικίας Α Hogarth και από το ΝΑ θεμέλιο δωμάτιο που έρευνήθηκε στο άνω άνδρo της ίδιας οικίας.

δ. Έργασίες καθαρισμού και άπελευθέρωσης της πρόσοψης του «Παλαιοανακτορικού Συγκροτήματος»

Προκειμένου να γίνει δυνατή ή συμπλήρωση της άρχιτεκτονικής άποτύπωσης του μεγάλου «Παλαιοανακτορικού Συγκροτήματος ύπό την Άνατολική Πτέρυγα του Άνακτόρου», διενεργήθηκαν έργασίες καθαρισμού και περιορισμένης διερεύνησης με επίκεντρο τρία σημεία: 1) Τόν χώρο της κλιμακιάς Ζ.

Ἀποδείχθηκε ὅτι ἀντιπροσωπεύονται τρεῖς ἀρχιτεκτονικὲς φάσεις. Στὴν πρώτη, ἡ κλίμακα εἶχε μικρότερο πλάτος, ποὺ δὲν ξεπερνοῦσε τὰ 0.80 μ. Στὴ δεύτερη φάση, οἱ βαθμίδες διαπλατύνθηκαν, πατώντας σὲ πλευρικό ἔρεισμα. Στὴν τελευταία φάση, ἡ βάση τῆς κλίμακας ἀπομονώθηκε μὲ ἐγκάρσιο τοιχίο καὶ ὁ κλωβός τῆς χρησιμοποιήθηκε ἀπλῶς ὡς κόγχη. 2) Τὸ δωμάτιο Η. Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀπομάκρυνση, ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου, τῆς λάσπης καὶ τοῦ ἀναβλύζοντος ὕδατος, φάνηκε τὸ ἀρχικὸ πλακόστρωτο δάπεδο, ἀποτελούμενο ἀπὸ ἀσβεστολιθικὲς πλάκες λευκοῦ καὶ μαύρου χρώματος (πίν. 90α). Οἱ πλάκες ἦταν ἀκανόνιστες καὶ οἱ ἄρμοι εἶχαν σφραγισθεῖ μὲ κονίαμα. Καθὼς ὁ χῶρος Η ἀποτελοῦσε θεμέλιο δωματίο προσιτὸ μόνον ἀπὸ τὸν ἄνω ὄροφο μὲ καταπακτή, ἡ παρουσία μιᾶς τόσο ἐπιμελημένης κατασκευῆς παραμένει πρὸς τὸ παρὸν δυσερμήνευτη. 3) Ἐξωτερικὰ τῆς νότιας πρόσοψης τοῦ συγκροτήματος. Στὸ σημεῖο αὐτὸ οἱ ἐργασίες ἀπομάκρυνσης τῶν φερτῶν ἐπιχώσεων («μπάζων») ἀνέδειξαν τμημα ἐπιμελημένης πρόσοψης ἀπὸ μεγάλους λαξευτοὺς κυβόλιθους. Δύο μεγάλοι, πρόχειρα τοποθετημένοι, πωρόλιθοι ποὺ ἔφραζαν τὴ νότια θύρα τοῦ δωματίου Δ ἀφαιρέθηκαν, ἀποκαλύπτοντας τὴν ἀρχικὴ εἴσοδο, πλάτους 1.24 μ. (πίν. 90β). Ἡ συνέχιση τῶν ἐργασιῶν ἀπομάκρυνσης τῶν ἐπιχώσεων στὸ σημεῖο αὐτὸ κρίνεται ἀπαραίτητη γιὰ τὴν πλήρη ἀποκάλυψη τῆς «θαμμένης», ἀλλὰ τόσο ἐπιβλητικῆς, νότιας πρόσοψης τοῦ οἰκοδομήματος.

ε. Ἀποτυπώσεις ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων

Μὲ τὴ σχεδίαση ἐπιλεγμένων ὄψεων καὶ τομῶν ὀλοκληρώθηκε ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Ἄ. Νακάση ἡ ἀποτύπωση τοῦ λεγόμενου «Δοξοῦ Κτηρίου», ΒΔ τοῦ ἀνακτόρου τῆς Ζάκρου. Παράλληλα, ξεκίνησε ἡ ἀποτύπωση τοῦ παρακείμενου σὲ αὐτὸ «Κτηρίου τοῦ Κυκλωπέου Πυργίσκου».

ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΝΙΚ. ΠΛΑΤΩΝ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΟΥ ΛΕΧΑΙΟΥ
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΓΛΥΠΤΑ
(Περίοδοι 2000 και 2001)

(Πίν. 91-93)

Κατά τήν τρίτη περίοδο (έτος 2000)¹ τῶν ἐργασιῶν τῆς καταγραφῆς τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καί γλυπτῶν τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τοῦ Λεχαιοῦ, προκειμένου νά καταρτισθεῖ ἐπιστημονικός κατάλογος τοῦ ὑλικοῦ αὐτοῦ, διακόπηκε προσωρινῶς ἡ ἀρίθμηση ἱκανοῦ σέ πλήθος καί σπουδαιότητα γλυπτοῦ ὑλικοῦ στοὺς ἀποθηκευτικούς χώρους τοῦ Παλαιοῦ Μουσείου τῆς ἀρχαίας Κορίνθου, κυρίως λόγω τῆς στενότητος τοῦ χώρου, καί δόθηκε προτεραιότητα στήν ἀρίθμηση καί φωτογράφιση τοῦ ἀντιστοίχου ὑλικοῦ, τὸ ὁποῖο βρίσκεται κατὰ χώραν, στήν παλαιοχριστιανικὴ βασιλική.

Ἦδη ἀπὸ τὸ πρῶτο ἔτος (1956) τῆς ἀνασκαφῆς τῆς μεγάλης βασιλικῆς, ἕως καί τὸ πέρας τῶν ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν (1965), ὁπότε ἀποκαλύφθηκε πλήρως τὸ μνημεῖο, μέγας ἀριθμὸς γλυπτοῦ ὑλικοῦ παρέμεινε καί ἔκτοτε παραμένει, τουλάχιστον ἐπὶ τεσσαρακονταετία, στὸν εὐρύτατο περιφραγμένον ἀρχαιολογικὸν χώρον ὅπως γράφει ὁ ἀνασκαφέας: «Τὰ δυσμετακόμιστα μαρμάρινα μέλη, πολλὰ μάλιστα ἐξαιρετοῦ τέχνης, ἀφέθησαν ἐπὶ τόπου διὰ τὸ ἀδιαχώρητον τοῦ ὡς ἀνωτέρω Μουσείου. Παραμένουν δ' ἐκεῖ ὅλα ἀκατάγραφα...»², «...τὰ δ' ἀπομένοντα ἐν τῷ χώρῳ τῶν ἀνασκαφῶν γλυπτὰ φθεύονται

1. Γιά τίς προηγούμενες περιόδους βλ. Π. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, Τὰ γλυπτὰ τῆς βασιλικῆς τοῦ Λεχαιοῦ, ΠΑΕ 1999, 355-339. Στις ἐργασίες τῶν ἐτῶν 2000 καί 2001 συμμετεῖχε ὡς βοηθὸς ὁ ἀρχαιολόγος κ. Λεωνίδας Σουχλέρης, τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ καί ἀπὸ τῆ θέσης αὐτή. Στήν περίοδο τοῦ 2001 συνεπικουρήσε καί ἡ φιλόλογος κ. Χαριτίνη Βελισσαρίου. Εὐχαριστῶ ἐπίσης τὴν ἀρχαιολόγο κ. Κωνσταντῖνα Σκαρμούτσου, τοῦ κλιμακίου τῆς ΣΤ' Ἐφορείας Βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων στήν ἀρχαία Κόρινθο, γιὰ τὴν πολλαπλὴ βοήθειά της.

2. Δ. Ι. ΠΑΛΛΑ, Ἀνασκαφικὰ ἔρευνα ἐν Λεχαίῳ, ΠΑΕ 1965, 166.

ὑπὸ τῆς ἐκ τῆς παρακειμένης θαλάσσης τοῦ Κορινθιακοῦ Κόλπου διαχειομένης ἀλμυρᾶς ὑγρασίας, ἡ ὁποία διαλύει τὸ μάρμαρον βραδέως, ἀτυχῶς δὲ καὶ πρὸ πάντων ὑπὸ τῶν ἐπισκεπτῶν»³. Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω διαπιστώσεων πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι παρέμειναν κατὰ χώραν ὄχι μόνο τὰ δυσμετακόμιστα ἀρχιτεκτονικὰ γλυπτά, ἀλλὰ καὶ μικρότερα, εὐκόλως μεταφερόμενα, ἐπίσης μεγάλῃς καλλιτεχνικῆς ἀξίας.

Μέχρι τὴν ἐρευνητικὴν περίοδο τοῦ 2000 οὐδεὶς ἐγνώριζε τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀφεθέντων ἐπὶ τόπου παλαιοχριστιανικῶν γλυπτῶν ὁ Δ. Πάλλας δὲν ἀρίθμησε τὸ καταλειφθὲν στὴ βασιλικὴ ὑλικό, οὔτε ἄφησε σχέδια κατόψεων μὲ τὴν ἀκριβῆ θέσιν τους στὸ μνημεῖο. Ἀπὸ τὴν ἀντιβολὴ φωτογραφιῶν γενικῶν καὶ εἰδικῶν ἀτόψεων τῆς βασιλικῆς ἀπὸ τὶς ἀνασκαφικὰς περιόδους μὲ τὴν ὑπάρχουσα σήμερα θέσιν τῶν γλυπτῶν, φαίνεται ὅτι δὲν ἐπεχειρήθη μετατόπιση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν στὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς (1965) μέχρι σήμερα (2000). Ἐκεῖνο ὅμως, τὸ ὁποῖο δυστυχῶς γίνεται ἀντιληπτό, εἶναι οἱ φθορὲς τῶν ἐξαιρέτου τέχνης γλυπτῶν ὑπὸ τῶν ἐπισκεπτῶν τοῦ μνημείου. Συγκρίσεις φωτογραφιῶν τῶν γλυπτῶν μὲ τὴν ἐπικρατοῦσα σήμερα κατάστασιν διατηρήσεώς τους, μαρτυροῦν τὸ μέγεθος τῶν βανδαλισμῶν ποὺ ὑπέστησαν πολλὰ μάρμαρα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ φθορὰ λόγῳ τῆς ἔκθεσης στὶς δυσμενεῖς καιρικὲς συνθῆκες. Ἔχουν ἀποκοπεῖ ἀπὸ ἐπισκέπτες τοῦ μνημείου, προφανῶς ὡς «ἐνθύμια», προεξέχοντα φύλλα θεοδοσιανῶν κιονοκράνων ἐξαιρέτου τέχνης (Λ 872, πίν. 91α. Πρὸς Δ. Πάλλα, Ἀνασκαφὴ βασιλικῆς Λεχαίου, ΠΑΕ 1959, πίν. 113γ. Τοῦ αὐτοῦ, Μεσαιωνικὰ Ἀργολιδοκορινθίας, ΑΔ 17 1961/2, Χρ., πίν. 83α), ἔλικες συνθέτων ἰωνικῶν κιονοκράνων (Λ 973, πίν. 91β), σταυροὶ καὶ ἄλλα προεξέχοντα διακοσμητικὰ θέματα. Μεγάλον σχεδὸν ἀκέραιον θεοδοσιανὸν κιονόκρανον (Λ 960, πίν. 92α) μετεκινήθη πρὸ ὀλίγων μόλις χρόνων ἀπὸ τὴν ἀρχικὴν τοποθέτησίν του, μὲ ἀρκετὰς φθορὰς τοῦ προεξέχοντος γλυπτοῦ διακόσμου του.

Ἄλλὰ καὶ οἱ ἀκραιῖς καιρικὲς συνθῆκες, ἡ ἀλμύρα τῆς θάλασσας καὶ λειχῆνες (Λ 992, σύνθετον ἰωνικὸν κιονόκρανον, πίν. 92β) ἐπέδρασαν δυσμενῶς στὴ λειασμένη ἐπιφάνεια (ἐπιδερμίδα) τῶν μαρμάρων (Λ 972, προβολοειδῆς

3. Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ, ὁ.π.

ἐπίθημα, πίν. 93. Πρβ. Δ. Πάλλα, Ἀνασκαφή βασιλικῆς ἐν Λεχαίῳ, ΠΑΕ 1965, πίν. 656) καὶ πολλὰ ἐφθάρησαν ἀνεπανόρθωτα⁴.

Ἡ ἐργασία στὸν χῶρο τῆς βασιλικῆς⁵, ὅσον ἀφορᾷ τὴν καταγραφή τοῦ ὑλικοῦ, ἀκολούθησε τὸ πρόγραμμα τῶν προηγουμένων ἐτῶν: ἀρίθμηση κάθε μέλους μὲ ἀνεξίτηλη μελάνη, ἐπικάλυψη τοῦ ἀριθμοῦ μὲ προστατευτικὸ διαφανές ἐπίχρισμα (βερνίκι), συνοπτικὴ περιγραφή του, χωρὶς λεπτομερεῖς μετρήσεις, φωτογράφηση καί, κυρίως, τοποθέτηση σὲ σχέδια κατόψεων τῆς βασιλικῆς κάθε ἀριθμημένου μέλους. Σὲ ἕξι κατόψεις τοῦ μνημείου σὲ μεγέθυνση σημειώθηκαν συστηματικῶς ὅλα, ἀνεξαιρέτως, τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη (κίονες, βάσεις κίωνων, κατώφλια, κ.ἄ.), τὰ ὁποῖα εἶναι συνδεδεμένα μὲ δομικὰ ὑλικά τῆς βασιλικῆς, ἀλλὰ καὶ τὰ ὑπόλοιπα μεμονωμένα μέλη, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ χῶρο τοῦ ἱεροῦ βήματος (Α τῆς ἀψίδος), μέχρι τὸν 6' ἐξωνάρθηκα καὶ τὰ αἶθρια, τὸ βαπτιστήριον, τοὺς Ν λειτουργικοὺς χώρους καὶ τὶς μεταγενέστερες οἰκίες. Ὁ ἀριθμὸς καταγραφῆς κάθε μέλους τοποθετήθηκε ἐπακριβῶς στὴν κάτοψη, ὥστε σὲ ἐνδεχόμενη μετακίνησή τους πρὸς διαφύλαξη σὲ ἄλλον ἀσφαλέστερο χῶρο (ἢ καὶ τυχὸν κλοπῆς τους), νὰ γνωρίζουμε τὴν ἀρχικὴν θέση εὐρεσης. Ἐπιπροσθέτως, καθίσταται εὐχερῆς καὶ ἡ ταύτιση τμήματος τοῦ πολυπληθοῦς ὑλικοῦ μὲ τὶς σημειώσεις τῶν ἀνασκαφικῶν ἡμερολογίων καὶ τὶς ἀρχικὲς φωτογραφήσεις τῶν γενικῶν ἀπόψεων τῆς βασιλικῆς, μὲ τὸ ἐναπομείναν ἐπὶ τόπου ἀρχιτεκτονικὸ ὑλικό. Καταγράφηκαν στὴ βασιλικὴ οἱ ἀριθμοὶ Λ 811-Λ 1149, δηλ. τριακόσια τριάντα ὀκτώ (338) ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. Κατὰ τὴν ἐπιτόπια λεπτομερῆ αὐτὴ ἐργασία ἐπισημάνθηκαν νεοφανή, ἐπὶ μέρους, ἀρχιτεκτονικὰ κατασκευαστικὰ καὶ δομικὰ στοιχεῖα τῆς βασιλικῆς, τὰ ὁποῖα θὰ ἀναφερθοῦν σταδιακῶς κατὰ τὴν ὀριστικὴ δημοσίευση τοῦ ὑλικοῦ⁶.

4. Δ. Ι. ΠΑΛΛΑ, Η καταστροφή μιας ανασκαφῆς, περ. «Ἀντί», περίοδ. 6', τευχ. 443 (28.07.1990), 55, στήλ. α', «...καὶ τα γλυπτά (sc. τῆς βασιλικῆς), διαβρωμένα, ἀντενεργοῦν στὴν ψαύση με ἀγριάδα καὶ ἀπὸ το μάρμαρό των ἀφήνουν στα δάκτυλα κρυστάλλους».

5. Ἔργον 2000, 106.

6. Ὁλοκληρώνεται ἀπὸ τὸν γράφοντα ἐπιστημονικὸς ὁδηγὸς τῆς Βασιλικῆς, ὁ ὁποῖος προβλέπεται νὰ ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

Κατὰ τὸ ἔτος 2001 (τέταρτη περίοδος) τῶν ἐπιτοπίων ἐργασιῶν μου στὴν παλαιοχριστιανικὴ βασιλική⁷ ἀσχολήθηκα μὲ τὴ διάλυση τοῦ μεγάλου σὲ ὄγκο σωροῦ ἀποτμημάτων μαρμαρίνων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, πὺθ βρίσκεται στὸν ΝΑ χῶρο τοῦ μνημείου σὲ ἀπόσταση ± 2 μ. ἀπὸ τὴν περίφραξη. Πρόκειται «γιά τις στοιβαγμένες πέτρες»⁸, «... μαρμάρينو ὑλικό... σὲ ἓνα σωρό»⁹. Ὁ σωρὸς φωτογραφήθηκε καὶ μετρήθηκε· εἶχε μῆκ. ± 7.50 μ., πλάτ. ± 1.10 μ. καὶ ὕψ. ± 1.20 μ. (δηλ. ὄγκο 10^2 μ.). Διαλύθηκε μὲ σύστημα, τὰ μέλη κατατάχθηκαν κατὰ εἶδος (ἀποτμήματα κίονων, βάσεων, κιονοκράνων, θωρακίων, γείσων, κ.ἄ.) καὶ τακτοποιήθηκαν χωρὶς ἰδιαίτερη ἀρίθμηση ἐντὸς πλαστικῶν κλωβῶν.

Συνολικῶς τοποθετήθηκαν χίλια τετρακόσια ἐξήντα ἑννέα (1469) ἀποτμήματα μελῶν ἐντὸς 49 μεγάλων πλαστικῶν κλωβῶν, ἐνῶ ἄλλα τριακόσια (300) περίπου παρέμειναν σὲ ἐπίπεδο χῶρο ἐντὸς τῆς περιφράξεως τῆς βασιλικῆς, προκειμένου νὰ τακτοποιηθοῦν καὶ αὐτὰ κατὰ κατηγορίες, μετὰ τὴν ἀργία τῆς 15ης Αὐγούστου. Ὅμως τὴν νύκτα τῆς 14ης ἢ 15ης Αὐγούστου, προφανῶς ἀγρότες, παρεβίασαν τὴν περίφραξη τῆς βασιλικῆς καὶ ἐντὸς τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου ἄδειασαν σὲ σωρὸ τὸ τακτοποιημένο ὑλικὸ καὶ ὑπεξαίρεσαν τοὺς κλωβοὺς γιὰ ἀγροτικὸς σκοποὺς (ἐπικείμενος τρύγος Σεπτεμβρίου)¹⁰. Τὰ γλυπτά, μὲ τὴ βοήθεια τῆς 6ης Ἐφορείας (κλιμάκιο ἀρχαίας Κορίνθου), τοποθετήθηκαν ἐπάνω σὲ δέκα μεγάλες ξύλινες βάσεις (παλέτες), χωρὶς τὴν ἀρχικὴ κατ' ἀρχιτεκτονικὸ εἶδος κατάταξη, ἐργασία ἐπίπονη, ἢ ὁποία θὰ ἐπιτελεσθεῖ μὲ προϋποθέσεις ἀσφαλείας κατὰ τις ἐπόμενες ἐρευνητικὲς περιόδους.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ

7. Ἔργον 2001, 85.

8. Δ. Ι. ΠΑΛΛΑ, ὁ.π. στήλ. α'.

9. Αὐτόθι στήλ. β'.

10. Ἐνημερώθηκαν ἀμέσως ἡ ΣΤ' Ἐφορεία (ἀρχαία Κόρινθος) καὶ ἡ Γενικὴ Ἀσφάλεια Κορίνθου, ὅπου κατόπιν ὑποδείξεώς της κατέθεσα μήνυση κατ' ἀγνώστων (ἀρ. 1052/68603/322/18.08.2001).

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

Τὸ δημοσιευτικὸ ἔργο τῆς Ἑταιρείας, ὅπως πάντοτε τὰ τελευταῖα χρόνια, ὑπῆρξε μεγάλο καὶ προάγει τὴ γνώση μας σὲ βασικοὺς τομεῖς τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας, ἀπὸ τὰ προϊστορικά ὡς τὰ τελευταῖα βυζαντινὰ χρόνια. Οἱ δημοσιεύσεις παλαιῶν καὶ νεωτέρων ἀνασκαφῶν, οἱ μονογραφίες γιὰ σημαντικὰ ἐπιστημονικὰ ζητήματα, οἱ ἐπιστημονικοὶ ὁδηγοὶ τόπων, καὶ τὰ τέσσερα περιοδικὰ μας, ἀποτελοῦν ἓνα πολὺ μεγάλο τμήμα τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστημονικῆς δραστηριότητος, πού δικαίῳναι τίς προσπάθειές μας καὶ τιμᾶ τὴν ἐλληνικὴ ἐπιστήμη.

Τοῦ ἀρχαίου περιοδικοῦ μας, τῆς «Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος» κυκλοφορήθηκε ὁ τόμος 139 τοῦ 2000 μὲ περιεχόμενον δέκα σημαντικὰς μελέτες γιὰ ζητήματα τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας ὄλων τῶν ἐποχῶν.

Κυκλοφορήθηκε ἀκόμη ὁ τόμος 47 τοῦ «Ἔργου» τοῦ 2000 ὁ ὁποῖος σᾶς δόθηκε πέρυσι στὴ δημόσια συνεδρία τῆς 13ης Μαΐου, καὶ πέντε τεύχη τοῦ «Μέντορος» μὲ κείμενα πού ἔχουν σχέση, κυρίως, μὲ τὴν ἱστορία τῆς ἀρχαιολογίας καὶ τὴ στάση τῶν Ἑλλήνων ἀπέναντι στὰ μνημεῖα.

Στὴ μονογραφία τῆς κυρίας Ἄνας Μιχαηλίδου «Ἀκρωτήρι Θήρας, Ἡ μελέτη τῶν ὀρόφων στὰ κτήρια τοῦ οἰκισμοῦ», ἐρευνᾶται ἡ ὀργάνωση καὶ ἡ λειτουργία τῶν ὀρόφων τῶν σπιτιῶν τοῦ προϊστορικοῦ Ἀκρωτηρίου Θήρας. Περιγράφεται ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τους μορφή καὶ ὁ τρόπος τῆς κατασκευῆς τους, ἡ ἐπίπλωσή τους, ἡ θέση τῶν ἐπιπλῶν καὶ τῶν σκευῶν σ' αὐτὰ καὶ οἱ δραστηριότητες τῶν ἐνοίκων. Ἀναπαριστᾶνται οἱ τελευταῖες ὥρες τῆς διαμονῆς τῶν ἀνθρώπων μέσα στὰ οἰκήματα ἀπὸ τὴ θέση τῶν εὐρημάτων. Γνωρίζουμε πλέον ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ ποιά δωμάτια τῶν ἰσογείων εἶχαν γεμίσει στάχτη ἀπὸ τὸ ἠφαίστειο πρὶν ἀπὸ τὴν ὀλοκληρωτικὴν καταστροφή, ἡ ὁποία καὶ ἐμπόδισε τὴν κατάρρευση τοῦ ὀρόφου. Τοῦτο ἔκανε δυνατὴ τὴ διατήρηση τῆς ἐπίπλωσης στὴν ἀρχικὴ τῆς θέσης.

Ἡ ἀνασκαφή τοῦ Ἀσκληπιείου τοῦ Πειραιῶς εἶχε γίνει τὸ 1888 ἀπὸ τὸν Ἰάκωβο Δραγάτη, ὁ ὁποῖος συνόψισε τὴν ἔρευνά του σὲ τετρασέλιδη, ἐξαιρετικὰ συνοπτικὴ, ἔκθεση. Ζητήθηκε λοιπόν, ἀπὸ τὸν εἰδικὸ στὴν ἀρχαιολογία τοῦ Πειραιῶς κύριο Klaus Valtin von Eickstedt, ἡ σύνταξη μικρῆς μονογραφίας γιὰ τὸ πειραιϊκὸ ἱερό, τὸ ὁποῖο τώρα, 114 χρόνια μετὰ τὴν ἀνασκαφή του, καὶ τὸν ἐν συνεχείᾳ ὀλοκληρωτικὸ ἀφανισμό του, περιγράφεται μὲ βάση τὴν ἔκθεση τοῦ Δραγάτη, τὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς του καὶ τὶς ἀρχαῖες μαρτυρίες. Ἡ εἰκόνα τοῦ χαμένου ἱεροῦ προβάλλει πλήρως. Τὸ νέο βιβλίον τοῦ κυρίου Eickstedt, «Τὸ Ἀσκληπιεῖον τοῦ Πειραιῶς» (πού ἐκδόθηκε καὶ σὲ γερμανικὴ γλῶσσα- «Das Asklepieion im Piräus»), ὁ ὁποῖος τὸ 1991 μᾶς εἶχε δώσει μία νέα τοπογραφία τοῦ ἀρχαίου Πειραιῶς, ἀποκαθιστᾷ ἐπιστημονικῶς τὴν ἐβδομαδιαίας διάρκειας λησμονημένη ἀνασκαφή τοῦ Ἰακώβου Δραγάτη.

Τὸ βιβλίον τοῦ Hans Walter, «Ὁ κόσμος τῆς ἀρχαίας Αἴγινας 3000-1000 π.Χ.» στὰ γερμανικά, καὶ στὰ ἀγγλικά, ἀποτελεῖ τὴ συμπύκνωση τῆς γνώσης του γιὰ τοὺς ἀρχαιότατους κατοίκους τοῦ νησιοῦ, γιὰ τὴ ζωὴ τους, τὶς συνήθειές τους. Μὲ τὴν ἀκρίβεια τοῦ ἐπιστήμονος καὶ τὴ θέρμη ἐνὸς ἀληθινοῦ οὐμανιστῆ, περιγράφει τὰ προϊστορικὰ κατάλοιπα στὴν Κολώνα τῆς Αἴγινας, τὰ τείχη, τὶς πύλες καὶ τοὺς δρόμους καὶ μὲ τὰ ἀγγεῖα καὶ τὰ νοικοκυριά τῶν κατοίκων ξαναζωντανεῖ τὴ ζωὴ τοῦ πανάρχαιου χωριοῦ. Μὲ τὴν περιγραφή τῶν ἀψύχων εὐρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς του ὁ Hans Walter κάνει οἰκείους τοὺς τεχνίτες τοῦ χωριοῦ, τὸν μεταλλουργό, τὸν ἀγγειοπλάστη καὶ κοντὰ τους τὸν ψαρά καὶ τὸν γεωργό. Ὁ Hans Walter ἀπέθανε στὶς 4 Μαρτίου τοῦ 2001, καὶ δὲν πρόλαβε νὰ δεῖ τὸ βιβλίον του τυπωμένο, ὅπως ὁ ἴδιος τὸ εἶχε ἐπιμεληθεῖ.

Τὸ μικρὸ βιβλίον, «Πολιόχνη, Ἡ ἀρχαιότερη πόλη τῆς Εὐρώπης» τοῦ Santo Tiné καὶ τῆς Antonella Traverso, καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου, πού ἐκδόθηκε στὰ ἑλληνικά, γερμανικά, ἰταλικά καὶ ἀγγλικά, ἀποτελεῖ τὴ νεώτερη σύντομη συνθετικὴ παρουσίαση τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ τῆς Πολιόχνης. Ἡ φημισμένη αὐτὴ ἀνασκαφή βρίσκεται στὴ ΝΑ ἀκτὴ τῆς Λήμνου, νότια καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ χωριὸ Καμίνια, καὶ ἐρευνᾶται ἀπὸ τὸ 1930 ἀπὸ τὴν Ἰταλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολή.

Οἱ δύο συγγραφεῖς περιγράφουν τὴν ἐξέλιξη τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ, ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή τῆς δημιουργίας του, ἀπὸ τὶς κυκλικὲς καλύβες, γύρω στὸ 3700 π.Χ., ἕως τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, γύρω στὸ 2100 π.Χ. Περιγρά-

φονται οί διαδοχικοί οικισμοί στην ίδια θέση, οί όχυρώσεις και οί δρόμοι, ή κατοικία του ήγεμόνα, τὸ βουλευτήριο, ή ζωή τῶν παναρχαίων κατοίκων του, οί ἀπασχολήσεις τους και τὰ ἐπαγγέλματά τους, τὸ ἐμπόριο, τὰ σκευή πού μεταχειρίζονταν, τὰ κοσμήματα πού φοροῦσαν και τὰ ὄπλα με τὰ ὁποῖα πολεμοῦσαν. Ἐφθονες εἰκόνες και ἀναπαραστάσεις φέρνουν κοντά μας τοὺς τόσο μακρινούς κατοίκους τῆς Λήμνου τῶν προϊστορικῶν χρόνων.

Ἡ Ἀρχαιολογική Ἑταιρεία ἐκφράζει τίς θερμές εὐχαριστίες της πρὸς τὸ Ἴδρυμα «Ἀναστάσιος Λεβέντης» γιὰ τὴ γενναία χρηματικὴ συμμετοχὴ του στὶς δαπάνες ἐκδόσης τοῦ βιβλίου αὐτοῦ, και ἰδιαίτερος πρὸς τὸν πρέσβη κ. Ἀχιλλέα Ἐξαρχο.

Γιὰ τὸ ὄχρωμένο νησί τοῦ Γλα, στὸν ΒΑ μυχὸ τῆς ἄλλοτε Κωπαΐδος λίμνης, ὁ Ἀκαδημαϊκὸς Σπύρος Ἰακωβίδης μᾶς ἔχει δώσει δύο μεγάλους τόμους με τὴ συστηματικὴ δημοσίευση τῶν ἀνασκαφῶν πού ἔγιναν, στὸ παρελθὸν και τῶν ἰδικῶν του κατὰ τὴν περίοδο 1979-1991, στὴ μυκηναϊκὴ αὐτὴ ἀκρόπολη. Τὶς παλαιές ἔρευνες και τίς δικές του τίς συνοψίζει τώρα σὲ ἓνα νέο τόμο στὰ ἀγγλικά, με τίτλο «*Gla and the Copais in the 13th Century B.C.*». Τὸ μεγάλο συγκρότημα κτιρίων πάνω στὸ νησί τῆς Κωπαΐδος, προστατευμένο ἀπὸ τεῖχος, χῶρος φύλαξης και διαχείρισης τῶν ἀγαθῶν πού πρόσφερε ἡ πεδιάδα τῆς Κωπαΐδος κατὰ τὸν 13ο αἰ. π.Χ., παρουσιάζεται εὐσύνοπτα ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα του και αὐθεντικὸ ἐρμηνευτὴ του. Τὸ νέο βιβλίον τοῦ Σπύρου Ἰακωβίδη εἶναι μιὰ προσφορά του πέραν τῶν ἐπιστημονικῶν ὑποχρεώσεών του πού τίς εἶχε ἐκπληρώσει με τοὺς δύο τόμους τοῦ 1989 και τοῦ 1998.

Τὸ 1999 ἡ Ἑταιρεία ἐξέδωσε τὸ βιβλίον τοῦ κυρίου Γεωργίου Ρεθεμιωτάκη, «Ἀνθρωπομορφικὴ πηλοπλαστικὴ στὴν Κρήτη». Τὸ 2001 ἐκδόθηκε ἄλλο βιβλίον τοῦ ἰδίου μελετητοῦ με τίτλο «*Μινωικὰ πῆλινα εἰδώλια*», στὰ ἑλληνικά και στὰ ἀγγλικά. Τὸ νέο ἔργο ἔχει ὡς θέμα πάλι τὴ μινωικὴ πηλοπλαστικὴ ἀλλὰ ἡ διαπραγματεύση εἶναι διάφορη, περισσότερο συνθετικὴ και συνοπτικὴ, ὥστε τὰ σημαντικὰ ἔργα τῆς προϊστορικῆς πλαστικῆς πού ἐξετάζονται νὰ εἶναι προσιτὰ και κατανοητὰ σὲ εὐρύτερο κύκλον ἐπιστημόνων και φιλαρχαίων. Ἡ πλούσια και πρωτότυπη εἰκονογράφηση τοῦ βιβλίου συμπληρώνει τὸ ἐνδιαφέρον και διαφωτιστικὸ κείμενον.

Στὸ βιβλίο τῆς κυρίας Birgitta Eder, «*Die submykenischen und protogeometrischen Gräber von Elis*» (Οἱ Ὑπομυκηναϊκοὶ καὶ Πρωτογεωμετρικοὶ τάφοι τῆς Ἡλίδος) ἐξετάζονται τὰ εὐρήματα δεκαοκτῶ τάφων τῆς Ὑπομυκηναϊκῆς καὶ Πρωτογεωμετρικῆς ἐποχῆς στὴν πόλη τῆς ἀρχαίας Ἡλίδος, καθὼς καὶ ταφικῶν συνόλων τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Σιδῆρου ἀπὸ τὴν εὐρύτερη περιοχή τῆς Ἡλείας (Λαστέικα, Σαλμώνη, Γρύλλος, Σαμικό). Ἡ μελέτη πραγματεύεται τοὺς τύπους τῶν τάφων, τὰ ταφικὰ ἔθιμα, τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν διαφορὲς ἀπὸ ἐκεῖνα τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, καὶ τὶς διάφορες κατηγορίες εὐρημάτων (κεραμεικὴ, ὄπλισμό, κοσμήματα καὶ ἄλλα μικροαντικείμενα).

Ἀπὸ τὸ ὕλικό αὐτὸ διαπιστώνονται οἱ ἐπαφῆς καὶ οἱ ἐμπορικὲς σχέσεις τῆς Ἡλείας μὲ τὶς γειτονικὲς περιοχές, ἀλλὰ καὶ τὴν κεντρικὴ καὶ δυτικὴ Ἑλλάδα. Ἡ μελέτη συμβάλλει στὴν κατανόηση τῆς παράδοσης ἀλλὰ καὶ τῆς τομῆς ποὺ παρατηρεῖται στὴν περιοχή αὐτῆ τῆς ΒΔ Πελοποννήσου κατὰ τὴ στροφή ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ στὴν ἐποχὴ τοῦ Σιδῆρου.

Στὸ βιβλίο τοῦ κυρίου Τίτου Παπαμαστοράκη, «*Ὁ διάκοσμος τοῦ τρούλου τῶν ναῶν τῆς Παλαιολόγειας περιόδου στὴ Βαλκανικὴ χερσόνησο καὶ τὴν Κύπρο*» ἐξετάζονται τὰ μνημεῖα τῆς τελευταίας περιόδου τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας (1261-1453). Στὸ πρῶτο μέρος γίνεται τυπολογικὴ κατάταξη τῶν εἰκονογραφικῶν τύπων (ἑπτὰ τύποι). Στὸ δεύτερο μέρος ἐξετάζονται τὰ εἰκονογραφικὰ μοτίβα καὶ οἱ ἀλλαγές ποὺ ἐπῆλθαν σ' αὐτά, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐπίδραση τῆς λειτουργίας καὶ τῆς ἀπόλυτης ἐξουσίας τοῦ αὐτοκράτορα. Ταυτίζονται καὶ ἀναλύονται καὶ οἱ ἐπιγραφές ἀπὸ θρησκευτικὰ κείμενα ποὺ φέρουν τὰ εἰληγάρια ποὺ κρατοῦν οἱ διάφορες μορφές. Στὸ τρίτο μέρος ὁ συγγραφεὺς πραγματεύεται τὸ ζήτημα τῶν δημιουργῶν τῶν εἰκονογραφικῶν προγραμμάτων καὶ τῶν πηγῶν τῆς ἔμπνευσῆς τους ὑπὸ τὸ φῶς τῶν ἱστορικῶν καὶ πολιτικῶν γεγονότων, καθὼς καὶ τῶν θεολογικῶν ρευμάτων (ἠσυχασμός). Μερικὲς ἀπὸ τὶς φωτογραφίες τοῦ βιβλίου εἶναι ἀδημοσίευτες καὶ μοναδικές καὶ τοῦτο διότι, ὕστερα ἀπὸ τοὺς ἀμερικανικοὺς βομβαρδισμοὺς τοῦ 1999 στὴ Γιουγκοσλαβία, εἶναι ἀκόμη ἄγνωστη ἡ τύχη ὀρισμένων ἀπὸ τὰ μνημεῖα ποὺ ἀπεικονίζονται.

Ἡ ἀνασκαφὴ ποὺ ἔγινε στὴν Τορώνη, στὴ χερσόνησο Σιθωνία τῆς Χαλ-

κιδικῆς ἀπὸ τὸ Αὐστραλιανὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο, κατὰ τὰ ἔτη 1975, 1976 καὶ 1978 δημοσιεύεται στὰ ἀγγλικά μὲ τὸν τίτλο «*Torone I, The Excavations of 1975, 1976 and 1978*». Ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία μέρη σὲ τρεῖς τόμους. Τὸ πρῶτο καὶ τὸ δεύτερο μέρος τὸ ἀποτελοῦν εἴκοσι κεφάλαια, τὸ κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀποτελεῖ τὴν διαπραγμάτευση ἑνὸς τμήματος τῆς ἀνασκαφῆς. Τὰ δύο πρῶτα κεφάλαια εἶναι ἡ ἱστορία καὶ ἡ τοπογραφία τῆς Τορώνης καὶ ἡ ἔκθεση ἀνασκαφῆς τῶν τριῶν ἐτῶν. Στὰ λοιπὰ κεφάλαια δημοσιεύονται κατὰ εἶδη τὰ κινητὰ εὐρήματα: προϊστορική, γεωμετρική, ἀρχαϊκή, κορινθιακὴ καὶ ἀττικὴ κεραμική, κεραμικὴ Δυτικῆς κλιτύος, οἰκιακὴ κεραμικὴ, ἀμφορεῖς, κεραμικὴ τῆς ρωμαιοκρατίας, εἰδῶλια, γυάλινα, ὀστέινα καὶ μετάλλινα ἀντικείμενα, νομίσματα καὶ μία ἐπιγραφή - ἐπιστολή, χαραγμένη σὲ φύλλο μολύβδου.

Ὁ τρίτος τόμος τῆς δημοσίευσης περιέχει τὶς φωτογραφίες καὶ τὰ σχέδια τῆς ἀνασκαφῆς.

Τὴν ἐποπτεία καὶ ἐπιμέλεια τῆς δημοσίευσης εἶχε ὁ Ἀκαδημαϊκὸς Ἀλέξανδρος Καμπίτογλου, ὁ ὁποῖος εἶναι καὶ ὁ συγγραφεὺς περισσότερων κεφαλαίων. Οἱ συγγραφεῖς εἶναι ἐν συνόλῳ δεκατέσσερις. Μὲ τὸ μεγάλο αὐτὸ ἔργου τους διαφωτίζεται ἡ ἱστορία καὶ ἡ ἀρχαιολογία τῆς Τορώνης, ἀθηναϊκῆς κτήσης κατὰ τὸν 5ο αἰ. π.Χ. Τὴν πόλη πολιορκήσε τὸ 423 π.Χ. ὁ Σπαρτιάτης στρατηγὸς Βρασίδας καὶ τὴν ἱστορία τῆς πολιορκίας αὐτῆς διηγεῖται ὁ Θουκυδίδης (IV, 110-116). Τὸ 349 π.Χ. τὴν πόλη προσάρτησε στὸ βασίλειό του ὁ Φίλιππος Β' τῆς Μακεδονίας.

Τὸ βιβλίον τῆς ἀρχιτέκτονος κυρίας Ἑλένης-Ἀννας Χλέπα, «*Τὸ Ἀρτεμίσιο καὶ οἱ οἴκοι τῆς Δυτικῆς πτέρυγας τοῦ Ἀσκληπιείου*» ἀποτελεῖ τὸν δεύτερο τόμον τῆς σειρᾶς τῆς δημοσίευσεως τῆς μεγάλης ἀνασκαφῆς τῆς Μεσσήνης. Ὁ πρῶτος, ὅπως γνωρίζετε, εἶναι τὸ βιβλίον τοῦ Πέτρου Θέμελη, «*Ἡρώες καὶ Ἡρώα στὴ Μεσσήνη*», πού σᾶς παρουσίασα πέρυσι.

Ἡ ἐκτενὴς αὐτοτελὴς μελέτη τῆς κυρίας Χλέπα εἶναι ἀρχιτεκτονικὴ δημοσίευση τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδος στὴ Μεσσήνη. Ἡ μελέτη τοῦ μνημείου εἶναι λεπτομερής: περιγράφονται οἱ τοῖχοι, τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, τὰ θάθρα τῶν ἀναθημάτων, τὰ ὑλικά καὶ οἱ τρόποι κατασκευῆς τοῦ μνημείου, ἀναλύεται τὸ ἀρχιτεκτονικὸ σχέδιον, γίνεται χρονολόγησις καί, τέλος, παρέχεται ἡ γραφικὴ ἀποκατάστασίς του. Δύο ἀκόμη τόμοι τῆς δημοσίευσεως τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Μεσσήνης βρίσκονται στὸ τυπογραφεῖο.

Τῆς Ἰουλίας Βοκοτοπούλου, στελέχους τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας ἣ ὁποία ἔφυγε ἀπὸ κοντά μας στίς 25 Αὐγούστου 1995 τὸ ἔργο της, τὸ ὑπηρεσιακὸ καὶ τὸ ἐπιστημονικὸ, ἔχει ἐκτεθεῖ ἀπὸ εἰδικούς καὶ ἔχει ἐκτιμηθεῖ. Τώρα, μὲ τὴ φροντίδα τοῦ συζύγου της Παναγιώτη Βοκοτοπούλου, δύο μεγαλοπρεπεῖς τόμοι οἱ ὁποῖοι περιέχουν μελέτες τῆς Ἰουλίας Βοκοτοπούλου, δημοσιευμένες σὲ περιοδικά, σὲ πρακτικὰ συνεδρίων καὶ σὲ τιμητικούς τόμους, γιὰ τὴν τοπογραφία καὶ τὴν ἀρχαιολογία τῆς ἀρχαίας Ἠπείρου καὶ Μακεδονίας, μᾶς κάνουν προσιτὸ ἓνα μέρος τοῦ ἐπιστημονικοῦ της ἔργου. Ἡ συλλογὴ τῶν μελετῶν ἐπιγράφεται «Ἠπειρωτικὰ καὶ Μακεδονικὰ μελετήματα» καὶ στίς 820 σελίδες τῶν δύο τόμων ἀναλύονται πλῆθος ζητημάτων.

Ἡ ἐνότητα τῶν θεμάτων πού ἐξετάζονται καὶ τὰ λεπτομερῆ εὑρητήρια μὲ τὰ ὁποῖα συμπληρώνεται ἡ βαρύτερη αὐτὴ ἔκδοση ἐπιτρέπει τὴν εὐκόλη χρήση τοῦ πυκνοῦ ὕλικου τὸ ὁποῖο μὲ τόση ἐπιστημοσύνη καὶ γνώση διαφώτισε ἡ Ἰουλία Βοκοτοπούλου.

Τὸ μεγάλο αὐτὸ ἔργο δὲν θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ γίνεи χωρὶς τὴ γενναία χρηματικὴ δωρεὰ τοῦ «Ἰδρύματος Ἰωάννου Φ. Κωστόπουλου» τὸ ὁποῖο πρόθυμα ἀνέλαβε τὴν ὅλη δαπάνη τῆς ἔκδοσης.

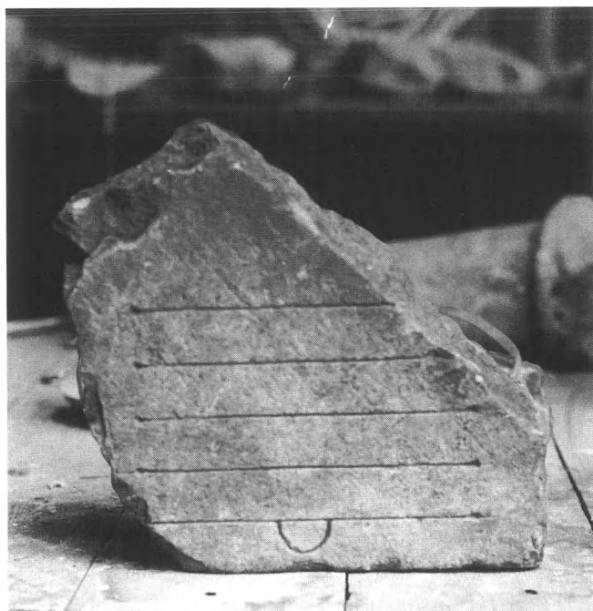
ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Τὸ Πρακτικὸ τῆς Α' Τακτικῆς Γενικῆς Συνέλευσης τῆς 3 Μαΐου 2001
βλ. *Ὁ Μέντωρ*, τεύχος 59, Ἰούνιος 2001, 159-188.

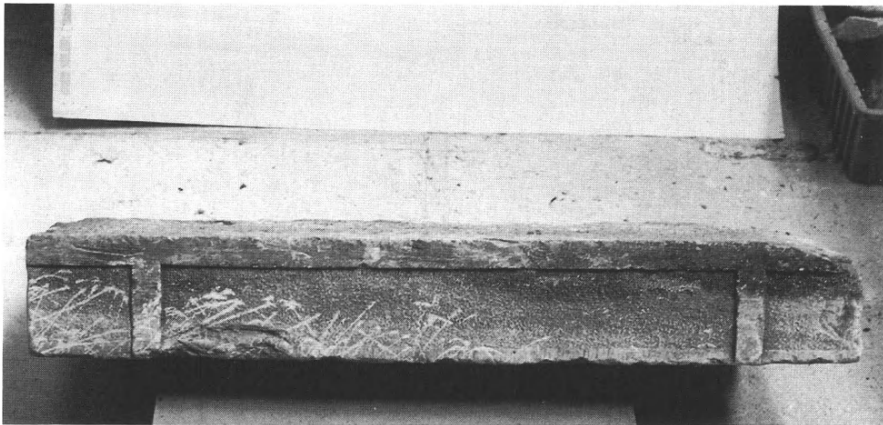
ΠΙΝΑΚΕΣ

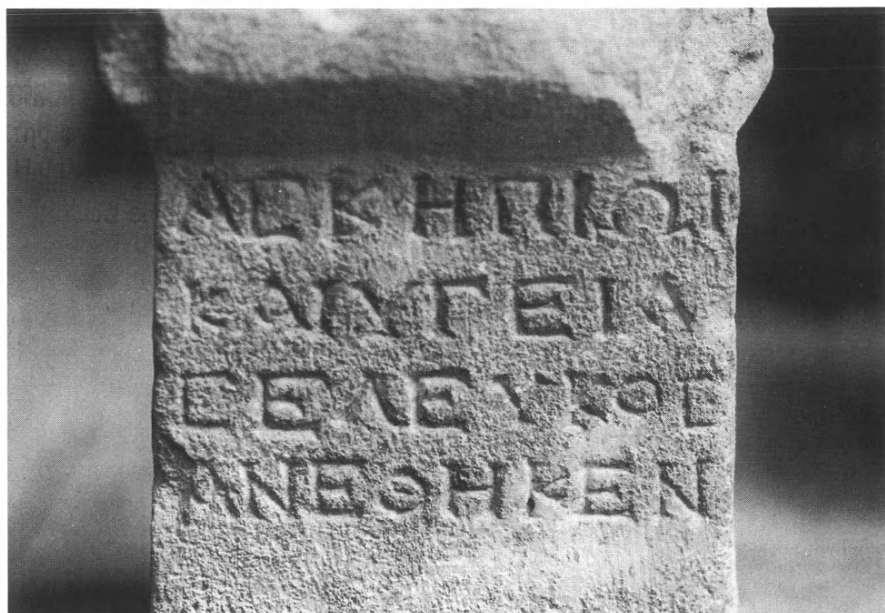
α. Πάροδος τοῦ νοτοβορείου δρόμου. β. Βαλβίδα διανομῆς νεροῦ.

α. Λογιστικού ἄβακος τμήμα ἀρ. 2341. β. Ἡμιτελής σθησμένη ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ ἀρ. 2346.

α. Θραῦσμα ἐπιτυμβίας στήλης ἀρ. 2347. β. Ἐπιστόλιο ἢ ἐπίστεψη μνημείου ἀρ. 2362.

α. Ἀναθηματική ἐπιγραφή στὸν Ἀσκληπιό καὶ τὴν Ὑγεία ἀρ. 2357. β. Θραῦσμα ὑπόβαθρου ἀρ. 2358.

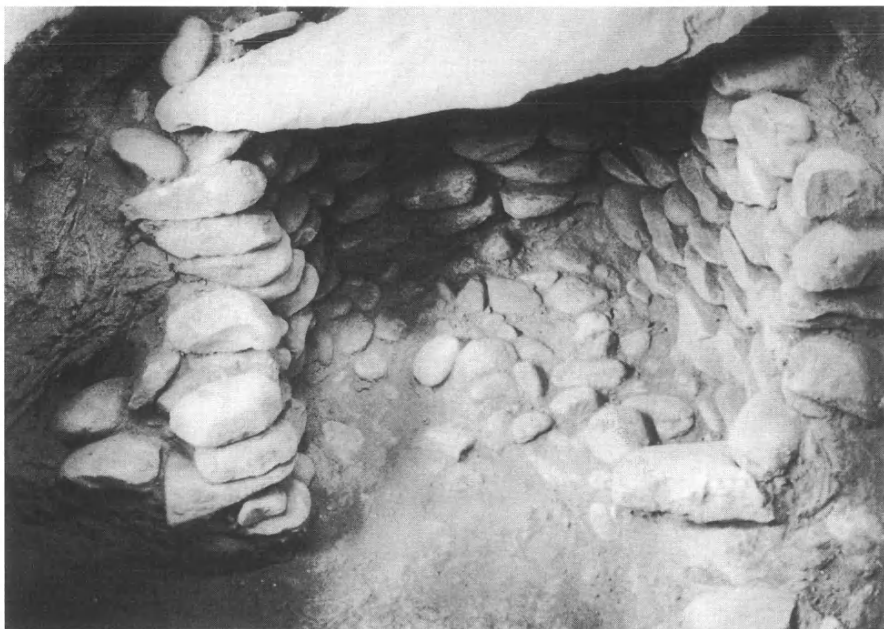
Ἡ εἴσοδος τῆς βορειοδυτικῆς οἰκίας.

α. Ὁ βόρειος τοῖχος σηκοῦ στή βορειοδυτικὴ οἰκία. β. Τὸ κάτω μέρος Κυβέλης
ἀρ. 2333.

α. Κορμός ανδρικού ἀγαλματίου ἀρ. 2334, Ἀσκληπιῦ ἢ Ἀμφιαράου.
β-γ. Ἀνδρική κεφαλή τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ ἀρ. 2335.

α. Ὁ τάφος 1 ἀπὸ ἀνατολικά. β. Τάφος 45 ἀπὸ Β. Ἐμπρὸς ὄρθια πέτρα, πίσω
της ἢ καλυπτῆρια καὶ στὸ δάπεδο πέτρες.

α. Μακρά σειρά λίθων σὲ ἐπίπεδο ψηλότερο τοῦ ἀρχαίου δαπέδου. β. Τάφος 57 ἀπὸ ἀνατολικά. Στὰ δυτικά λοξή σειρά λίθων.

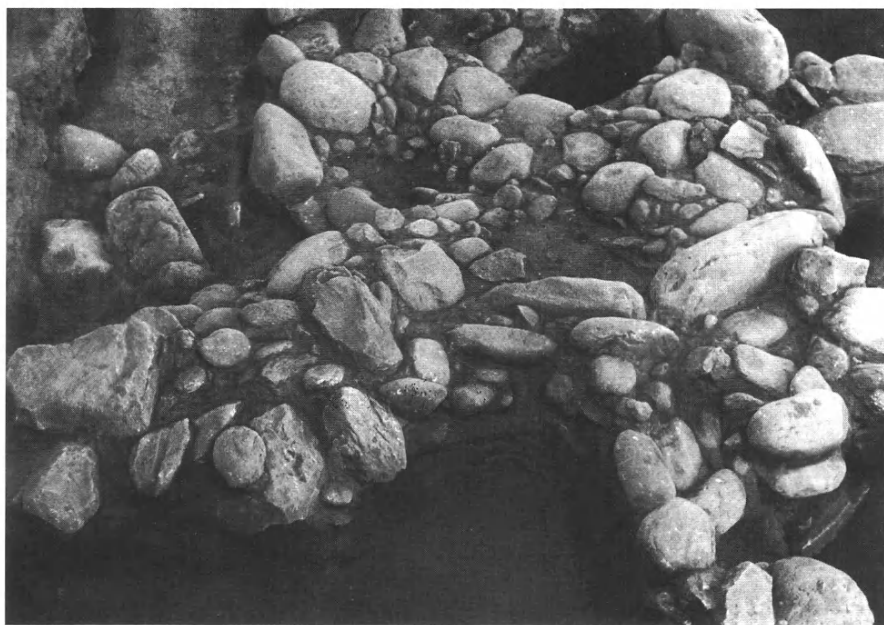
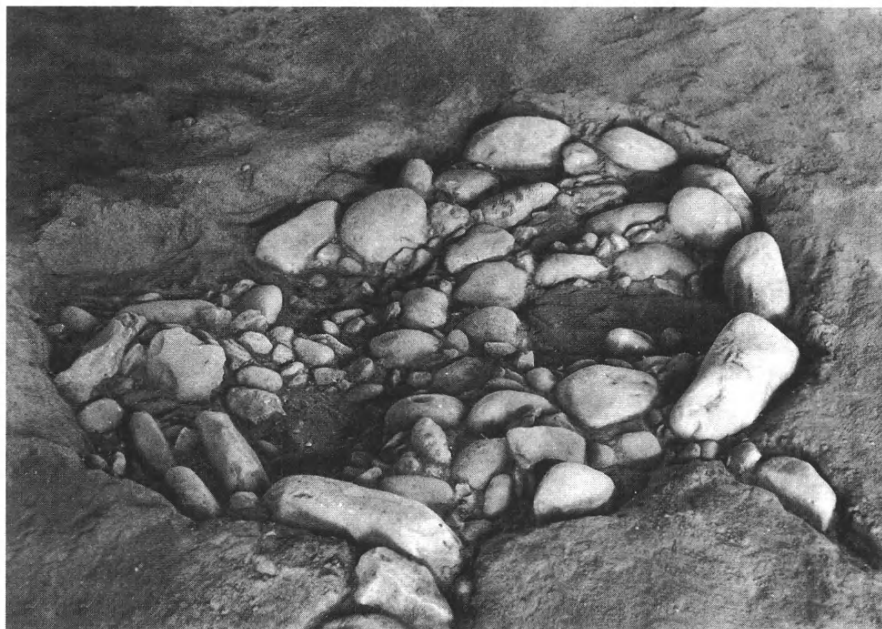
α. Πέτρες ριγμένες στη θέση 51 από ανατολικά. β. Τυμβοειδές ἔξαρμα
καλυμμένο με πέτρες. Ἐμπρὸς τμήμα τοῦ τάφου 54.

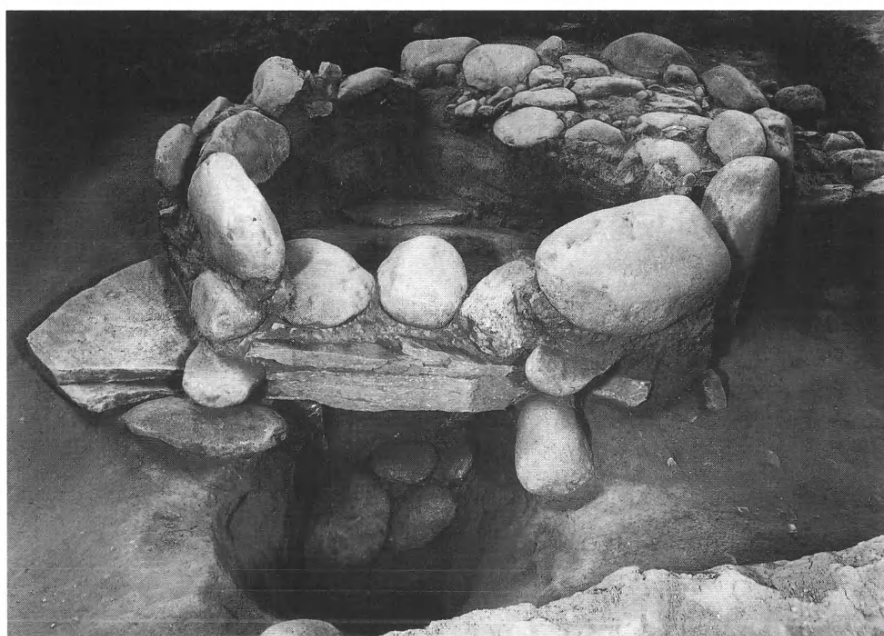
α. Τυμβοειδές ἔξαρμα ἀπὸ ἀνατολικά· ἀνάμεσα στοὺς λίθους πὺ τὸ καλύπτουν δύο ὄρθοι. β. Τὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ ἀπὸ Ν καλυμμένο μὲ πέτρες.

α. Ο τάφος 62, από ανατολικά. Ἀριστερὰ τμήμα τοῦ τάφου 67, πίσω ὁ τύμβος.
 β. Δεξιὰ οἱ τάφοι 67 καὶ 62· ἀριστερὰ ὅστὰ καὶ πέτρες χαμηλότερα τοῦ τύμβου.

α. °Ο τάφος 65 καλυμμένος από λίθους, από ανατολικά. β. Λιθόστρωτες λωρίδες στην περιφέρεια του τάφου.

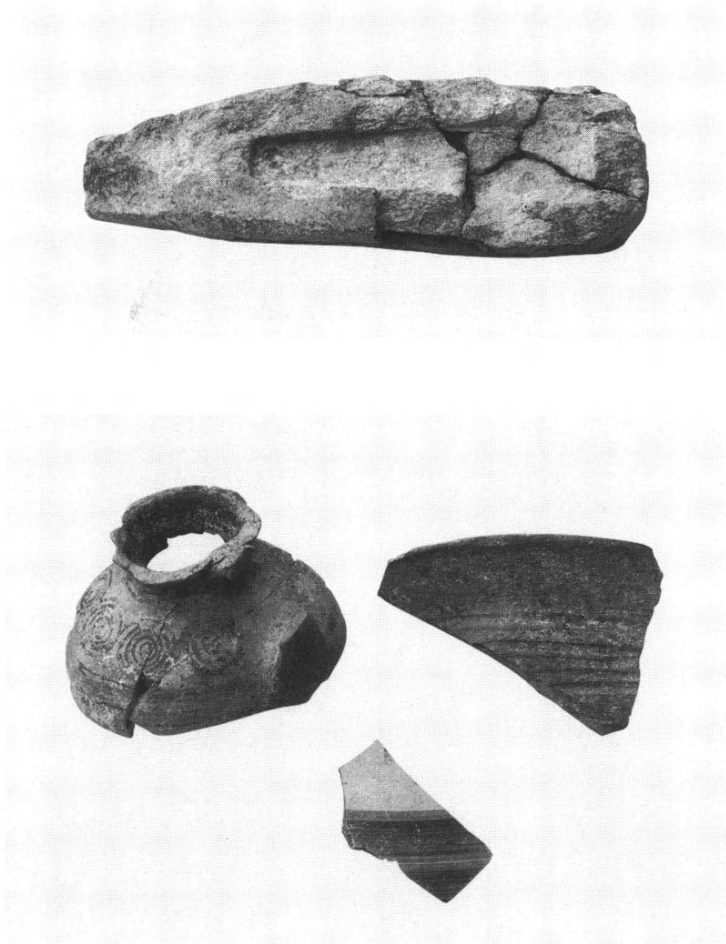
α. Τάφος 65 από δυτικά. Τὸ δεξιὸ τμήμα ἀνασκαμμένο μέχρι τὴν καλυπτῆρια πλάκα. β. Τάφος 65 ἀπὸ ἀνατολικά. Ἐμπρὸς τρεῖς κροχάλες ἐπάνω στὴν καλυπτῆρια, χαμηλότερα ὄρυγμα μὲ πέτρες στὸν πυθμένα του.

α. Ἡ ΝΑ πλευρά τοῦ λόφου καί ἡ περιοχή δεινδροφύτευσης χαμηλότερα, ἀπό Α.
β. Ὁ βόρειος ἀναλημματικός τοῖχος.

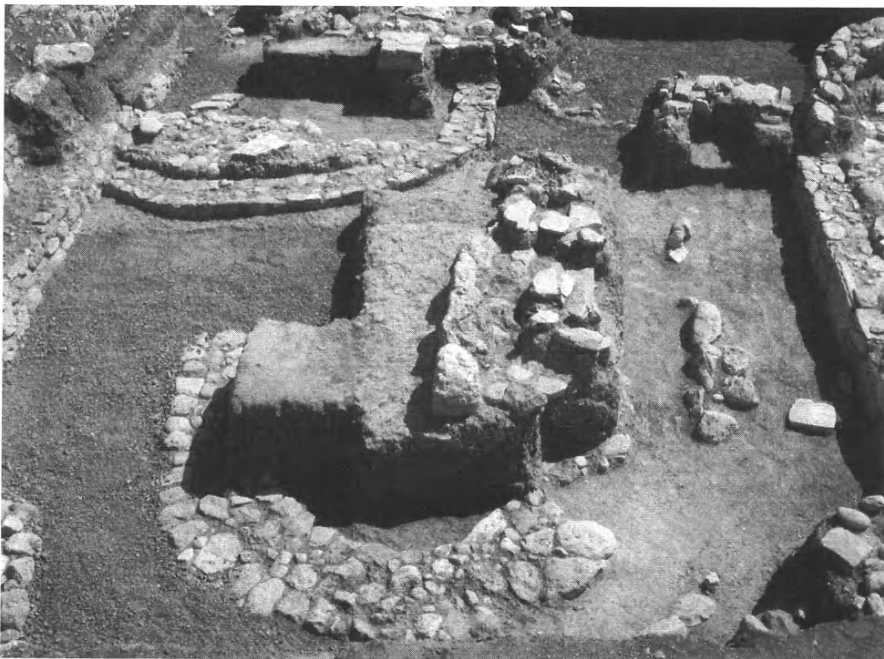
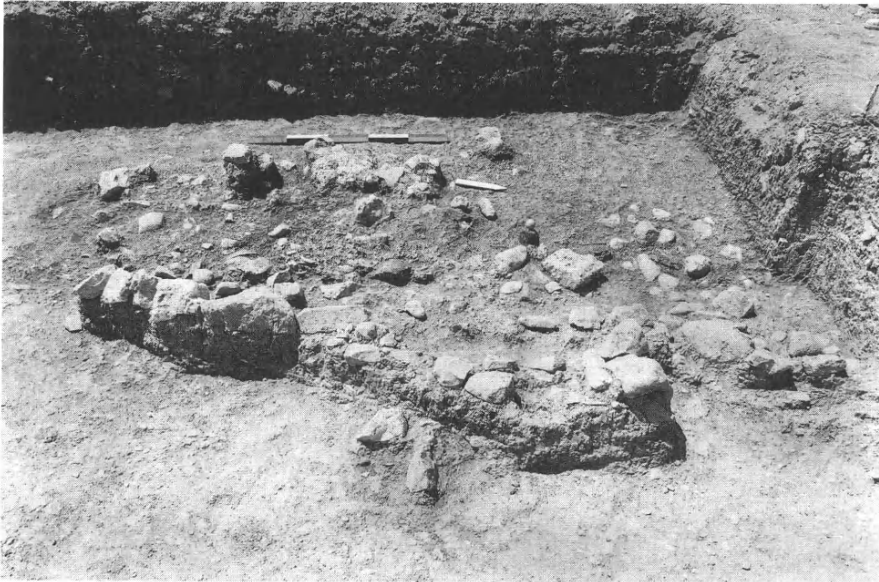
Ὁ ἀναλημματικός τοῖχος.

α. Λίθινη μήτρα. β. Κεραμεική από τόν καθαρισμό τοῦ τοίχου.

α. Γενική άποψη τής ανασκαφής του Δυτικού Τομέα. Λήψη από Ν. β. Γενική άποψη του νοτίου τμήματος τής ανασκαφής. Λήψη από Β.

α. Στρώμα σπασμένων αγγείων πρώτης φάσης στο Τετράγωνο Α2. Λήψη από Α. β. Ύψιδωτά κτίρια ΚΕ (κάτω, μέσον) και ΚΣΤ (πάνω ἄρ.). Στο μέσον ἡ ὀρθογώνια κατασκευή Τ123. Λήψη από Β.

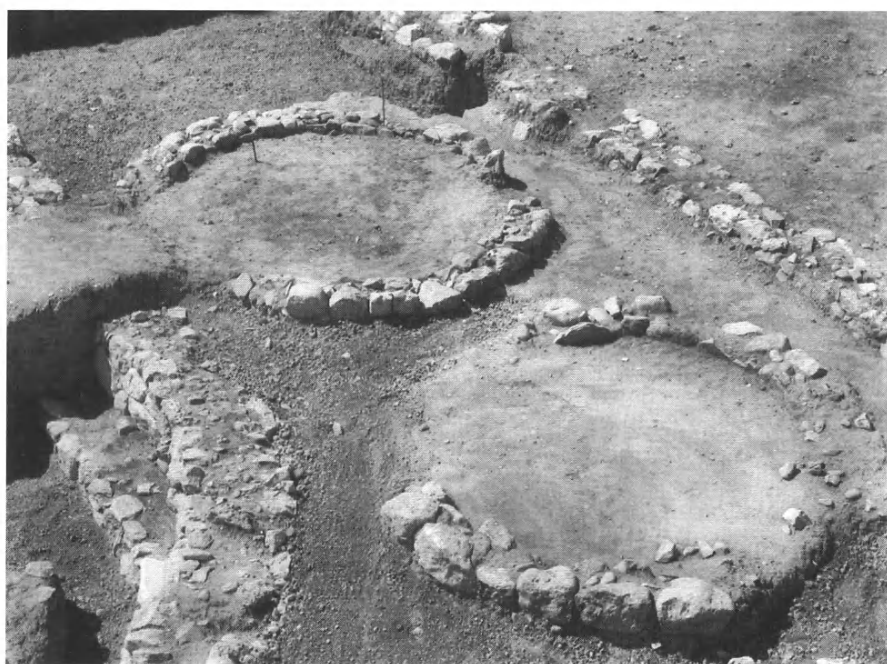
α. Νοτιοανατολικό τμήμα τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ ΒΔ. β. Ἀποψη τοῦ βόρειου τμήματος τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ Δ.

α. Ἀποψη τοῦ νότιου τμήματος τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ Α. β. Ἐλλειψοειδῆ Κτίρια ΙΗ, ΙΘ, Κ, ΚΑ καὶ ὁ «Πύργος» ἀπὸ ΝΑ.

α. Ἐλλειψοειδῆ Κτίρια ΙΗ, ΙΘ, Κ, ΚΑ καὶ ὁ «Πύργος» ἀπὸ ΒΑ. β. Ἐλλειψοειδῆ Κτίρια ΙΗ, ΙΘ, Κ, ΚΑ καὶ ὁ «Πύργος» ἀπὸ Ν.

α. Ἐλλειψοειδῆ Κτίρια Κ, ΚΑ ἀπὸ ΒΑ. β. Κυκλικὰ Κτίρια ΚΓ, ΚΔ, ἀπὸ ΒΑ.

α. Τετράγωνο Α(-3). Περίβολος T126, Κτίσμα ΛΑ και κυλινδρική κατασκευή από Β. β. Πρόσψη Κτιρίου ΚΒ (T109) από Α.

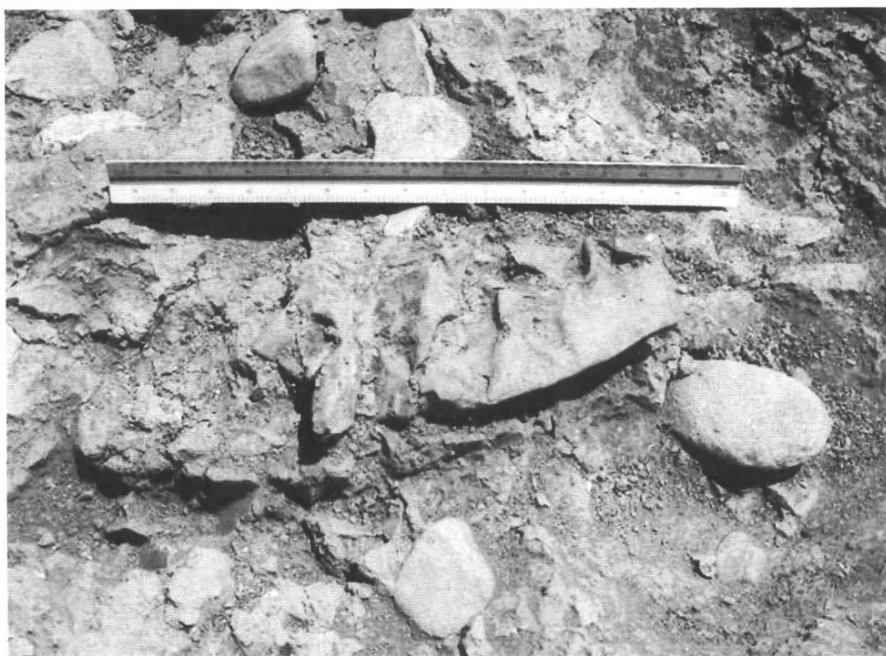
α. Κυκλικό κτίριο ΚΖ και ορθογώνιος χώρος ΚΗ, από Α. β. Κυλινδρική κατασκευή από Ν.

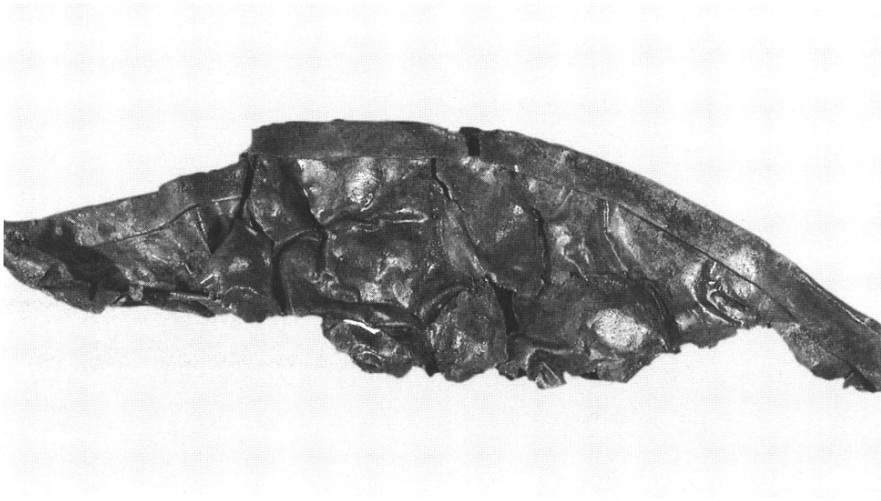
α. Ὁρθογώνια κατασκευή T125 ἀπὸ ΒΑ. β. Ἐγγυθρισμὸς Π στὸ Τετράγωνο Α2, ἀπὸ Β.

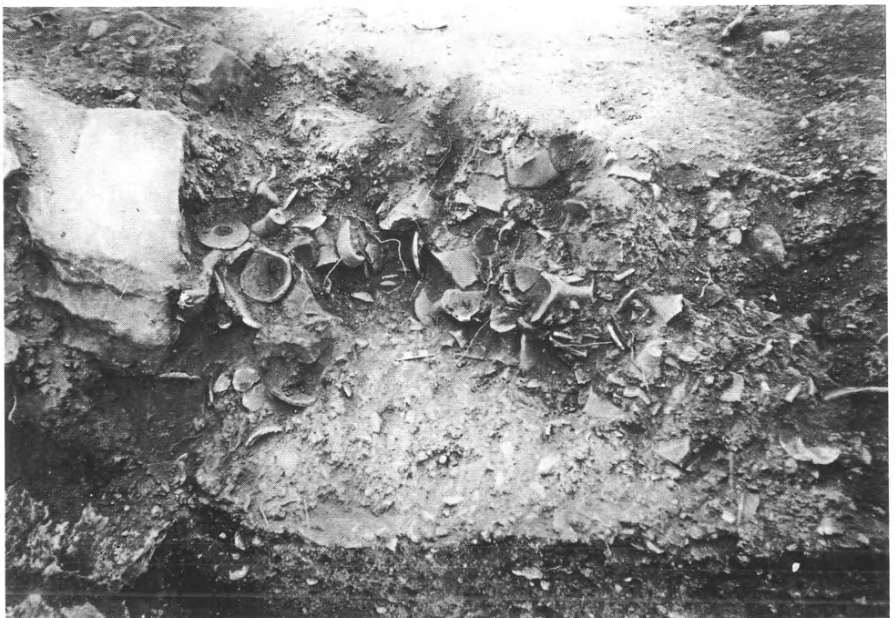
α. Ἐσωτερικὸ τοῦ πίθου Π: δεστὰ βρέφους καὶ μόνωτος σκύφος. β. Τετράγωνο Δ4 ἀπὸ Δ (στὸ βάθος ὁ T35 τοῦ μνημειώδους κτιρίου καὶ ἀριστ. ὁ ἐγκάρσιος T120).

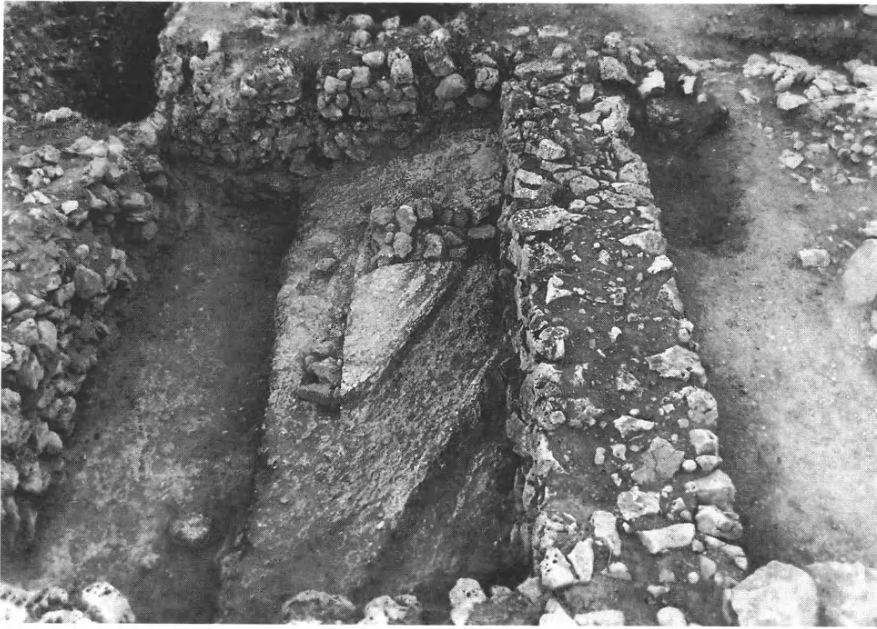
α. Τετράγωνο Α4 από Ν (Τ121). β. Χάλκινη άσπίδα κατά χώραν.

Ἡ χάλκινη ἀσπίδα συντηρημένη.

α. Δωμάτιο προσκολλημένο στον φυσικό βράχο. β. Σωρός κυλίκων.

α. Τάφροι θεμελίων προγενεστέρων τοίχων. β. Τετράπλευρο σκάμμα και μικρό σπήλαιο.

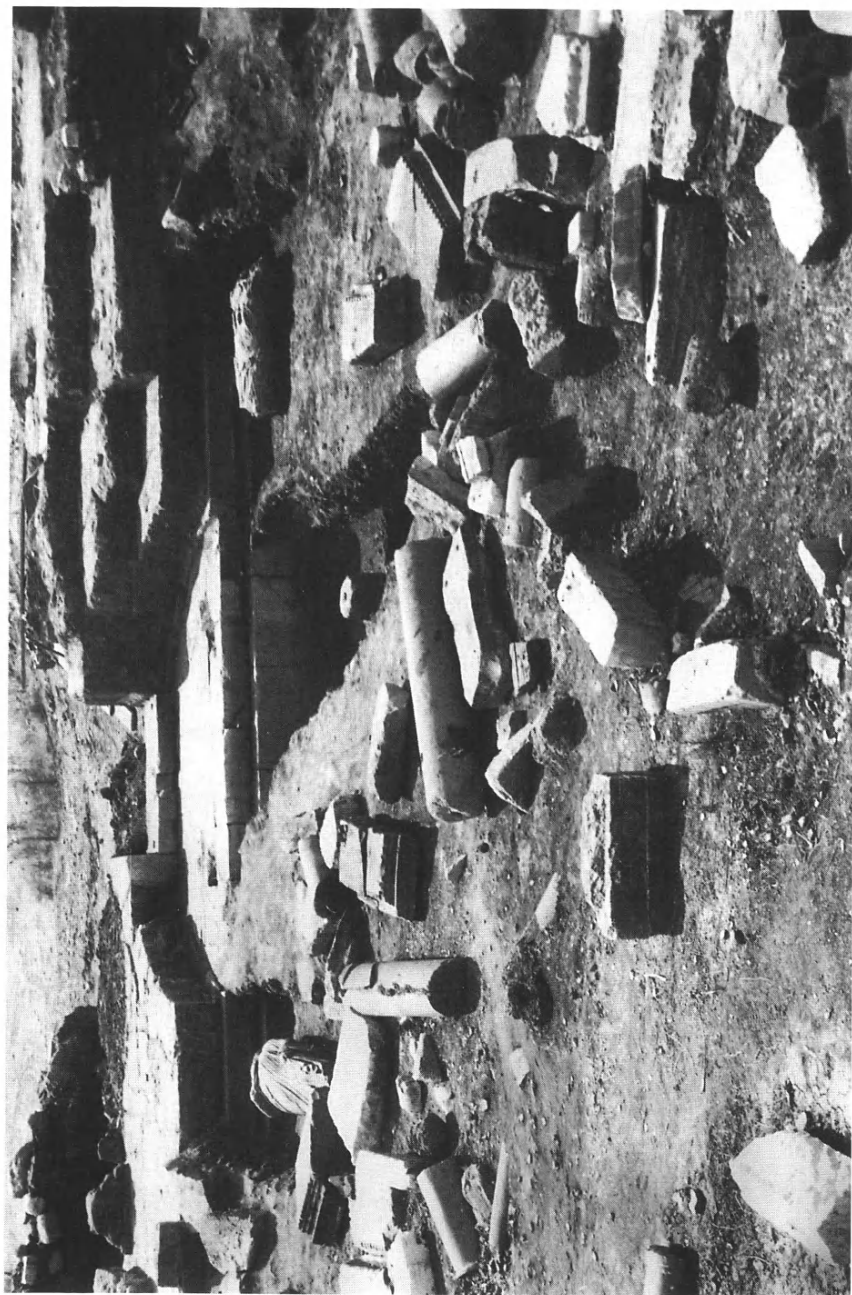
Ἡ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ σκάμματος.

Λείψανα κτιρίων τῆς ΠΕ II περιόδου στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα: 1-2. ΠΕ τοίχοι. 3. ΠΕ ἀγωγός.
4. Ὑπόστρωμα δαπέδου. 5. δάπεδο.

Καλλιθέα Πατρῶν. Δοκιμαστική τομή.

᾽Αποψη τῆς μεσαίας κόγχης τῆς σκηνῆς.

Κορμός μαρμάρινου αγάλματος ρωμαίου ιματιοφόρου.

α-β. Κορμός μαρμάρινου αγάλματος ρωμαίου ιματιοφόρου.

Κορμός θωρακοφόρου αυτοκράτορα. Πρόσθια ὄψη.

Κορμός θωρακοφόρου αυτοκράτορα. Όπίσθια όψη.

Κορμός θωρακοφόρου αυτοκράτορα. Πλάγια όψη.

Κορμός θωρακοφόρου αυτοκράτορα. Πλάγια όψη.

Ὁ κορμός τοῦ θωρακοφόρου. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὸ θεματολόγιο
στὰ πτερύγια τοῦ θύρακα.

Ὁ κορμὸς τοῦ θωρακοφόρου. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὸ θεματολόγιο
στὰ πτερύγια τοῦ θώρακα.

α. Ἀριστερὸ σανδαλοφόρο ἄκρο πόδι μαρμαρίνου ἀνδριάντα με θήκη παπύρων ὡς στήριγμα συμφυῆς με μέρος πλίνθου. β. Κνήμη ἀριστεροῦ ποδιοῦ ἀνήκουσα στὸν ἀνδριάντα τοῦ Τραϊανῶ.

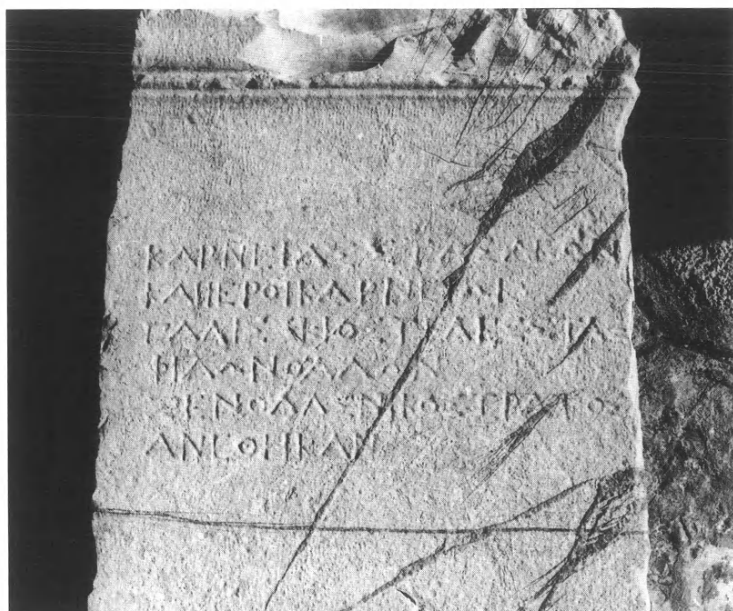
Κορμός θωρακοφόρου πολεμιστοῦ.

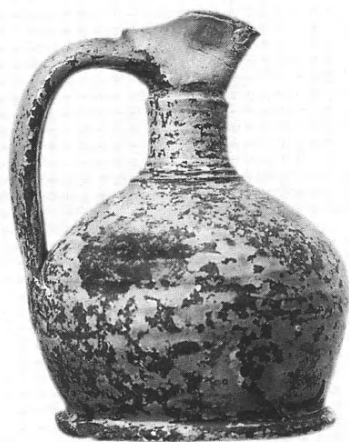
α-β. Κεφαλή κολοσσιαίου εικονιστικού ἀνδριάντα τοῦ Λούκιου Βέρου.

α-β. Κεφαλή κολοσσιαίου εικονιστικού ανδριάντα του Λούκιου Βέρου.

α. Πεσσόσχημη ἐνεπίγραφη στήλη, ἀνάθημα στὸν Κάρνειο. β. Ἄνω μέρος ἐνεπίγραφου ἀναθηματικοῦ βωμίσκου.

α. Οίνοχοΐσκη από τόν τάφο 78 στό βόρειο κλίτος τῆς πρωτοβυζαντινῆς βασιλικῆς. β. Μαρμάρινη στέψη βάρου μέ ἐπιγραφή πρὸς τιμὴν Μεσσήνιου Ὀλυμπιονίκου.

α. Κάτω ὄψη μαρμάρινου ὑπέρθυρου με ἐπιγραφή. β. Μαρμάρινος κορμός τράγου ἀπὸ ἀγαλματικὴ σύνθεση.

α. Ρωμαϊκή έπαυλις, δωμάτιο 44: όστά καφέ άρκούδας. β. Άποψη του ναΐσκου Κ8 από Δ.

α. Τὸ κρηπίδωμα τῆς ἀνατολικῆς ὀψης τοῦ ναΐσκου Κ8. β. Φρέαρ.

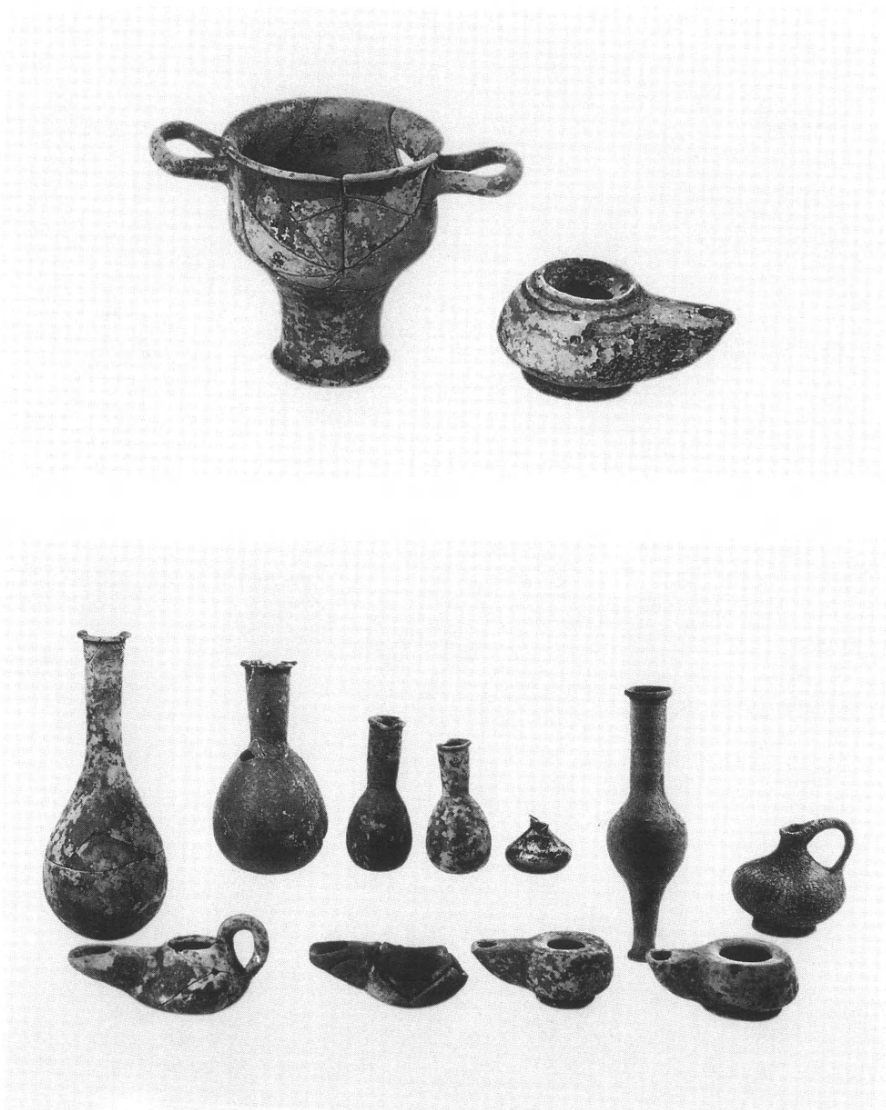
α. Τò φρέαρ και ὁ ὀγκόλιθος πὸν τὸ κάλυπτε. β. Ἀποθέτης με λύχνους, μυροδοχεῖα καὶ γυναικεῖο εἰδῶλιο κατὰ χώραν στὸ Κ4.

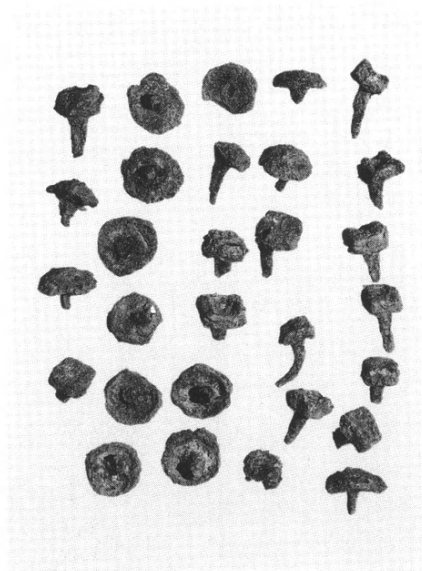
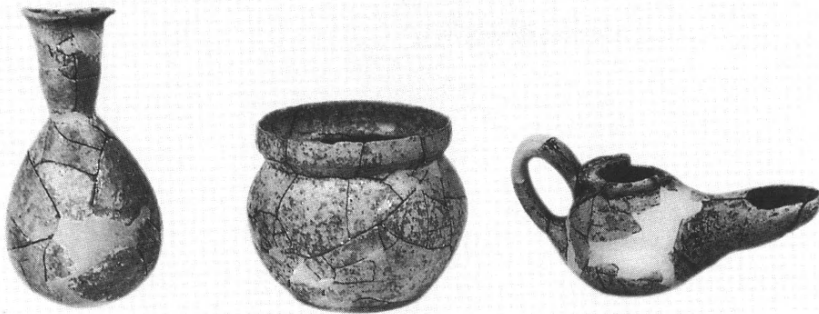
α. Ταφικό μνημείο Κ1. β. Ταφικό μνημείο Κ2.

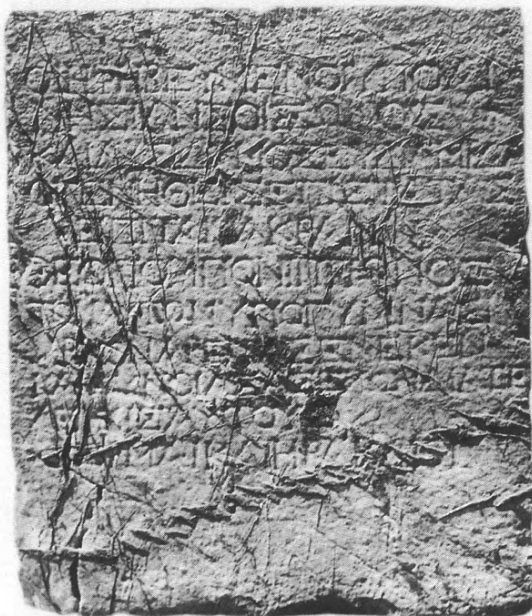
α. Ύνεπίγραφο ἐπιστύλιο. β. Ύνεπίγραφη ἀσβεστολιθική πλάκα.

α-β. Κτερίσματα από τους τάφους του ταφικού μνημείου Κ6: α. Κοτύλη και λύχνος. β. Μυροδοχεία, λύχνοι και προχοϊσκη.

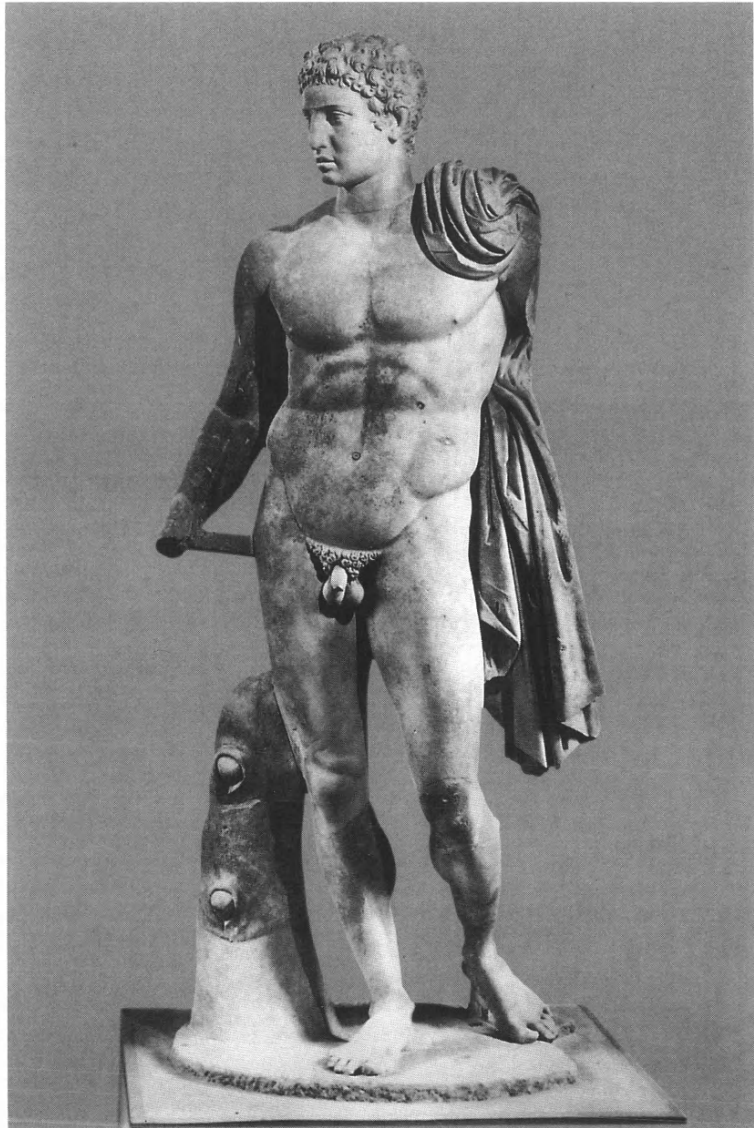
α-β. Κτερίσματα από τούς τάφους τοῦ ταφικοῦ μνημείου Κ6: α. Μυροδοχεῖο, κύπελλο, λύχνος. β. Ἴηλοι καττυμάτων.

α. Βάθρο αγάλματος με ἐπιγραφή πρὸς τιμὴν τοῦ Ὑπογυμνασάρχου Θεόπομου Ἴππωνος. β. Ἐφηβικός κατάλογος τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.

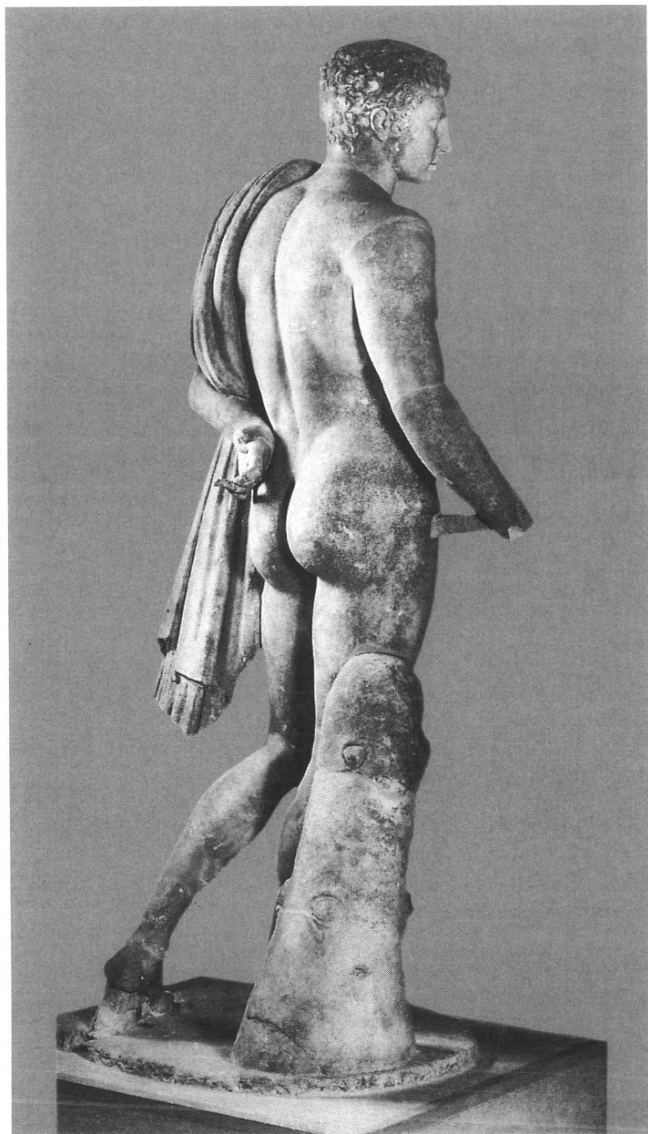
α. Θραύσμα επιτύμβιας στήλης με επιγραφή. β. Ἄκρο πέλμα ἀγάλματος ἑλληνιστικῶν χρόνων. γ. Πέλμα ἀγάλματος συμφυῆς με μέρος πλίνθου.

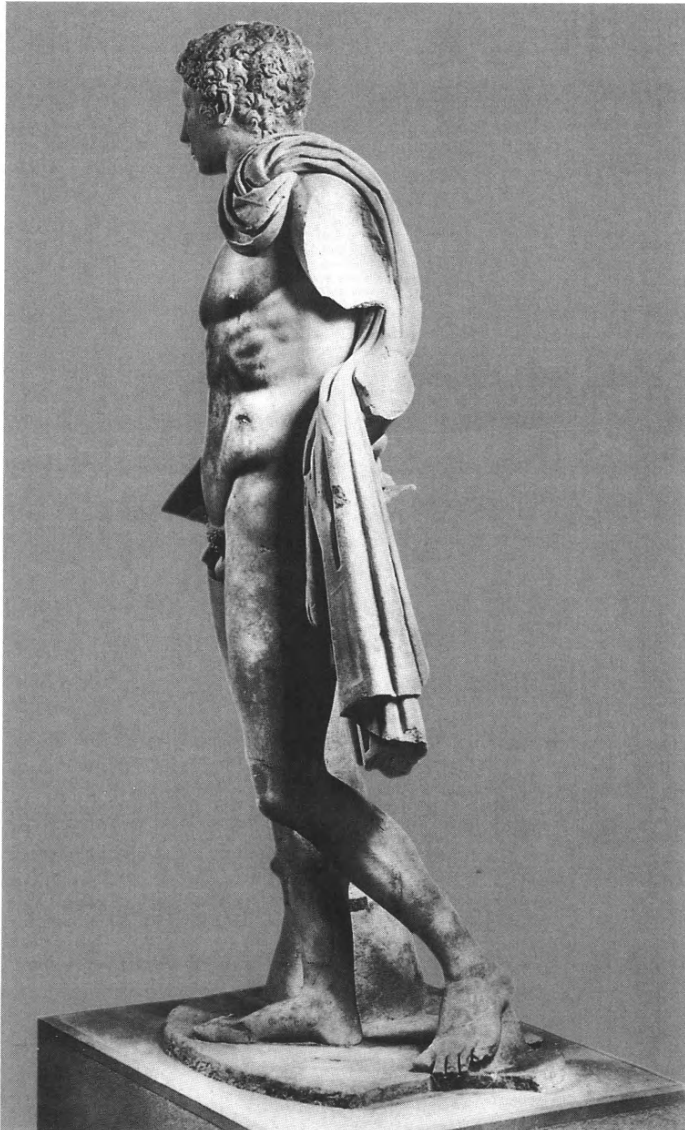
Ὁ Ἑρμῆς τοῦ Γυμνασίου μετὰ τὸν καθαρισμό του μὲ χρήση ἀκτίνων λέιζερ.

Ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἑρμῆ.

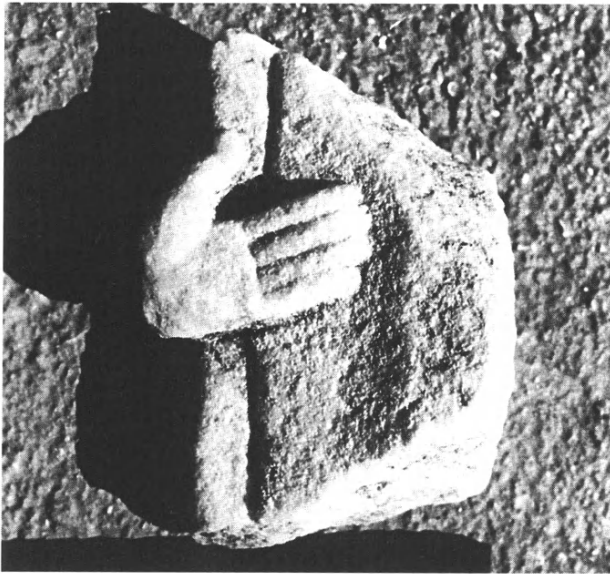
Ὁ Ἑρμῆς τοῦ Γυμνασίου.

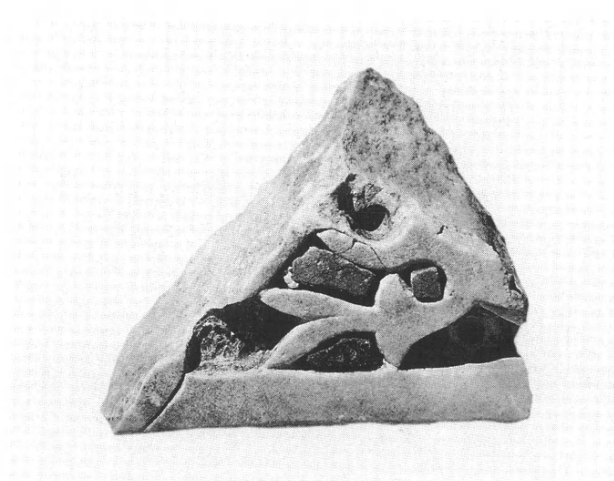
Ὁ Ἑρμῆς τοῦ Γυμνασίου.

α. Ἡ ἐπίχωση τῶν ἐρείπιων τοῦ μεγάρου Β μετὸ ὑπογεωμετρικὸ εἰδῶλιο.
 β. Ὁ χώρος εἰσόδου τοῦ μεγάρου Β ἀπὸ Α.

α. Τμήμα μαρμάρινης πλάκας. β. Πεσσίσκος με διάκοσμο συνεχομένων άνθεμιών.

α. Πόρινο τεκτονικό κιονόκρανο. β. Τμήμα πλακός μαρμαροθετήματος.

α. Τμήμα πλίνθου με ἐγχάρακτη ἐπιγραφή. β. Δύο συνανήκοντα τμήματα πλίνθου με ἐγχάρακτη ἐπιγραφή.

α. Πρυτανείο, διάδρομος τῆς πτέρυγας Ο2 πρὸ τοῦ δωματίου ζ'. Τομὴ 37 ἀπὸ Ν. Ἡ ἀνατ. ἀντηρίδα στὸ πίσω μέρος τοῦ τοίχου Α2''-Θ, σπόνδυλοι κιόνων καὶ στρῶμα καταστροφῆς. β. Πρὸ τοῦ δωματίου ε'. Τομὴ 36 ἀπὸ Ν. Πίσω ὄψη τοῦ τοίχου Α2''-Θ καὶ στρῶμα καταστροφῆς.

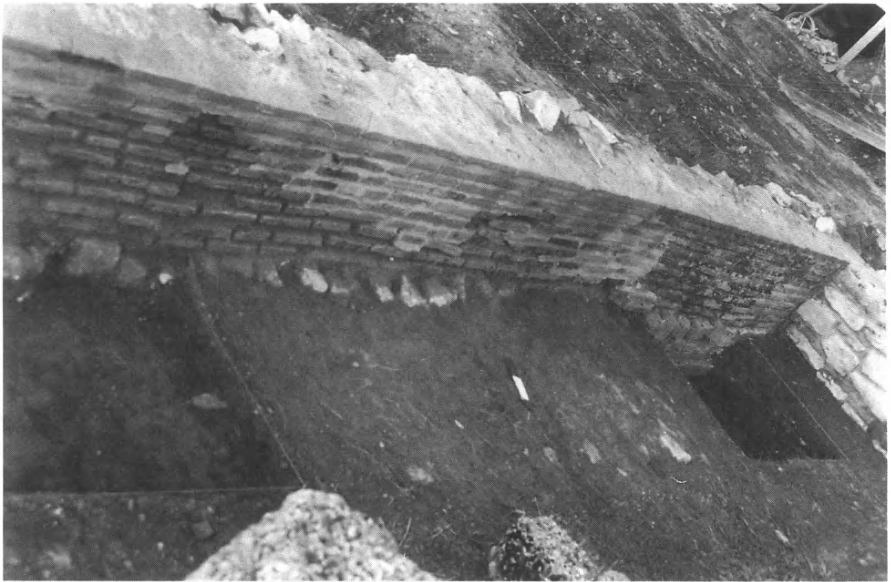
α. Πρυτανεῖο, διάδρομος τῆς πτέρυγας Ο2, πρὸ τῶν δωματίων δ' καὶ ε'. ᾠΑποψη ἀπὸ Ν. Ἡ πίσω ὄψη τοῦ τοίχου Α2''-Θ καὶ τὸ στρώμα καταστροφῆς. β. Πρὸ τῶν δωματίων δ', ε' καὶ ζ'. ᾠΑποψη ἀπὸ Α. Ἡ πίσω ὄψη τοῦ τοίχου Α2''-Θ μὲ τὶς ἀντηρίδες καὶ τὸ στρώμα καταστροφῆς.

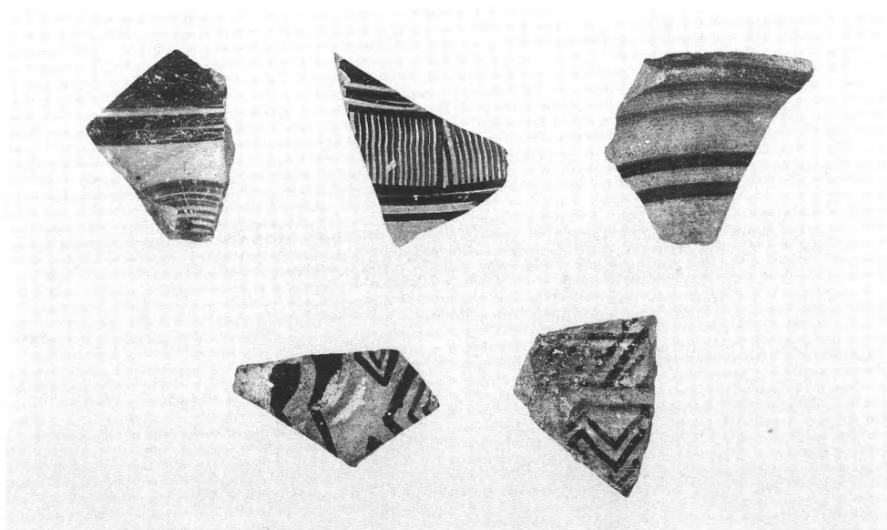
α. Πρυτανεῖο, διάδρομος τῆς πτέρυγας Ο2, πρὸ τῶν δωματίων δ', ε' καὶ ζ'. Ἐποψη ἀπὸ Δ. Ἡ πίσω ὄψη τοῦ τοίχου Α2''-Θ μετὰ τὰς ἀντηρίδες καὶ τὸ στρώμα καταστροφῆς. β. Πρὸ τοῦ δωματίου ε'. Τμῆμα τῆς πίσω ὄψης τοῦ τοίχου Α2''-Θ μετὰ τὰ ἐντοιχισμένα θραύσματα κίωνων καὶ τῆ μεσαία κτιστῆ ἀντηρίδα. Ἐποψη ἀπὸ Ν.

α-β. Πρυτανείο, διάδρομος τῆς πτέρυγας Ο2 πρὸ τοῦ δωματίου δ': α. Τμῆμα τῆς πίσω ὕψης τοῦ τοίχου Α2''-Θ μετὰ ἐντοιχισμένα θραύσματα σφονδύλων. Ἐκτύπη ἀπὸ Ν. β. Ἄργυρὸ πέταλο νομίσματος ἀπὸ τὸ στρώμα β.

α-β. Πρυτανείο. Ἀρχικὸ κτίριο Ο. Αἴθουσα μὲ τὸ περιστύλιο: α. Τομές (Τ36α καὶ Τ37α) στὴ θεμελίωση τοῦ ρωμαϊκοῦ τοίχου. Βόρεια ὄψη (πρόσοψη). ᾽Αποψη ἀπὸ ΒΑ. β. ᾽Ιχνη ἐπιχρίσματος στὸ ἀνατ. ἄκρο τῆς βόρειας ὄψης (πρόσοψης) τοῦ ἀνατ. τμήματος τοῦ ρωμαϊκοῦ τοίχου.

α. Τὸ τραπεζίσχημο ἀνάλημμα δυτικά τοῦ ΝΑ προμαχώνος. β. Κεραμική πρωτογεωμετρικῶν καὶ γεωμετρικῶν χρόνων.

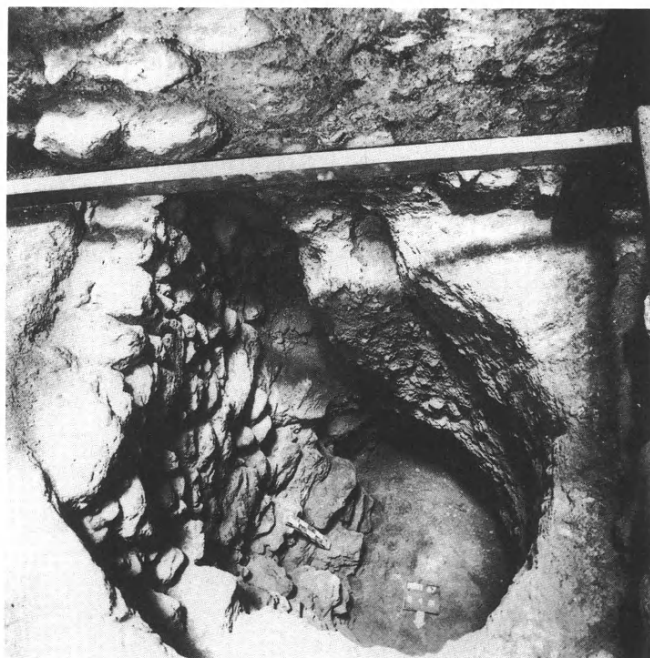
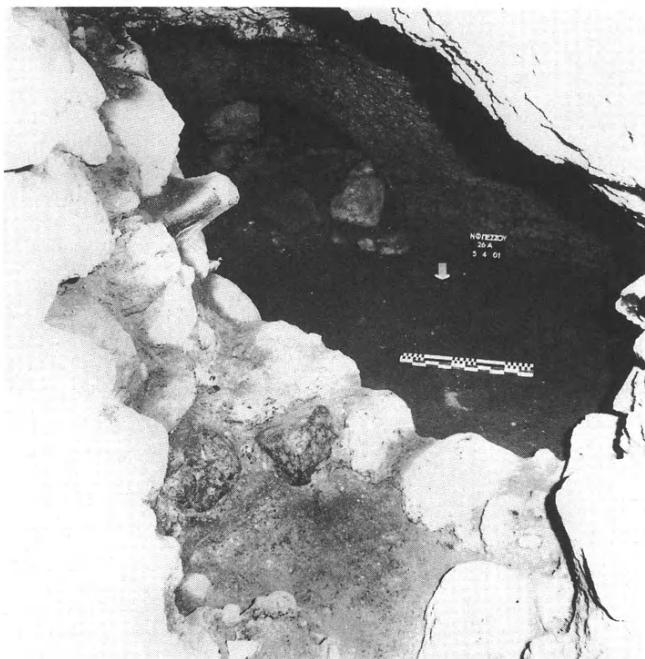
α. Μερική άποψη του σπηλαίου. β. Ο τριγωνικός πύργος.

α. Ἡ δυτική πύλη. β. Δυτική πύλη: ὁ βόρειος σταθμὸς τῆς θύρας μετὰ τὴ θήκη.

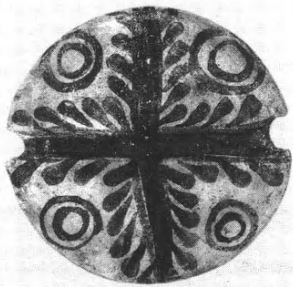
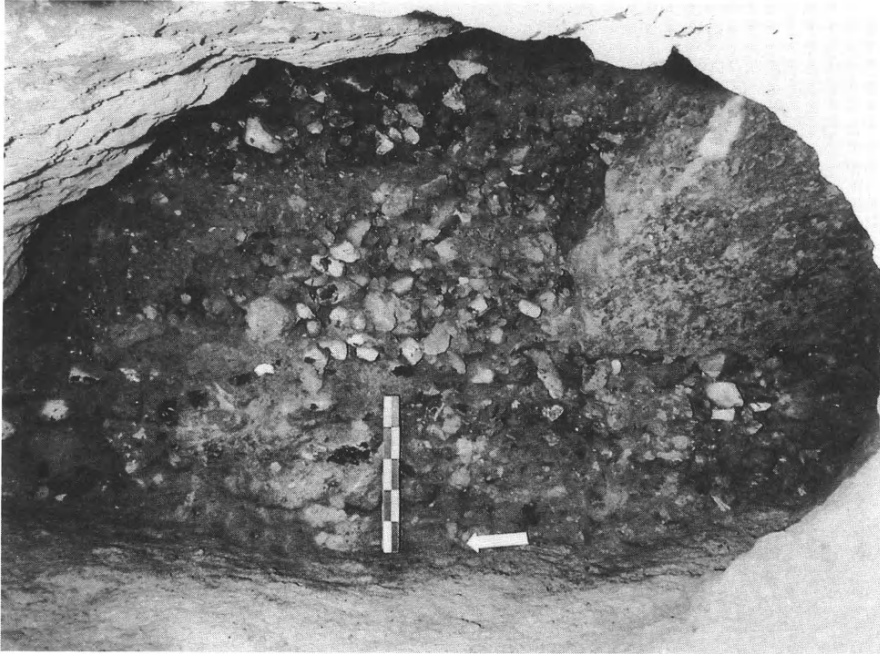
α. Βορειοδυτικό συγκρότημα, ή κλίμαξ. β. Ύδατοδεξαμενή και θύραϊος ανατολικός τοίχος του πύργου.

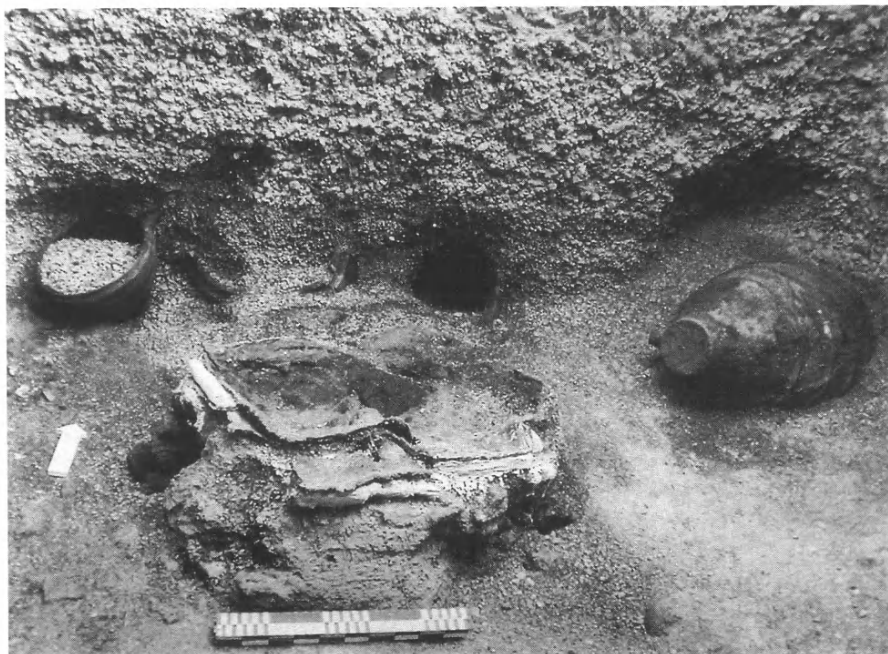
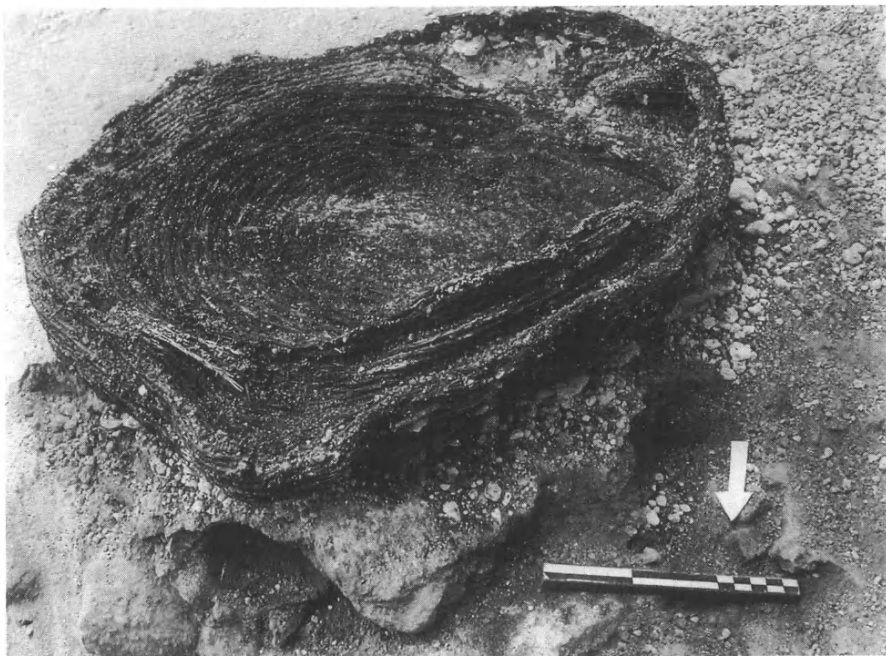
α. Νέο Φρέαρ Πεσσοῦ 26Α. Τμήμα θαλάμου λαξευμένου στό πυροκλαστικό ὑπόβα-
θρο. β. Νέο Φρέαρ Πεσσοῦ 67. Ὑπόγειος θάλαμος κλεισμένος με ξερολιθιά.

α. Νέο Φρέαρ Πεσσοῦ 69. Ἄγγειο με ἐγγυτρισμὸ κατὰ χώραν. β. Ὁ ἐγγυτρισμὸς ἀπὸ τὸ Νέο Φρέαρ τοῦ Πεσσοῦ 69.

α. Νέο Φρέαρ Πεσσοῦ 35. Ὑπόγειος θάλαμος με̄ χῶμα καὶ λίθους. β. Πῶμα με̄ δί-
χρωμη φυτική διακόσμηση. γ. Πρόχους με̄ πτηνόμορφη προχοή καὶ φυτική
διακόσμηση.

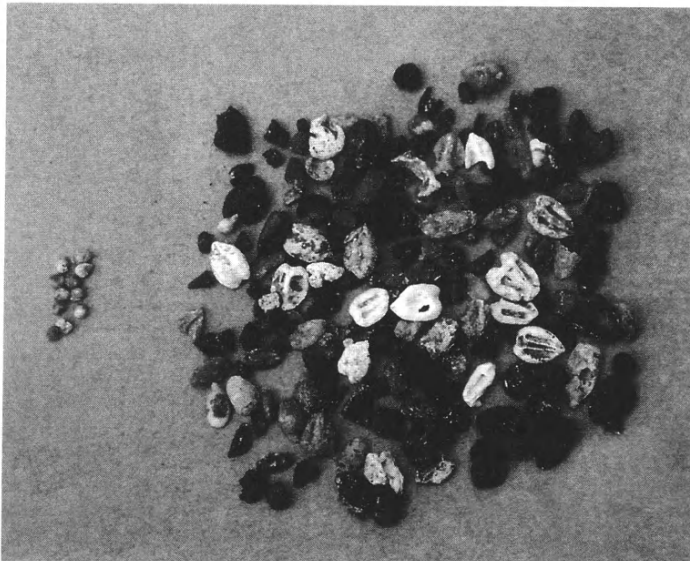
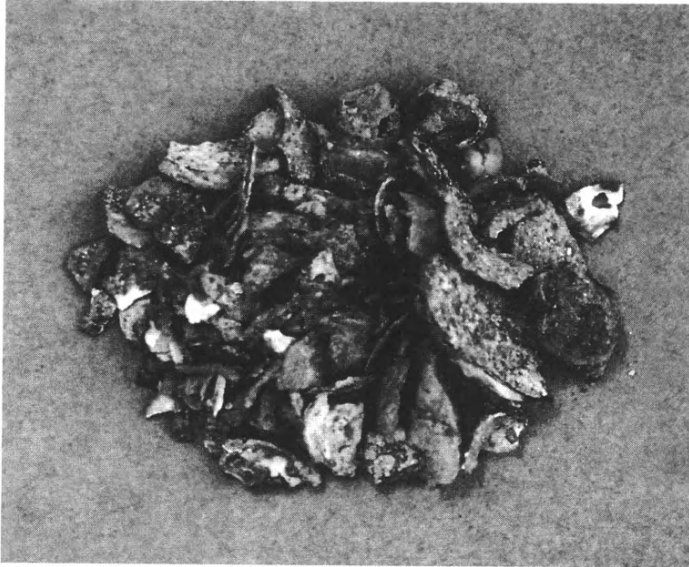
α. Πλεκτά σκεύη καθαρισμένα και «στερεωμένα» κατά χώραν. β. Ὀρθογώνια πλεκτά αντικείμενα προετοιμασμένα για μεταφορά στο ἐργαστήριον.

α. Πρόχους με πτηνόμορφη προχοή και παράσταση πτηνών. β. Πίθος κυκλινδρικός με παράσταση γρυπών. γ. Χάλκινη πρόχους μετά τη συντήρησή της.

α. Όστα μεγαλοπανίδας. β. Όστα μικροπανίδας.

α. Μαλάκια. β. Σπόροι.

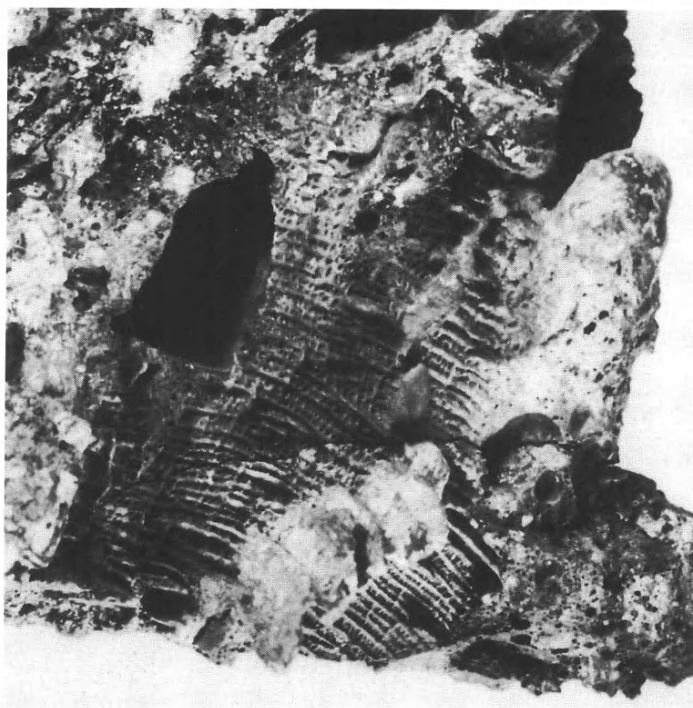
Βάσεις πήθων μετά τὸν καθαρισμό, ἀπὸ Νότου.

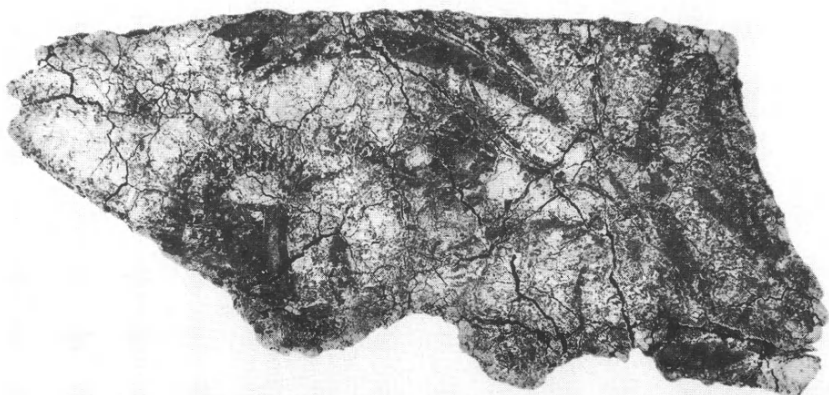
α. Βάσεις πίθων μετά τὸν καθαρισμό, ἀπὸ Ἐνατολῶν. β. Τοποθέτηση ἀγγείων μεταξύ τῶν πίθων.

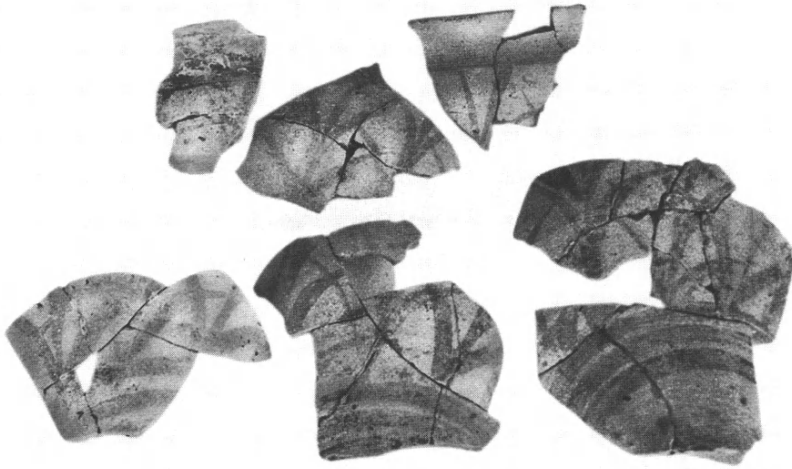
α. Πετροποιημένο υλικό μέσα σέ πίθο. β. Τò πετροποιημένο υφασμα από τόν πίθο
άρ. 19, λεπτομέρεια.

α-β. Πετροποιημένο ύλικό που κάλυπτε τὸ κατώτερο τμήμα τῶν πίθων ἀρ. 19 καὶ ἀρ. 20· ἀνάμεσα σὲ φλύκταινες πολλὰ ἔχγη πετροποιημένων ὑφασμάτων.

- α. Ψευδόστομος ἀμφορέας με διακόσμηση φολίδων, από τό «Ἀνατολικό Κτίριο».
β. Σπάραγμα τοιχογραφίας από τήν «ἔπαυλη τῆς Ἐπάνω Ζάκρου».

α. Θραύσματα ύψηλου κυάθου με διακόσμηση καλαμοειδών από τὸ ἀνάκτορο. β. Κύαθος με διακόσμηση τρεχουσῶν σπειρῶν ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο.

α-β. Παλαιοανακτορικό Συγκρότημα υπό την Ανατολική πτέρυγα του ανακτόρου:

α. Το εσωτερικό του δωματίου Η, μετά την απομάκρυνση των υπόγειων υδάτων.

β. Νότια είσοδος του δωματίου Δ, μετά την καθαίρεση του φράγματος.

α. Θεοδοσιανό κιονόκρανο Λ 872. β. Ίωνικό κιονόκρανο Λ 973.

α. Θεοδοσιανό κιονόκρανο Λ 960. β. Ίωνικό κιονόκρανο Λ 992.

Προβολοειδές επίθημα Λ 972.

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 2001
ΑΡ. ΤΟΜΟΥ 156
ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΣΕ 500 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
«ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
ΠΑΝ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΥ - ΦΡ. ΠΙΡΠΙΝΙΑ Ο.Ε.»
ΛΕΟΝΤΕΙΟΥ 9 - ΑΘΗΝΑ
ΜΕ ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ
ΕΥΡΩΠΗΣ ΜΑΝΤΕΛΟΥ
ΗΛΕΚΤΡ. ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΠΙΝΑΚΩΝ
ΕΦΗΣ ΑΧΛΑΔΗ
ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΝΔΡΟΒΙΚ
Η ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΙΝΑΙ ΤΗΣ
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΚΟΝΔΥΛΑΚΗ